

Алишер НАВОЙЙ

ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР

(насрый баёни)

I

«Бисмиллоҳир-раҳмонир раҳим»¹. Ушбу жумлада энг қимматбаҳо дурлар бир ипга тизилгандир. Бундаги ҳар бир дур жон жавҳаридан, қимматига кўра эса, икки жаҳон нархидан ҳам ортиқ. Бунда ип икки жаҳонни бир-бирига боғлаб, икки жаҳоннингина эмас, жон ҳаёт ипларини ҳам туташтириб тургандек.

Кимки боқийлик хазинасига эришишни ўйлар экан, шу дур, шу ипни ўзига тасбих қилиб олмоғи керак. Чунки бу оддий ип эмас. У шундай ажойиб сиртмоқдирким, дин ва давлатни овлаш - қўлга киритишда у бўғов вазифасини ўтай олади. У бўғов ҳам эмас, ҳеч қачон бўғовлик қилмаган. Бу - жаннат боғидаги кийикларни қўлга киритиш учун арқон.

Уни жон суви оқадиган ариқ, йўқ, жон суви оқадиган ариқ эмас, балки тириклик суви деса бўлади. Бу сув ёқасида алифдек бўлиб дарахтлар ўсиши билан бирга, шивитга ўхшаш хушбўй ўтлар, дарахтлар устида мевалари.

Шу билан бирга ўша гавҳардек қимматбаҳо иплар Илоҳий хазинага аждаҳодек талабгор ёки бошқача қилиб айтганда, булар ҳаммаси осмоннинг энг юқори қисмида ўрнатилган қандилдир. Балки аниқлик киритиш учун бу қандил орасига у ерда ягоналик боғининг қумриси ўзига уя кургандир.

Йўқ, балки бу, ягоналик хазинасига олиб борадиган йўлдир. Йўлликка йўл-у, лекин қандай йўл - энг яқин йўлдир!

Бироқ бу ҳам машаққатли, ҳам хавфли йўл бўлиб, бундан, дейиш мумкихки, ҳар қандай воқифлар ҳам уни билишдан ожиз. Бу дашту саҳрони босиб ўтишга майл кўрсатган кишилар икки иоифа - қабул қилувчилар ва рад этувчиларга бўлинадилар. Рад этувчилар уни босиб ўтишга қадам қўяр эканлар, мувофиқлик раҳбаридан мадад ололмагач, «Бо»си ибога чорлаб нидо қиласиди². «Ё» дейилар экан, бу балодан бошқа нарса эмас. Бундаги «Син» наҳанг балиғининг орқа умуртқа суяги устидаги парраси аррадек эканини, ҳар бир қирраси юз кемага оғат эканини англатади. «Син» билан «Мим» ҳарфлари оралиғида машаққатлар кўп бўлиб, йўли машаққатдан иборат бўлса, ели иссиқ шамолдан иборатдир.

«Мим» илон нафасидек ўт сочиб, йўл бошида оғзини очган холда ётади. Бу жумладаги уч «алиф» ва уч «лом» ғавғо кўтариб, олти томондан қилич тортиб келмоқда. «Хе»лари эса қатл ишида моҳир бўлиб, ҳар бин найзанинг учидек қонхўр. «Ре»лари тўқнашишга рағбат билдирав эканлар, бундан чексиз зарар келиши аниқ. «Хе»си халок этиш учун қармоқ вазифасини ўтаётгандек, хавф-хатар марказида туриб чангак солмоқда.

Халқни қўрқитиш учун «Нун» камондек тортилган, янада тўғрироғи, абадий дехқончилик учун ўроги шай. «Ё»си душманларга қарши нидо белгиси. Яъни бу, менинг учун олдимда ҳаётингни фидо қил! - демакдир.

Йўл-йўлакай бир қанча нуқталар бўлиб, улар бамисоли тошлар бўлиб, уларни тошлар эмас, кесилган бошлар, деса ҳам бўлади. «Мим»лар у ерда тугун-тугун бўлиб, ниятлар эса жингила-

¹ «Қуръон»даги биринчи - «Фотиҳа» сурасининг бошланғич жумласи. Мазмуни: «Мехрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан».

² Бу ва буридан кейинги мисраларда «Қуръон»нинг бошланишидаги биринчи оят - «Бисмиллоҳ» сўзининг ёзилишига тегишли ҳарфлар изоҳи берилмоқда.

жингила.

Ҳар ерида ундош ҳарфлар тақрор-тақрор келади ва бунинг саноғи кўп. Шиддат билан ўқилгандা, кишилар буни дархол сезадилар. Кимнинг мақсади нималигини кузатиб турган назарлар қанча кўп бўлмасин, яхшироқ кўрувчилар уларни рад этар эди.

Лекин у йўлни босиб ўтишни хулқ-атвори яхши кишилар ният қиласар эканлар ва у ерга қўнار эканлар, «Бо»си аввало башоратдан дарак берса, белгилар ичкарига киришга ишорадир. «Син»и саломатлик йўлининг зинаси, йўқ, зинаси эмас, балки саодат ойнасидир. «Мим»и мақсад манзилига йўл, янада тўғрироғи, бу манзилдаги булоқ бошидир. Бундаги ҳар бир «алиф», одатда (арабий алифбода) «жон» сўзининг ўртасида келса, бу ерда беғубор кечанинг шамъи вазифасини бажаради.

«Лом»лари зафар байроғи ўрнида бўлиб, унга зафар қучиш орзуси жилва бериб турибди. «Хо»сида моҳият жилвагоҳ бўлиб, «Лом»и билан «Подшоҳлик унингдир», дейилган.

«Ро»лари жаннат боғининг эшикларидир. «Хо»лари эса ваҳдат ғунчаларига бешикдир.

«Мим»и «нун»дан нихоя топиб, ўз жонини чексиз қийнайди.

Карам денгизига ғарқ бўлиш учун «ё» билан «мим» ўзаро қўшилиб, дарёликни намоён этдилар. Бунда нуқта ва ундошларнинг ортиши юз бериб, чақмоқ ва тошга айланди.

Бу эса «алиф»нинг шамъидан ёруғлик чиқишига олиб келди.

Бундай қарор кўнгил бўйнига ҳалқа солиб, нуқта эса боқийлик дуррини жон қўйнига жойлаштириди. Мазкур ҳаракатлардан ёрдам юз бериб, мақсадга етишмоқ учун интилиш янада кучайди.

Ҳам тўхташ осойишталик ошкор қилиб, бунда тек туришга йўл қўрсатилди. Қачонки сайр этувчи юришга қадам қўяр экан, унинг оёғидан кўтариленган чанг атрофга жонлар сочаётгандек эди. Бош-оёғи бошидан-охиригача жон бўлиб, бошдан-оёғи жон бўлдигина эмас, жонон бўлди.

Бу юришда ул қавмга иссиқдан доғ устига доғ юз бериб, бу йўлни босиб ўтишда бу гурухга боғ устига боғ учради. Бунинг ҳикматли томони ҳам қаҳрда, ҳам лутфда бўлиб, бу билан ушбу икки меҳмонхона (жаҳон) тўлди. У (Аллоҳ) улуғворлиги билан ўт ёқса, жамоли лутф билан жамолига сув сепиши мумкун эди.

Эй хаста Навоий, сен наво истаб, шундай бир йўлга отланадиган бўлсанг, йўл ёмон, яхши деб ташвиш чекма. «Бисмиллоҳ!» - дегин-у, қадам бос. «Яхши санолар бўлсин карамга!» Унинг карамидан одамлар ҳурматдалар-ку!

II

Барча яратилган жонли ва жонсиз нарсаларни тасаввур этиши учун қаламишининг санъаткорлиги чеҳрасини очган ва ҳикматли қалами жамолини орттириши ҳамда ҳар бир кўнгул гунчасига бир ҳусн гули томон унинг шавқи занжирига боғликлекни ва ҳар кўзининг юлдузига бир коши ҳилол билан муҳаббат или орқали пайвасталикни юзага келтирган ул Ҳолиқ ҳамди

Ҳамд бўлсин Аллоҳгаким, аслда бу Унга фарздир. Оламдаги ҳар бир зарра Унга ҳамд айтади. Унинг зотининг ягоналиги қуёшдек маълум. У заррадан кўп-у қуёшдан ҳам ёруғ. Жисм осмонини сайргоҳга айлантирган Удир. Рух қуёшини ёруғ қилган ҳам Удир. Осмоннинг фируза гулшанини баланд қилиб яратган ҳам У. Гуллари (юлдузлар)дан қуёшга гулдаста тутамини яратган ҳам Унинг ўзи.

Осмоннинг ҳар томонида юлдузлар тимсолида гуллар очилиб, унинг бу гулдастасидан қўк бўйлаб сочилганлари ҳам мавжуд.

Минтақа жиҳатидан ложувард осмон санъаткорлик бисотида икки тахтадан иборат нардинг

ўзи. Осмон тосига солиш учун Аллоҳ ой билан қуёшдан иккита соққа ясаган. Мунаққаш осмон унга тахта ўрнида бўлиб, икки олтилик ўн икки бурж унинг ҳисобида. Туну кун юлдузлар билан садаф тахтада соққабозлик ўйини намойиши. Дунёда юз берган савоб ва

кусурнинг барча ранг-баранг қўриниши шу нардда зухур этгандек. Бунда азизлар ҳам, хасислар ҳам ўз хунарини намоён этиш пайида, икки душман - тасодиф ва тақдирдек.

Эрта тонг ўзининг гул юзини очиши билан тун сунбулини юзига зулф қилиб олгандек. Ул юз бутун оламга оппоқ ёруғлик таратар экари, у зулф эса, тепадан мушк сочаётган бўлади. Шу тарзда оқу қаро шуҳрат тутиб кечча ва қундуздан мушк ва кофур тарқала бошлаган.

Инсон ақлининг хужраси ясалар экан, Аллоҳ ақлдан у ҳужрага шамчироқ ёқди. Бу шамчироқка иноят пилиги қўйилиб, ундан ҳақиқат нури шуъла бера бошлади. Ундан кўнгул маскани нур олса, ишқ шабадаси билан у ўчирилар эди. Аллоҳ ишқ елини кучайтирганда ва тезлаштирганда, бундан ақл чайласи парча-парча бўларди. Бу ел ҳар қандай тоат-ибодат ва пархезкорлик хирманини учириб, ҳар қандай сабр ва осойишталикни совуриб юбора олади. Ақл боғининг ёш новдасини хашакка айлантириб, бало денгизининг мавжларидан тўлқинлар юзага келтирди. Дард ва бало ўтини янада тезлаштириб, тезлаштирибгина эмас, чарх (такдир) уни ўз душмани қилди. Висол булутларини ёмғир. ёғадиган қилиб, буни эса ўша ўтларни ўчирадиган этди.

Ҳусн қуёшини ҳаммаёқни куйдирадиган қилиб, унинг ёруғлик таъсирини эса оламни ёндирадиган этди.

Буни қуёш дема - мамнуният боғи дегил. Уни боғ ичидаги очилган гул дейиш ҳам мумкин. Ҳар бир жилvasи жон гулшанининг оройиши бўлиб, унинг назарига тушиш кўнгилга осойиш бағишлийди.

Унинг зоти асосида лутф ва сафодан ўзга нарса бўлмаган эса-да, лекин вафонинг иси унга бегона. У вафо рангидан холи бўлгани сабабли, вафо аҳллари жонига зулм қиласди. Кимгаки вафо таъмини билиш насиб этилган экан, орадан бир нафас ўтмай, унинг кўзидан ёш оққани оққан. Кимки ҳаётида вафодан бошқа иш қилмаган холда, бунинг эвазига насибаси жафо чекишдан бошқа нарса эмас. Ишқни жон ипига боғлаб, васлни кўнгил ипига пайванд этиб, ҳажр водийсига кўп хатарлар солиб, тикан ва гиёҳларини ништарга айлантириб, лолаларидан оҳ шуълалари, кўкатларидан заҳарли ўтлар ясадилар. Лола билан сабзаси бу нав манзил бўлса, шабадаси халокатли шамолдан бошқа нима бўлиши мумкин! Бу ел - шабада эмасдир, бу - биёбон ўтидир! Бил, бу биёбон ўти - хижрон ўти!

Кимники бу шуъла билан куйдиришса, унинг кулини ушбу ел кўкка совуради. Бу халокатли шамол уни кулга айлантиrsa, дарду бало кўзгуси бу кулдан жило топади.

Қачонки ул кўзгуда илиқлик ва нур пайдо бўлса, унда ишқ унинг юзига ҳам шу хусусиятларни баҳш этади.

Доира бундан бошқача қилиб тузилмасдан ҳамда тартиб-қоидалар бир-биридан узилмасдан, бекатлар бир-бiri билан яқинлашмасдан силсила силсила билан яхши боғланмайди. Шундай бўлгандагина Ер курраси тиниб-тинчиб, айлана фалакларни сайр этаверади. Денгизлар фалаклар билан бирлашиб кетса ҳам, бунинг ҳаммасининг маркази Ер куррасидир. Аллоҳ лутфи туфайли барчага мавжудлик бўлсин! Унинг қахридан эса ҳамма нарса йўқ бўлиб кетиши мумкин.

III БИРИНЧИ МУНОЖОТ

Аллоҳ биринчи бўлиб, ақл унинг иккинчисини билмайди, ҳатто биринчи ва охирги инсонлар кимнидир ёки ниманидир мақтамоқчи бўлсалар, бунга лойиқ бошқаси топилмайди ва дунёдаги бо лиши мумкин бўлган гулшандаги гулларнинг йўқлик кечасидан борлиқ гулистонига келмогининг сифати ва коинот бозоридаги дурламиңг маҳфийлик булутидан зоҳирлик денгизига тушиганинг маърифати

Эй Тангрим, дунё бошланишиданоқ қадим абадий бўлиб, қадимлигинг, улуғворлигининг сўнги ҳам бўлмаган. Сенда ибтидо ҳам бўлмаган; охирда тугалланиш ҳам йўқ. Аввал ҳам ўзинг, охир ҳам, ўрталик ҳам. Барча-барчага яратувчи бўлганингдек, банинг кўзи, кўз қорачиғи ҳам ўзингсан.

Қачонки бу дунё ниҳоний бир холатда эди, «Ниҳон»нинг ўзи ҳам жаҳондек яширин эди. Ҳали куннинг юзи ёсмин япроқларини сочмаган, кечанинг соч ўримларидан Хўтан мушкининг бўйи келмас эди. Кўкда ҳам лолалар шафақ очмаган, на юлдузлардан уларга шудринг тўкилмаган эди. На ер бор эди, на ер юзида бирон киши. Кўкнинг ҳам, ернинг ҳам жабрзулмдан бошқа иши йўқ эди.

Хусн ўти ҳам бирон йиғинни қизитмас, ишқ эгаларига ҳам куйиб-ёниш учун асос йўқ эди. Кошоналар ҳам шамъ ўти билан ёримас, бинобарин, парвона ҳам унинг ишқида куймас эди. Ҳалигача гул очилиб нозик жилвалар кўрсатмаган, булбул ҳам унга хониш қилмас эди.

Наргиснинг кўзи юмилиб турганидан уни ўлгудек маст, деб ўйламаслик лозим. У йўқлик гулшанида чукур уйқуда. Майхонада ҳали хумнинг оғзи очилмаган. Тақводорлар эса май учун жандасини гаровга қўймаган. Майни қуйиб ишва билан узатувчи бола зоҳидларни майнинг куйқасини ҳам ичиб қўйишга ўргатмаган бир даври.

Ҳали у денгизмисол Зот тинч ва ором олар, ўзининг мумкин бўлган мавжларини аён қилишга киришмаган эди.

- Эй Худо, сен бор эдинг-у бошқа бир нарса мавжуд эмас эди. Ўз хуснинг ўзингга жилва қилар эди, холос. Сенинг хуснинг ғойиб нарсаларни акс эттирувчи ойнада зоҳир бўлар эди. Унда шу билан бирга сирли хаёлот жилва қиларди. Бунда кўрувчи ҳам ўзинг эдинг, кўринувчи ҳам. Ишқинг ўзингта ёқиб, ўз хуснингдан ўзинг мағрур эдинг. Бирлик (1) бор эди-ю бошқа сонлар йўқ эди. «Бир»дан ўзга ягоналик мавжуд эмас эди. Ҳали ўзинг билан боғлиқ илмнинг асл моҳиятининг қисқача ифодаси, шунингдек, мартабалар ва холатларнинг тафсилотларига монеъликлар ҳам йўқ эди.

Бироқ ўша ошиқларни ёндирадиган, ҳар бир шуъласи уфқларни куйдирадиган чехра ўзи зоҳир бўладиган ерда зухур бўлишни, унинг ушбу хусни камолининг бундан ҳам мукаммал бўлишини хаёл қиларди. Аллоҳнинг хусни жилвасига чек йўқ эди. Уни кўриш учун сонсаноқсиз кўзгу керак бўлди. Бу ранг-баранг гулшанни очганда эса унда ҳар бир гул ўзи хитойи кўзгу экани билинди. Бу хусн жилvasi равshan кўриниши учун ушбу кўзгу пайдо бўлган эди.

Ушбу воситани сен тўла амалга оширганинг туфайли тўққиз осмон тахта (лавҳ)си тиник ойнага айланди. Осмоннинг соф юзида ҳар бир юлдуз сени ўзида акс эттирувчи бир кўзгуга айланди. Қуёш юзини ҳам ойнаранг қилдинг. Қуёш тутилиши эса унинг занглағани белгисидир. Кўкни зангори вараққа ўхшатиб, ўша саҳифани эса кўзгуга айлантиридинг. Дунёнинг боғчасини тоза бир варакқа айлантириб, унга ясалган панжара олти тугунили бўлди. Сенинг куч-қудратинг туфайли конлардаги гавҳарлар ранг-баранглик касб этди. Сенинг буйруғинг билан қимматбаҳо тошларни тоғ белига камар қилиб боғлаб олгандир.

Ёмғир иплари соф денгиз сувлари билан туташгандан сўнг елнинг нозик бармоқлари иккисидан ипакли шойи тўқувчига айландилар. Қора чангларни сен шамол билан омухта

қилганингдан кейин, у чархдек дунё бўйича кезиб юрипти. Сен бу каби қанча ғаройиб нарсаларни яратган бўлсанг, уларнинг барчаси жамолинг ойнасида акс этган нарсалардир.

Сенинг хазинангда бундай бойликлар жуда кўп эди. Лекин уларнинг барчасини яратишдан кузатилган асосий мақсад инсон эди. Сен қандай ажойиб гап гапирсанг - у тўла тушунар, яширин сириарингни эса ичидаги сақлар эди. Унинг кўнглини ўзингта яқин хазина билиб, унинг жисмини хазинангга тилсим этдинг.

(«Қуръон»да) уни мақтаб, бошқа ҳамма махлуқлардан ортиқ кўриб, «Мукаррам қилдик!» дейилган. «Энг гўзал қад-қомат унга муносиб», дейилган. Ким сенинг сифатларинг билан боғлиқ билимларни била олмаётган бўлса, уни ушбу маърифатни биладиган қилдинг.

Аллоҳни билиш учун шахслардан гуруҳлар туздинг. Унинг моҳиятини билишга олам аҳлини йўналтирединг.

Эй Худо, ўша хазина, қандайдир мавхум хазина эмас, фақат инсонгагина аниқ бўлган, бошқага насиб бўлмаган хазинадир.

Эй Худо, мени аввало шундай одам қилиб яратки, мен шу (Аллоҳ) ҳарамининг маҳрами бўла олай! Қанча сиринг бўлса, мени ишончли қил! Бошқа яна нима қилсанг, Ўзинг биласан!

IV ИККИНЧИ МУНОЖОТ

Аллоҳ яратган гўзал нарсаларнинг жилвалари зуҳури ҳақида лекин бундан ўша ашёларни яратганинг ўзининг улуғ даргоҳига бирон фойда етмайди ва у мавжуд гўзаллар билан боғлиқ бузуғлиқ ҳодисалари тўғрисида бўлиб, бундан доноларнинг Ягонаси саройига бирон кимса зарар етказишини хаёлига ҳам келтирмайди

Эй, дунёда бор мавжудотга вужуд бўлган, вужуд аҳлига саховат файзини берган Аллоҳ! Сирли йўқликдан нима пайдо бўлган бўлса, бари сенга сажда қиласди, сен эса уларга сифиниш асусисан. Кимки оосни сажоада бўлса, унинг масжудисен. Кимнинг юзи қиблада бўлса, сен унинг топинадиган Тангрисисен. Фалакларнинг мунча тез айланишининг сабабчиси ҳам ёки Ернинг қадимдан секин айланишининг сабабчиси ҳам Сен бўлиб, уларнинг жунбушга келиши ҳам, тинчлиги ҳам, шунингдек, яралиши ҳам, йўқ бўлиб кетиши ҳам Сендан. Ҳаворанг гумбаз билан Осмон токидаги юлдузлар - шаъм, Қуёш эса - нақшинкор қубба. Буларнинг ҳаммасини ақл муҳандислари кўздан кечирар экан, буни.идрок этишга хислари ожиздир.

Бундай меъморликни юзларча кишилар ҳавас қилган. Бироқ уларнинг устозларига ҳам бу қийин бўлган. Масалан, бу қурилманинг бузилишини хоҳлар экансан, бунинг учун Сен қаҳрингни намоён этсанг, шунинг ўзи кифоя. Сен хосил этган бир бўрон олдида булар ҳаммаси бир сиқим тупроқ, ёки шамол қаршисида бир тутам хашак мисолидир. Сенинг қаҳринг гўёки бир паҳлавон тошйўнарга айланиб, тоғлар булутлар каби кучли наъра тортгандек бўлади. Осмон бир этак кул каби совурилиб кетиши, юлдузлар бир ховуч гулдек қўзғалиши мумкин. Зухал эса елкасидан қўнғиз сингари пат чиқариб, адам даштига майл кўрсатиши мумкин. Муштарий ўз ҳаётини тугаган ҳисоблаб, ўлтирган минбари тахта ва тобутга айланиши турган гап. Баҳром³ ҳам ўзини ўлдириш учун тиф тортиб, ўз аҳволига дод солиб йиғлагани йиғлаган. Бундай қора кунда ёруғ қуёш қорайиб, куйган кулчага айланади. Зухра эса чирманда ва чангини синдириб, тақдирга мос куй тузиб, Аторуд қўлида на қалам, на рақам - уларнинг ўрнида «жаффал-қалам» ояти⁴ рақам этилади. Ой абадий ер ости шуълалари билан йўқлик аҳллари шомига зулматини оширгани оширган. Раҳмиз шуълалар олов пуркаб, юлдузлар билан

³ Баҳром - бу ўринда Мирриҳ (Марс) сайёраси кўзда тутилади.

⁴ «Жаффал-қалам» - «қалам (ёзишдан) тўхтаган».

осмонни ўраб олади.

Эл Осмон билан Ерни хароб қилиб, бинобарин, мазлумлар ох тортишда. Денгизларни тўлқинлар эгаллаб олган, ундан сачраган сув қатралари юлдузларнинг юзига урилади. Ер жойидан қўзғалиб, атрофга ҳамла қилар экан, ложувард осмон унга йиқилиб тушгандай. Бу пайтда одамийлик шундай йўқликка юз ўтирадики, одамда ҳам вафо ва карамдан нишон қолмаган бўлади.

Ер баландга кўтарилиган, фалак эса қуйига тушиб кетган, гоҳ у юқори кўтарилса, буниси пастга тушиб кетади.

Ўт дengизда ғаввослик қилаётган бўлса, тоғ осмонда раққослик этади. Булутлар осмон билан урилиб тўқнашганда жин урганлар девни кўргандек йиғлашади. Шу сабабли тоғларда ҳам, фалакларда ҳам тарақа-тарақ, бу тарақа-туруқлардан - «Алвидо!» деган овозлар эшитилади.

Бир неча вақт ҳамма шундай тўс-тўполонда - то қаттиқ шамол эса бошлагунга қадар. У янгидан эса бошлаб, эскиргунга қадар - маълум бир фурсат орасида «Куръон»да «бўлгани бўлди», «бўлмагани йўқ!» дейилганидек, Тангрининг ўзи доимий қолиб, бошқа истиқомат қилувчилар йўқ, вор абадий нолиб, ағёр қолмагани маълум бўлади.

Еру осмоннинг борлиги ёки йўқлигидан, барча одамларнинг ўзини маҳфий тутиши ёки дили очиқлигидан Унинг буюклигига ҳеч қандай фойда, на Унинг куч-кудратига ҳеч қандай зиён йўқдир.

«Мулк кимники?»⁵ деган ибора ўша дамда Унинг оғзидан чиқкан бўлиб, мамлакат кимники бўлса, ўшанга бўйсунади.

Эй Худо, ўша қунга аниқ етсан ёки ўша томонга боришга олдинроқ азм қилсам, ўша дамда имонимни менга ҳамроҳ қил! Кўнглимда бошқа худога севгимни маҳв эт! Барчага бўлган раҳматингни менга нисор этиб, ҳаммага йўналтирилган лутфингни ҳам ёр қил!

V УЧИНЧИ МУНОЖОТ

Оlam va odamni vujzud koionasidan yuqlik faromushxonasiiga solmoq vujzudi mutlaqdin u'zga vujzud turmasligi haqida bўlib, bu maynodagi fikrni vujzud aҳli (moddiyonlar) boishqa vujzudga mutlaqo яқин keltirmas va isён zulmatida nazardan қolganlararga Olam jaunining shafoati erdam kўrsatuvr va ўsha shafoat kўrsatganlararga olam va odamni yaratgan shafoat tilagai

Эй, қаҳр этишни ҳам, лутф қилишни ҳам ўзига одат қилиб олган! Борни ёқ ҳамда йўқни бор этдинг. Ҳеч нарса аввалда ёқ эди - бор қилдинг. Уларнинг ҳаммаларига ақл-заковатни дўст этдинг. Тўккиз осмонни ҳам кенг қилиб яратдинг. Ер юзини ҳам ёйик қилдинг. Сен яратган фалакиёт бўладими, унсур (сув, ҳаво, тупроқ, олов) бўладими, уларнинг барчалари энг қимматбаҳо жавоҳирлардир. Кон бўладими, ҳайвонот ёки ўсимликлар дунёси бўладими - уларнинг ҳар бири энг олий сифатли гавҳарлардир. Уларнинг ҳар бирини гарчи латиф қилиб яратган эсанг-да, аммо ҳаммасидан ҳам Инсонни энг шарофатли қилиб юзага келтирдинг. Бир қатра сувдан тортиб тўла денгизгача, зар сочувчи қуёшдан заррагача - унисини бунисига, бунисини униси билан боғлаб, уларнинг ҳаммасини бир-бирига пайванд қилиб, бунга воситалар қатма-қат, туклар-туклар билан туташгандир. То бу олий боргоҳ (Олам) тикилгунча, ундаги улуғ коргоҳ - дунё қурилиши ҳам муҳайё бўлди. Бу дунё кенг ва гўзал яратилган бўлиб, хатто унда ортиқеҳа соч толасига ҳам ўрин қолмагандир.

⁵ «Лиманил-мулк» - «Куръон»дан.

Бироқ агар Сен буларнинг барчасини бузмоқчи, бошидан-охирига қадар остин-устун қилмоқчи бўлсанг - ақл учун ҳам бу қўрқинчлидир! Лекин бу Сенинг учун осондир. Сен ўз курдатингни кўрсатмоқчи бўлсанг. ундан бирон нишон қолдирмаслигинг мумкин.

Энди-чи, саховат денгизи жунбушга келган экан, йўқликдан жисмларни пайдо қила бошлайсан. Кимнингдир қачон ўлганини ҳисоб қилиб, бунга ўн бир минг йил бўлган бўлса ҳам, танасининг дафтари бўлак-бўлак бўлиб, бўлакларга бўлинмайдиган бўлади. Бундай холатда («Куръон»даги) «Қабрда нима бўлса, сочилади», «Кўкракда нима бўлса очилади» иборалари жилва қилади. Аллоҳ яратган ўша куни - «Ўша бир куни киши ўз биродаридан қочур»⁶.

Ўша оху надомат куни қандай кун бўлди?! Уни оху надомат куни эмас, қиёмат куни деса ҳам бўлади! Олдин ўтганлар ҳам, кейин ўтганлар ҳам чорасиз, банди холида, ҳар бири ўз ахволидан афсус ва пушаймонда. Буниси ўз дарди учунвой-войласа, униси ўзи чекаётган қийинчиликдан хой-хойлаб йиғлагани йиғлаган.

Уларнинг оҳлари махшар кунидаги бетоқатликдан бўлиб, бу йифи эмас, балки буюк даҳшат содир бўлган соатдир.

Номай Аъмоллар ёзилган қофозлар одамлар орасида учиб юарар, уларни кўриб, ҳамманинг юраги қон эди. Уларнинг барчасида ўзбошимчалик билан бадхўйликлар, бадхўйликкина эмас, юзқароликлар ёзилган эди. Онаси қизига қарамасди, отаси ўғлига. Ҳаммаларининг оғзида хасрат нидолари!

Қаёққа қараманг, гурух-гуруҳ гуноҳкорлар. Уларнинг гуноҳлари эса тоғ-тоғ эди.

Уларнинг ҳар бири қўрқинчли бир кўринишда бўлиб, халқа ва занжирлар билан боғланган. Уларга яна дўзах ўти ғавғо солиб, буни қўрганларнинг сўнгаклари майда-майда бўлиб кетарди. Бошқа бир томонда эса жаннат гуллари жилва қилиб, уларга бу дўзах ўтидан ҳам баттар таъсир этар эди.

Кун қизифидан бош қайнар, қиёмат аҳлининг дод-фарёдлари осмон-фалаккача чиқар эди. У ерда хаёл торидек кўприк ҳам бўлиб, лекин бу хаёл амалга ошиши қийин бир хаёл эди.

Бу ерда панжа ва билак кучга тўлган бўлиб, уни адолат тарозусининг тартиб-қоидаси ушлаб турарди.

У ерда одил ҳукмдор (Аллоҳ) ҳукмронлик қилар, бинобарин, «унинг подшолиги доимий бўлсин, ҳукм чиқариш ва шаън-шавкат унинг қўлида»дир.

Зулм шуъласи авжига миниб, қаҳр денгизи мавж ура бошлайди. Бундай, лаҳзаларда авлиёлар ҳам ўйланиб, пайғамбарлар ҳам хайратга ботишлари турган гап. Бундан араблардан чиққанигина (Муҳаммад с.а.в.) мустасно бўлиб, фақат у халқни химоя эта олади. Гоҳ у сирот кўпприги устигача чиқиб, бир неча лаҳза (савоб ва гуноҳларни тортувчи) тарозу олдида елиб-югуради. Гоҳ унинг буюк ҳиммати оғзига куч бериб, ўзининг майнин товуши билан: «Эй менинг умматларим, хой менинг умматларим!» - дейди.

У фақат гумроҳ умматларини эмас, балки Аллоҳ нимани яратган бўлса, ҳаммасини чақириб сўзлашарди. Пайғамбар нима деса, Тангри ҳамма деганим қабул қилар, унинг майли қайси мақсадга қаратииган бўлса ҳам, унинг истаклари Аллоҳ ҳисобидан бажариларди.

Эй Худо, унинг қандай ҳаққи бўлган бўлса, сен насиб этиб, у Сенга дўст бўлишдек мартабага ҳам эришди. Шу билан бирга бу сифат ғамли анжуманда, ғам эмас, мотам йиғинида уни бутун Оламга шафөй этиб, сўзларига эса лутфингни тобеъ этгайсен.

Келгусида гуноҳкор бандаларни сўроқ қилиш вақтида унинг истагиу ўзингнинг қарамингни эгизак қилгайсен! Унинг умматларидан бирон гуруҳ олдингга келса, ҳаммасига жазо - чоҳ ва дўзах бўлса, умрида қўлидан бир иш келмаган, бундан ташқари йўл қўйган хатоси динга халал етказиш бўлган, ғам-андух ўтидан жонлари ташвишда қолган, итоатсизлик туфайли юзлари қаро бир қавмини у жазодан халос этишни истаса, унинг кўзига мен - осийни ҳам учратгайсен!

⁶ «Куръон»нинг «Абаса» сурасидан.

VI ТҮРТИНЧИ МУНОЖОТ

Васф карам дарёси ҳақида бўлиб, иноят насими эсгач, мавжса кирса, итоатсизлик хас ва хашикларини қирғоқларга чиқариб ташлайди ва гуноҳ тоғидан лангар ташлаганларнинг суст юрадиган кемасини бир дона пат ёки сомон парчасидек мақсад соҳилига етказади

Эй Аллоҳ, караминг олдида гуноҳ тоғи бир дона пат ёки сомон парчасидек елга учгайдир. Сомон тоғ-тоғ қилиб уюлган бўлса ҳам, ел олдида қандай қилиб мақтаниши мумкин! Бутун дунё ҳалқи агар бир хатога йўл қўйса, ёки бир айбли иш қилиб, тақдирини қора қиласа, тақдирини оқ қилиш Сенга осон бўлиб, амрингда бирон нуқсон бўлиши мумкин эмас.

Тун тун бўйи ўзича ўйин хангомасини кўрсатиб, дунё кишиларининг аъмолларини ҳам қора қиласи. Лутф қуёши чиқишига изн берганингдан кейин меҳринг билан бор зулматни нурга айлантиридинг. Эл адоватидан санам ясади. Гулни мушкин сунбулидан яширди. Элни юздаги пардани тез учиривчи қилиб, кеча қоронғилиғида Ойни равшан қилдинг, итоатсизлик тунида бирон гуноҳ қилмаса, афв чироғи қачон ёруғ ёниши мумкин?! Агар жиноят ўти кучли ёнмаса, эҳсон булувлари қачон ўз томчиларини тўқади?! Хирқа кийган дарвеш кийимининг этаги кир бўлмаса, денгиздаги илиқ сувга унда хожат бўлмайди. Агар май кимларнингдир бошини айлантирмаса, кишидаги саховат қўли кимга ёрдам бериши мумкин? Зоҳидлик йўлига кириб, баъзилар тақводорликка бериладилар. Шу билан бирга бунинг учун ҳақ талаб қилишлари ҳам бор.

Киши хайр йўлида бир иш қиласар экан, мақсади бунинг эвазига у дунёда жаннатни сайр қилишдир. Май билан лабини ҳеч хўл қилмаган одам у дунёда ўша куни кавсар ховузи сувларини талаб қиласар экан, бу дунёда бирон гўзал билан бирга бўлишни истамаган киши эса у ерда хурлар жамолини ҳавас қиласи. Чет бир вайрониаарда кун кечирган киши безатилган қасрда ором олишни хоҳлади. Ўз холича еб-ичиб юрган одам ҳаққини юз хисса ортиқ олмоқчи бўлади. Художўман деганлар ҳамма ҳақни олиб қўйса, пешонаси шўр кишилар нима қиласи? Уларнинг хатолари бўлса, хатоларини афв этганинг қани? Бундайларга саховат кўрсатиб, уларга атаганларинг қани? Лутф ва эҳсон денгизи тўлиб-тошиб турганда, баъзиларнинг ташналиқдан оғизлари қуриб, уларни шу холатда ўлдирсанг ёки бу денгиз ёқасидан нарига суреб ташлар экансан, шундай ишга йўл қўйиш мумкинми? Ҳамма ишни қилишинг мумкин, лекин буни эмас. Ҳар бир одам қанча осий ва гуноҳкор бўлмасин, у шунча афв ҳамда мурувватга лойикдир. Агар тақводорларга мукофот беҳишт бўлса, исёнчи эса дўзах ўтларида танаси куйса! Униси жаннат боғини топиб, фароғатда бўлса! Бунга эса дўзахда дард чекиб, куйиб-ёниш бўлса! Ихтиёригдаги лутф ва карам ҳазинасини нима қиласан? Уни марҳамат қилиб кимларга берасан? Юзлари гуноҳлари туфайли еган шапалоқлардан қорайган муҳтожлар, асиirlар ҳамда тиланчилар дастурхонингдаги неъматлардан тотинмаса! Наҳот сенинг лутфу караминг шундай бўлса!

Сен, ахир, дастурхон ёз очларга! Тўқлар ортиғини ея олмайдилар, акс холда қоринлари шишиб кетиши мумкин. Ахир булувлар чанқаб, қуриб ётган экинга ёғмай, денгиз устидан ўтаётганда ёғадими - бундан нима фойда! Кимки оч бўлса, луқма унинг насибасидир. Тўнни ким яланғоч бўлса, ўша кийгани дуруст-ку!

Бу гапларимнинг ҳаммаси афсонасифат гаплардир. Кимки Сенга умид боғлаган бўлса - у хотиржамдир.

Эй Тангрим, Сенинг караминг денгизи жўш уриб тураркан, ўша муҳтожлар тўдаси оҳ-фиғон чекиб турган чоғларида гарчи уларнинг гуноҳларининг хадду поёни бўлмаса-да, Сенинг уларга

раҳм қилмаслигингнинг ҳам имкони йўқдир. Лутфингнинг шоҳона пардасини тортиб, уларнинг қилган-қилмаган гуноҳларидан кечганингда барчалари навозишинг билан ҳурматга сазовор бўлганларида, бундан Навоийни ҳам маҳрум этмагайсен! Унга, яъни Навоийга хур ҳам керак эмас, жаннат ҳам. Унинг учун Сен ўзинг бўлсанг, унга шунинг ўзи етади.

VII БИРИНЧИ НАЛЬ

(Мазкур мадҳ) ул ҳазрат (Муҳаммад с.а.в.) пайдо бўлган турнинг қадимийлиги ҳақида бўлиб, энг аввалги ҳаракатларидаёт бу бебаҳо дурнинг ёлқини маҳфийлик итини узди ва у ягона гавҳарнинг порлоқ нури шуъла кўргузди ва дурждан дуржсга кўчиб, сафиюллоҳ (Одам а.с.)дан Абдуллоҳ⁷гача етди

Сенинг миринг шуъласи зухур қилганда, унгача на соя бор эди, на нурнинг ўзи. Икки дунё пайдо бўлгунига қадар Сенинг нурингга тоб бера оладиган ҳеч нарса йўқ эди. Жисм (тана) қисмлари (бурчак)ига йифилган, ҳар нарсанинг асл Зоти(дан намуналар) жойлаштирилган токчага руҳ шамъ ёқди. Азал субҳи базминг чироғини қўлга киритганда, бошқа юз мингларча чироғлар ҳам чараклаб кетган бўлса ажаб эмас. Одам Ато Сенга нисбатан аввалгидай, аслида у сенга ўғил бўлди, сўнг инсонларга ота.

Ўз наслига кўра ҳар бир одам у билан пайванд, фарзандига барча фарзанддирлар. Кимки бунга хужжат даъво қилса, «Қуръон»даги «Мен пайғамбарман» ибораси етарли хужжатлардир. Табиати носоғ бирон киши яна бошқа бир далил талаб қилса, бунга «Одам» сўзидағи «алиф», «дол» ва «мим» харфлари борлиги етарлидир. Чунки бу харфларнинг ҳаммаси «Аҳмад» сўзида ҳам қадр-қиймат топган бўлиб, ўғлида (отасида бор) уч харф отадан белгидир.

«Хо»си сенга муҳаббат насиб бўлганини англатиб, Аллоҳ сени ўзига «Ҳабиб»⁸ деди. Аллоҳ юзида нима яширинган бўлса, улар ҳаммаси ҳабиби юзида ҳам намоёндир. Бу кўзгуни унга гувоҳ қилиб, у не қилса, уни кўзгу акс эттириб тураг эди.

Тупроқдан бўлган одам зухур этгандан кейин унга ул пок нур ўз ёлқинини жойлаштириди. Уни нур эмас, абадий яшин, яшин ҳам эмас, Аҳмад⁹нинг олдиндан маълум бўлган зўр шуъласи дейиш ҳам мурнкин.

Одам Атога шундай шуъла яширингандан кейин, ичида ниҳон, бироқ юзида аниқ қўзга ташланиб турадиган бўлди. Шундай қилиб, унинг елкасига шон-шараф тўни ёпилиб, бошидан шараф тожи ўрин олди. Шу йўл билан (Аллоҳга) элчилик тахтида у шоҳ, фаришталар гурухига эса паноҳ боиди.

Шундан кейин у Ҳавво билан бирлашиш пайига тушди. Шу йўсинда бу нур Ҳаввога ҳам кўчди. Ҳаввонинг юзини у поклаб, Худонинг нури хурларнинг юзини чиройли қилгандек бўлди.

Бу хусусиятлар Шисга¹⁰ кўчгандан сўнг, унинг юзи ҳатто Ойни уялтирадиган даражага етди. Авлодлари ипидан бир дона гавҳар камайса, қорнидан яна бошқа бир гавҳар ўрин оладиган бўлди. Отадан ота, онадан оналар юзага келиб, шундан кейин бунаقا Она бошқа пайдо бўлмади. Шу равишда Муҳаммад (с.а.в.) элчилик дуррининг хазинаси, янада тўгрироғи, пайғамбарлик гулининг гулшани бўлди.

Дур пайдо бўлувчи садаф янги бир дурга пардапўш (икки-кат) бўлганда, жаҳон денгизларида ғулғула ва шовқин-сурон кўтарилди. Унинг юзидан никобни олинганда, бошқа

⁷ Абдуллоҳ - Муҳаммад а.с.нинг оталарининг исми.

⁸ «Муҳаббат», «Ҳабиб» сўзларида «х» харфининг борлигига ишора қилинмоқда.

⁹ Аҳмад - Муҳаммад пайғамбаримизнинг номларидан бири.

¹⁰ Шис - Бу ўринда Одам а.с.нинг ўғли кўзда тутилади.

бир бундай Офтоб туғилмагани маълум бўлди. Тун қоронғилигини нур эгаллай бошлади. Бу Ер юзини эса беҳиштга айлантириди.

VIII ИККИНЧИ НАЎТ

Унинг¹¹ ҳаётининг ёши ниҳоли жаҳон гулшанини яшнатиб, ундан қирқ йилгача ҳаё ва адаб гуллари очилиб, сўнгра у пайғамбарлик мевасини бергани, шунингдек, шохи ва барглари жсаннат дарахти шохидан ҳам яхши ўсиб, бундан икки олам аҳли унинг марҳамати соясига киргани

Эй туғилишданоқ янги чиққан Ойдек кўринган Зот! Йўлингнинг болалик чоғи қадимий осмон одатича эди. Инсонларнинг ҳам, фаришталарнинг ҳам жони, жононаси! Икки дунёнинг яккаю ягона гавҳари! Сенинг бешигинг фируза ранг тахтадан ишланган бўлиб, тўхтамай тебратиб туриларди.

Сен каби тоза бир япроғни бу Олам гулшанида кўпни кўрган бу фалак умрида кўрмаган эди.

Ташқи кўринишдан бола, лекин ақлли даҳо, сўзлаганингда баҳодирликдан бошқа нарса гапирилмасди.

Толеъ юлдузинг туққан кечаси эса Осмон ўзи унга сажда қилган эди. Бу куфрнинг буюк тоғига шикаст етказган бўлиб, шунда бутлар ҳам, бутпарастлар ҳам ерга тиз чўккан эдилар.

Шунда Маккада динимиз аҳлининг куч-қуввати ортиб, Уззо ва Лот бутлари узлатга чекинган. Курайш аҳли зиддиятли бир аҳволга тушиб, баъзилари қайғуга ботган бўлсалар, баъзилари айш-ишрат қилдилар. Агар сен отадан баҳраманд бўла олмай қолган бўлсанг, бунинг таажжубланадиган ери ёқ. Сен ўғил бола бўлсанг, сенга ким ота бўлиши мумкин? Асл гавҳаринг садафсиз қолса, бунинг қўрқинчли ери йўқ. Садаф тарк этилган бўлса ҳам ундан энг қимматбаҳо дур чиқди-ку! Ўзининг аслида бу дур шарафга эга бўлган. У садафдан ор қилса ҳам, бунинг ажабланадиган ери йўқ. Гарчи бир садафдан мингта дур чиқса ҳам, мингта дур битта дур билан фахрланади. У қандай дур? Бу вафо кутисининг гавҳаридир. Гавҳар -қайси гавҳар? Бу ҳаё буржининг юлдузидир.

Бундай юлдуздан Қуёш ҳам ўзини бахтиёр хис этади. Унга тоин Ой ҳам, янги Ой ҳам хизмат қилишга тайёр. Қуёш унинг амрига мутеъ бўлиб, ундан намуна олса, тўлин Ой ҳилолга айланишга тайёр.

У гарчи тижорат ишлари учун дастмояга эга бўлса-да, ганж олдидаги қора тупроқ мисоли эди. У топган фойдага эл кўз тутиб, кўзлари кундан-кунга очилар, фойда ва тижоратда унга эргашар эдилар. У миниб кетаётган туя бундан ҳам хурсанд, гўёки фаришта устига нур ёғилаётгандай. Шундан келиб чиқиб савдо аҳли унга «Амин»¹² лақабини бериб, шу сабабдан у Жабраилга ҳамдам бўлиб қолди.

У чўпонликни ўз касби аилиб олиб. эчкилар арслон яшайдиган тўқайларни ўзларига ватан этдилар. Унга ақл пири эмуқдош бўлиш билан бирга сутининг мазаси шириналарда ўта таъмли бўларди.

Лекин зулм заҳри унинг пиёласига кўп эзилган бўлса ҳам, бу унинг оғзига сут ва шакар таъмини берар эди. Бир неча аччиқ-аччиқ йиғлатадиган қийинчиликлар юз берган. Аммо буларнинг ҳаммасини у ширин муомала билан даф этган. Неча бор ўзаро ихтилоф тарафдорлари тунда уруш-жанжал қилиб, унинг бошига юлдузлар микдори қадар тошларни ёғдирилдилар. Лекин у эрта тонгдек табассум қилиб, яхши дуолар билан одамларга панд-насиҳат қиласат эди.

«Аллоҳ унинг қадрини кўтарди» - бу қандай улуғ ахлоқ ифодаси.

¹¹ Мухаммад с.а.в. кўзда тутилади.

¹² Амин - сакловчи, омонатга хиёнат қилмовчи.

«Унинг юзи мунааввар» - бу нақадар ўзликнинг олижаноблиги! «Унинг иқбол бахти бизга йўл бошловчи!» «Унга ва унинг уй аъзоларига салавот айтинг!»

IX УЧИНЧИ НАЎТ

Ул пайғамбарлик Қуёшининг сояси йўқлигининг даражаси, тўғрироғи, Қуёш бўлмоқ унинг сояси эканини ва беши бармоғида қалам ушламаган ҳолда етти иқлимни қўлга олгани, ҳатто барча динларнинг дафтарлари варақларига маън этиши қаламини чеккани ҳақида

Эй шараф кўкида юзи қуёш шамъи бўлган, у шамъга кўк осмон соя сингаридир! Агар сенда соя солиш одати бўлмаганда, оёғинг остига тушиб ётармиди! Шамъинг даражасининг буюклигидан бу соядан сен ор қилдинг.

Чехрангдан Қуёшга ҳам нур тарагиб, унинг атрофида сояси яқин келолмай, ажралиб юради. Аллоҳ сенга бундан юз хисса ортиқ нур берган бўлиб, агар сен соядан нафратлансанг ҳам ажабланарли ери йўқ.

Соя сенинг шахсингга ёр бўлмаса ҳам, аммо бутун борлиқ сенинг қадринг соясидадир. Шамъинг олдида қадимият нури - қоронғиликдан иборат бўлиб, нимаики унга ҳамсоя бўлса, ўша нурдир.

Барча ўтган пайғамбарлар сенга соя сифат бўлиб, бу дега-ним - улар Сенинг Қуёшингдан чиққан зиёлардир. Олижаноб Қуёш ўз ҳуснини турлича намоён этганда унинг дағал жуссаси ўша сояга сабабчи бўлади.

Сенинг зотинг энг олий насабнинг жавҳаридан бўлгани сабабли Ер сояси билан бирлашмади. Сенинг қўлинг умрида қалам тутмаган, бунинг учун у қандай қилиб қофозни қора қилиши мумкин! Сен қаламнинг учини ўзинг очмаган бўлсанг ҳам, лекин бармоқларинг Ойнинг қаламини ёрган-ку!

Ушбу қаламинг қофозга бир нуқта қўймаган бўлса ҳам, бошка динларни бекор этиш масалалари бўйича кўп нарсалами битди. Кимки сен хатингда кўрсатган йўлдан чиққан бўлса, қалам каби улар ўzlари ўз юзларининг қоралигини фош этдилар. Кимки сен кўрсатган йўлдан бир қадам чиққан бўлса, қалам ўрнида жазо тифи бошини кесди-ку.

Агар қалам йўқолиб кетса, бундан ташвишланишга хожат йўқ. Чунки жаҳон сенга бўйсуниб бўлган. Сенинг хатингга Ажамдан бошлаб Арабгача бош эгди. Шундай бўлгач, Сен қўлингга қалам тутмасанг, бунга ажабланишнинг ўрни йўқ. Қалам йиглаб туриб қўлингни ўпмаган экан, бу аламли воқеа уни бир умр азадор қилди. Ким юзини қора қилиб, ғамда экан, бу - унинг юзи ёрилганини эмас, ёқаси чок эканини билдиради. Қаламни қўлга олмаганинг сабаби шундаки, бу қалам кўп тақдирларни қора қилган эди.

Қофозларни қора қилишга берилиб кетдик. Лекин бахти қораларнинг химоячиси ўзингдирсен.

Сенинг қаламинг хат ёзишга ҳеч яқинлашмади. Қаламинг бўлмаса ҳам, сенинг номаларинг Аллоҳга қаратилган. Сен Аллоҳнинг қадимий ва абадий марҳамати, бахти қаро бўлган одамларнинг умидисен.

Кимнинг умид-истаги бахтсизликка юз ўғирган бўлса, Сен уларнинг бахтсиз жонига ора кирувчисан.

Кимки толеъи паст келиб адашган бўлса, уни фақат шариат қоидаларини тузувчилар кутқара олади. Кимда коғирлик зулмати тўпланган бўлса, (бу қонун-қоидалар ёзилишидаги) ҳар бир

«алиф»¹³ Исломни шамъдек ёритиб туради.

Сенинг олижаноблигинг барча динларга нисбатан бўлиб, «Лом» ва «т»¹⁴ дан ҳар бир динга зарап бордир.

«Лот»дан динга доим турли балолар юз берар эди. Сен унинг оёғини синдириб, «Ло»¹⁵си қолди, холос. .

Кофири ҳалқининг «Манот» деган бути бўлиб, сен уни бўйнидан синдирганингдан сўнг у «мот» бўлди - енгилди. Сен куфр бошини кесиш билан ўз қаҳрингни кўрсатдинг. Боши шукуҳдан ажралганидан кейин, гавдаси бошсиз қолди.

Хаста Навоийни назарингдан четда тутмагайсен. Унда куфр ва худбинлик бўлса, бунинг чорасини ўзинг қилгайсен. Бундай инояting билан уни Ислом жамоасига кирилгайсен.

X ТЎРТИНЧИ НАЪТ

Мухаммад с.а.в.нинг пайғамбарлик осмонининг юксаклиги ва бутун Оламни Осмондек ўз, ичига қамраб олишдаги куч-қудрати ва унинг саҳобалари ҳақидаким, уларнинг ҳар бирига Осмонда бир ёргу юлдуз садоқатда бўлган ҳамда «менинг саҳобаларим бамисоли юлдузлардир» дейилгани шу мазмунда айтилган

Эй нафасинг мўжизаларингга дастмова бўлган, муқаддас руҳлар ҳар гапингга сирдош бўлган! Гаплашган чоғингда фасоҳат билан сўзлайсан. Шеърий нутқинг эса ҳайрон қоларли даражада тартибли. Маъноли ва қоидали гапиришингда сенга фасихлик хос бўлиб, бунга «Менда фасоҳат!» - деган даъво сенга ярашади. Соғлом ҳукм чиқаришда сўзларинг тўғри, фасоҳат ерида сўзларинг чиройли. Гапирганингда сендаги мўжиза айниқса яхши қўзга ташланади. Бундай пайтда ҳар қандай фасоҳат эгалари ўзларини ожиз сезадилар. Сенинг жавоҳирларга бой денгиз бўлиб, сўзлашганда бу денгизнинг кафи гавҳарлар сочади. Бу каф ҳам эмас, беш шоҳдан иборат баҳр бўлиб, етти осмонни етти пуфакчани ютгандек ютиб юбора олади.

Бешвақт намозга навбат келганда, Ислом панжаси янада кучайиб кетди. Куфрнинг қўлу панжалари эса дардга учраб, бу дарднинг сабабчиси ўша - Ислом панжаси эди, - дейиш мумкин. Муҳтоҷликда қолиб, у бармоқлар дард чекар экан, лекин ҳақиқатда эса бу Ислом учун қўлга киритилган беш хазина бўлди.

Ислом панжаси тобора мустаҳкам тортиб борар экан, куфрнинг етти қўрғонидан бешдан бир солиқ олар эди.

Буни оддий қўл дема, у бамисоли бир тиф бўлиб, битта бармоғи бунга ишора бўлганда Ойни иккига бўлган қўл эди¹⁶.

Ажаб эмас, унинг мўжиза қўрсатувчи қўллари бир ишора билан ойни иккига бўлгани. Пайғамбар миниб юрган түя ербўйлаб қадам ташлаб борар экан, унинг ҳар бир изи ўша «Ойнинг иккига бўлингани»ни еслатар эди.

Пайғамбарнинг буйруғи билан ёш кўчат чиройли ҳаракатга келар, гўё ўжар санам юриб кетаётгандай бўларди.

Душманлар туфайли у ғорга беркингандаги ўргимчакъ уни парда тўқиб тўсган. Ўша парда шамолда учиб кетмаслиги учун қушлар ўша пардага ўз тухумларидан тугма

¹³ «Алиф» тўғрилик, ҳалоллик белгиси.

¹⁴ «Лом» билан «т» қўшилгани «лат».

¹⁵ «Ло» - йўқ демакдир

¹⁶ Бунда Пайғамбаримиз билан Абу Жаҳл ўрталарида бўлиб ўтган машҳур можарога ишора қилинмоқда.

қилган эдилар. Парданинг иплари жон риштасидан тўқилган бўлиб, тугмалари гўё шоҳона гавҳардан эди.

У шу тақлидда тузоқ қўйиб, ғор олдига эса дон сочиб, қаранг, қандай баҳт қушларини овлай олди. Форда хушёр дўсти (Абу Бакр Сиддиқ) билан беркиниб турар экан, гўё улар тоғ қатида ётган олтин билан кумуш эдилар.

Кофиirlар байроғининг баландлиги вақтинча ортган пайтда у дини ғалаба қозонишини дуо қилар экан, икки тандан бирига тож мұяссар бўлишини тилади. Буларнинг бири Абу Жаҳл бўлса, иккинчиси Умар эди. Абу Жаҳлнинг тақдирни охири азоб-уқубат, иккинчиси ҳақидаги дуолар эса мустажоб бўлди. Худонинг китоби - «Қаломуллоҳ» эса Мұхаммад с.а.в.га насиб бўлди, дунёда бундан ортиқъмўжиза юз бермагай.

Суралар ҳали (тўла маънода) сура эмас, «Қоф», «Нун» ёки «Сод» ҳарфларига оид қисмлар бўлиб, булар турли ҳарфларга оид қораламалар эди. Улар Пайғамбарнинг соchlаридек тарқоқ эди. (Ҳазрати Умар)«Қуръон» боиакларини йиғиб жамлаган тўпловчи бўлди. У Муқаддас Маккани бутхонадан ажратиб, қиличининг суви билан уни бутпарамастлардан тозалади. Кўринишдан бутлар тамом олиб чиқиб ташлангач, Пайғамбар Ҳак уйида бутларни синдирувчи сифатида ўрин тутди. Унинг етигининг наъли шараф тожи сифатида енг юқорига қўйилган бўлса, Али бу наълга елкасини тутди.

Пайғамбарлик денгизининг дури - пайғамбар рух бўлса, тўрт рафиқи унинг танасининг тўрт унсури бўлди. У ўзи (дўкондаги) қимматбаҳо бойлик бўлса, Али унинг сотувчisi, гўё айрилиқ водийсида юрган бир мұхожир эди. Кофиirlар томонидан динга дарз етказилганди, бу тўрт киши ғалаба йўлидаги девор бўлдилар. Уларнинг одамларини, авлодларини, унинг қўл остида бўлғанларни, улуғлари, неваралари ва дўстларини Аллоҳ қоиласин! Улар Тангри таоло карамига яқин бўлиб, қиёмат кунигача уларга юзларча миннатдорлик тухфалари боисин!

XI БЕШИНЧИ НАЪТ

Меъроjс кечаси таърифида; олижсанобликдирким, «Ул зоти пок» садоқатли бўлиб, ўз бандаси (Мұхаммад с.а.в.)ни бир кечада Ҳарам¹⁷ масжидидан Ақсо¹⁸ масжидига олиб борди ва бунинг исботига икки содик гувоҳ бордир

Кечаларнинг бирида коинотни қоронғилик босиб, қуёш оби ҳаёт булоғидек яширинган эди. Гарчи у булоқ қўзга кўринмаса ҳам, Хизр қўқ узра ундан қатралар сочарди. Тун чангларини анбарга айлантирган, уларни жаннат шабадалари Ер узра тарқатар эди. Ер юмалоқ шаклдаги хушбўй идишга айланиб, тун қоронғилигидан унда анбар тайёрланаётгандек эди. Ер идиши остида Қуёш ўт ёқаётган, идишни эса Осмон ўз етаги билан ёпиб тургандек кўзга ташланарди. Ором ва тинчлик ёмғири ёғиб, юз бераётган ходисалар тўзонини пасайтиришга интиларди.

Шу кеча дўстлик гулистонининг сарви дўстлик хонасининг шамъини янада равшанроқ қилди. Учрашув хаёли билан қўнгли хурсанд бўлиб, денгиздек жўш уриб ҳайқирди. Шу пайт олий мақомли сайёҳ етишиб, қўлида эса қушдек учадиган отнинг жиловини ушлаб турарди. Бу от кўкда сайр етишдан ором олиб, унга Ердан осмонгача чиқиши бир қадам бўлди. Аллоҳнинг пок хабарчиси унга салом қилиб, Аллоҳ номидан унга маълумот бериб дэди: «Эй шавқли сирларнинг хазинаси! Аллоҳ сени кўришга ўз шавқу истагини билдиримоқда. Чунки пайғамбар жонон хабарини топган экан, унинг жонон хабарини топгани янгидан жон топганидир».

Хабарчи унга ёрдам бериб, отга миндириб, отни ўзи келган томонга қайтариб олиб кетди.

¹⁷ Каъба.

¹⁸ Куддуси Шарифдаги қадимги машхур масжид номи.

Шу равишида бу олижаноб, очиқ юзли отлиқ сайд қилар, толеъи баланд оти қушдек учар эди. Бу тез чопишга ўрганган от чанг кўтариб, ақл кўзини кўрмайдиган ҳолатга соларди.

туарди. Бу от кўтарилиб кўк осмонга етганда, Ой ўтиш учун унга туйнук вазифасини ўтади. Қалам егаси Аторуд бунда ҳурмат қозонган, буқаламунлиғ - иккиюзламачиликка йўл кўймаётган эди. Зухра¹⁹ хурсандчилик барбатини²⁰ созлаб, у (Пайғамбар)ни замзама билан кўллай бошлади.

Куёш ўз сояси билан унинг жамолини тўсиб туар, ҳилол эса шуъла остида беркингандек эди. Мехрида Баҳром (Миррих) бирсўз бўлиб, шараф тифи юзига кўзгу каби эди. Унга яқин юришдан Муштариј янада мартабаси ортиб, йўлидаги бир зина унга минбар бўлди. Зухал шамъи қоронғиликни ёритиб, (Пайғамбар)нинг занги (негр)дек қора отини оқ қилиб кўрсатди. Унга Ҳамал ҳам, Савр ҳам жонларини бераётгандек, тоғрироғи, иккиси ҳам жонини қурбон этишга тайёр эдилар.

Ҳам олдида Жавзо камарини тортиб боғлаган, ҳам Саратон ўзини тик тутиб, жилва қилар эди. Шер (Асад) йўлидан бир гўшани эгаллаб, Сунбула унинг отига йўл озиғи бўлди. Палла йўли гардини қимматбаҳо иксирдай ўлчар, Ақраб орасида ичкизиши, даволаш, (нина) санчиш, оғритиш ишлари олиб боришибмоқда. Қавс эса чиллага ўтириб, дуо қилиш пайида. Жадӣ (тоғ эчкиси) унга етиши учун (озиф бўладиган) биринчи сутини келтиради. Далвга Юсуф каби назар солмай, Ҳутда Юнус каби тўхтаб ўлтирумади.. У елдек ҳамма буржларни кесиб ўтди ва Осмоннинг Арш қисмига кўтарила бошлади. Унга пояндоz Арш ҳамда Лавху Қалам бўлиб, унинг оти нақ ўшаларга қадам босиши керак эди.

У энди Рафрафга миниб, ҳамроҳи ва йўловчи билан хайрлашди. Энди бораётган йўлида ҳеч қандай макон қолмади. У йўқлик (ломакон)ъдаштини ўзига макон этди. Бунда у олти жиҳат²¹ бандидан ташқарига чиқиб, тўрт гавҳар²²ни тарқ этиш унга тож кийишдек бўлди. Йўқлик оёғи билан қадам босар экан, аслида йўл ҳам йўқ эди, қадамнинг ўзи ҳам.

Ўзлигидан на нақш қолган эди, на бир кўриниш, ҳатто бу айтилган нарсалардан бирон асар ҳам. Шу йўл билан у ўзини ўзидан халос қилиб, шу равишида ўзини иззат пардасига хос, лойиқ деб топди.

У ерга етиб қараса, рўпарасида ҳеч нарса йўқ эди. Қанча қарамасин, боқийлик кўзгусини кўрар эди. Кўзгуга бокқанда унда суратга ўхшаш бир нарсалар кўринар эди, холос. Нима ўткинчи (фано) бўлса, ташқаридан қолган эди.

Унинг юлдузи шунча баланд кўтарилигандан, марҳамат денгизида мавж пайдо бўлди. У Аллоҳ тилидан умматласининг ҳаммасини истай бошлади ва, Аллоҳдан барча мурод-мақсадига эришди.

Аллоҳга тупроқдан бўлган тана ҳамроҳлик қилди. Агар: «Шундай бўлди!» - дейилса, шундай, бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чиндан ҳам унинг тани бошидан-охирига қадар жон эди. Лекин унинг жони Жононга етишган эди. У икки дунё раҳматини қўлга киритган бўлиб, нимага эришган бўлса, ҳаммасини ўзи билан бирга қайтанб олиб келган эди. Унинг юзидан у - Илоҳий даргоҳ қандай ёруғ бўлган бўлса, оёғидаги чангларни бу дунё ҳам ўзига сурма қилди.

У (Пайғамбар) Аршга ғунча бўлиб борган бўлса, Ерга тоза гулистон бўлиб қайтди; зарра бўлиб борган бўлса, порлаган Қуёш бўлиб қайтди.

Унинг Меърежга чиққани ва қайтиб келгани бир онда юз берган бўлиб, ақл бундай тадбирдан ҳайронликда! Қайда ажойиботлар ва мўжизалар кўп бўлса, уларни идрок этишда ақл ожиз бўлади. У (Пайғамбар)нинг чиқиши ва қайтишига кетган вақт кичикнинг кичиги бўлиб, бу фурсат таҳлилга арзимайди.

¹⁹ Зухра - Венера сайёраси, санъат ишларининг ҳомийси.

²⁰ Барбат - танбурга ўхшаш чолғу асбоби номи.

²¹ Олти жиҳат - олти томон (Шарқ, Ғарб, Шимол, Жануб ҳамда қуий ва юқори)

²² Тўрт гавҳар - тўрт унсур.

Бу бахтли сафар шундай тугаб, кутлуғ йўлбошли рухсат олди. Олам подшоҳи таҳтида ўлтириб, Олам ишини интизомга солишида давом этди. Шариат тили қўчирилган дафтарни ўқиб, тириклик суви эса куфр қоралигини ювар эди.

XII

Шеърият мулкида ўзининг забардаст билаги панжалари билан нақд тилла ва гавҳарлардан иборат беш хазинани қўлга киритган хазрати Шайх Низомий мадҳида ва ўша гавҳару тиллалар умидида унинг панжасига панжса урган Амир Хисрав таърифида

У сўз санъаткорларининг бошидаги тож, ҳатто баҳоси хазинага тенг ўша тожнинг гавҳаридир. У фазилат конидаги гавҳарларнинг кўриқчиси, камолот дарёсининг қимматбаҳо инжусидир.

Унинг ижодхонаси сувоқларидан анбар ҳиди келади. Хоҳанинг тўрт томонига эса саккиз жаннат яширинган. Гарчи унинг уйи кўнгил кулбасидек ихчам бўлса ҳам, унда икки жаҳон жилваланади. Баланд осмон унинг масжидига қандил, нур сочувчи қуёш эса ўша қандилдаги шам. Каъба уйидан доим унга бир эшик очиқ; намоз вақтида унга бу эшик меҳроб вазифасини ўтайди.

Ганжа - унинг ватани, кўнгли бойликлар кони бўлиб, фикри хазинаси, тили эса ўша бойликларни улашувчиdir. Унинг фикр тарозуси «Хамса»ни, «Хамса» эмас, балки «Беш хазина»ни ўлчаркан, унга Осмон тарозуси палласи, Ер курраси эса ботмон тош бўлди. Ақл хазиначиси юз авлод умри давомида тарозуда тортса ҳам бари бир, унинг кичик бир қисмини тортиб улгуради, холос.

Унинг сўзлари латофат дастурхонида ёйиғлик; тили эса маъно дурларини ипга тизгани тизган. У бебаҳо сўз дурларини тартибга солгани учун тақдир унга «Низомий» деган таҳаллусни муносаб кўрди. Унга нисбатан «Унинг сирлари пок бўлсин!» дейишининг хожати йўқ, чунки поклик руҳининг ўзи унинг файзидан нишонадир. Беш ҳарф билан ёзиладиган ва чиқариладиган сон ҳисоби билан ҳисобласанг «минг бир» унинг исмини билдиради²³. Шу ҳисоб билан унинг гавҳарга тенг номи Худонинг минг бир исмига ҳамоҳанг бўлди. Бунда алиф ҳарфи унинг ўз исмини билдирса, қолган ҳарфлар унинг бир минг сифатини англатади.

У сочган дурлар ер юзини қоплаб, ҳатто осмон қутилари ҳам лиммо-лим тўлди. У сўзга шундай пардоз бердики, бошқаларга бу соҳада қиласидиган иш қолмади.

Ундан кейин ҳинд чавандози ҳам ҳиндий ханжари билан сўзни саралаб, ханжарининг чақмоғидан учқунлар сачратиб, минган оти ҳам ўтдай тез ҳаракат қилиб, қаёққа ўзини ўтдек тез ва қаттиқ урмасин, ҳамма ерда тўполон кўтарди. Бу мамлакатда қандай сўз ободонлиги бўлса, имкони борича уларни ўз қўлига киритди. уни шунчаки ҳинд чавандози деб бўлмайди, уни ҳинд султони деб аташ керак. Унинг қалами учи ҳинд мамлакатининг кўркидир. Шеъриятидаги ҳар бир достон Ҳиндистоннинг бир ўлкасига тенгдир.

Ганжа подшоси (Низомий) бойликларни сочувчи, у эса унга эргашувчиdir, сўз иқлимида у шоҳ бўлса, ўз номи билан бу ҳам хусрав (подшоҳ)dir. Хусрав бўлиб, мамлакатни обод қилди. уни Хусравгина эмас, Фарҳод деб атаса ҳам бўлади. Унинг хунари меҳнат-машақат тоғини қазиш; бунда тоғ унинг шеърияти, теша эса унинг тилидир. Унинг жони ишқ ўтининг ўтхонасидир, ғам денгизи эса унинг қўзидан оқсан ёшлардир. Шамъ каби у базмларга нур сочади, базмларни ёритади-ю, ўзи эса куйгани куйган.

Ганжа қуёши байроқ қўтариб, сўз мамлакатини бир ҳукмронлик остига бирлаштирганида, бу

²³ Арабча ёзувда Низомий беш ҳарфдан иборат бўлиб, (нун) - 50, (изғи) - 900, (алиф) - 1, (мим) - 40, (ё) - 10 ни билдиради, жами - 1001.

ҳам кўз тикмаган, қўшин тортмаган мамлакат қплмади. Қайси бир майни ичиб, у кайф қилган бўлса, бу ҳам ўша майни ичиб маст бўлди. У қайси масканга йўл олган бўлса, бу ҳам ўша ерда базм қурди. Борган ерини у «Махзан ул-асрор»²⁴ билан безаган бўлса, у ерни бу «Матлаъ ул-анвор»²⁵ билан ёритди. У маснавий йўлини ўзига бўйсундирган бўлса, бу ҳам унга эргашди, унга монанд иш тутди.

Кўп кишилар уларга ўхшатмалар ёзишни ҳавас қилишди, бироқ улар сарв билан гул қаршисига хас келтиришди. Улардан фақат бир киши²⁶ бундан мустаснохи, бундай одамни кўхна фалак шунча айлангани билан бошқа яратади.

XIII

Юксакликнинг узун сояси, шодлик жомининг соғ сипқорувчиси мавлоно Нуридин Абдураҳмон Жомий васфиким, васфга сигмас, таърификим, таърифга тўғри келмас ва ул ҳазрат илтифоти қуёши қора қунга колган мен ожизнинг аҳволига нур сочганинг баёни, ул қуёши тарбиясидан бу тупроқда оқ гуллар, оқ гулларгина эмас, ранг-баранг раҳиҳонлар нишон бергани ва «Туҳфат ул-аҳрор»²⁷ тухфаси мутолаасидан гамгин кўнгулнинг хурсандчилик топгани ва «Ҳайрат ул-аббор»нинг лаъл ва жавҳарларини назм итига тизмоқнинг сабаби

У бугунги кунда сўфийлик маслагининг даҳоси, ҳақиқат сирларининг кашф этувчисидир. Унинг кўкси - ҳақиқат дурларининг хазинаси, кўнгли эса маъноюзларига оина.

Унинг ўрни етти қават осмондан ҳам юқорида: етти осмоннинг мушкул ишлари эса -унинг олдида хал. Унинг маскани - софлик мадрасаси; унинг учун энг тинч жой - дўйстлар хонақоҳидир. Унинг жилва қилиб қараб турадиган жойи юксак осмон гулшани; сув ичадиган чашмаси эса аниқлик манбаидир.

У қурган сўз қасри шу қадар баландга қўтарилиганки, унга ҳатто осмон ҳам сиртмоқ сола олмайди. Бу қасрда шайтонларнинг хас-хашаги илиниб қолиши имкони йўқ, чунки унда фаришталар тўдаси қанот қоқиб юради.

Гўё жаҳон осмон гумбази остига яширингандай, у ўз хужрасининг гумбази остида яшириниб ўлтиради; уни сен жаҳон ҳам дема, катта олам деб ата, Аллоҳи таолонинг қудратидан нишона деб бил. Унинг устидаги дарвешлик хирқаси оддий калта тўн бўлиб, бу тўн унинг тани, жисми эса унинг жонидир. Хирқа ўрнига бундай тўн кийишининг сабаби, ўз танини риёкорлик либосидан халос этишдир.

У бошини ўйчан қуий солиб, дилдан Худога юзланганида, равшан кўнгил билан чақмоқдай сайр этади. Бу сайдарда у фалакни хижолатга солади, ер юзини эса хат вараклари айлангандай айланиб чиқади.

У хат ёзар экан, унинг сиёхи вақт қуёшини қора парда билан булутдек тўсиб қўяётгандай бўлади. Бу пардана у яширин холатларни беркитиш учун ясаган; сахифалар ҳам шу холатларни сир тутиш учун тўлдирилган. Унинг давоти бор зулматни ўзига жамлаб олган; маънодорлик эса унга ҳаёт сувидир. Унинг бир қатрасидан баҳраманд бўлган одам, шубҳасиз, абадий умрга эришган бўлади.

Унинг назми жаҳондаги барча минтақаларни тутган, насли эсажон ўлкасини эгаллаган. Унинг асарлари шоҳу гадога ҳам бирдай ёйилган; шоҳу гадо унга хизмат қилиш билан

²⁴ «Сирлар хазинаси» - Низомий «Ҳамса»сига кирган биринчи фалсафий-дидактик достоннинг номи.

²⁵ «Нурларнинг тарқалиш манбаи» - Хусрав Дехлавий «Ҳамса»сига кирган биринчи фалсафий-дидактик достоннинг номи.

²⁶ Абдураҳмон Жомий кўзда тутилади.

²⁷ «Асллар тухфаси» - Абдураҳмон Жомийнинг «Махзан ул-асрор» ва «Матлаъ ул-анвор»га жавобан ёзган фалсафий-дидактик достоннинг номи.

фаҳрланади.

Лекин менинг унга нисбатан ожиз ва муҳтоҷлигим ҳамма одамларнидан ҳам ортиқидир. Чунки олам қуёш нури билан тўла бўлса ҳам, лекин уларнинг орасида бир зарра шу қуёш меҳри билан машҳурроқ бўлиши мумкин. Боғда турли-туман қушлар кўп бўлса ҳам, булбул билан гулга эътибор бошқача. У бирон асар устида қалам тебратса, унинг ёзганини мендан олдин бошқа бирор кўрмаган. Аау луғуан қуёsn кўтанла бошлаганида ҳам унинг нурлари аввал тупроққа тушади. Гулнинг шохларида анвои гуллар очилар экан, уларга ҳам аввал тикан ҳамдам бўлади.

Кунларнинг бирида бир йиғилишда у юзида нур балқиб ўлтиради, ҳар томондан ҳар хил ажойиб воқеаларни гаплашар эдик. Гап устоз ва издошлар ҳақида борар экан, Низомий билан Хусравга ҳам навбат етди. Уларнинг қалами туфайли пайдо бўлган икки «Ҳамса» оламга қандай хаяжонлар солмади! Лекин бу икки «Ҳамса»га кирган ўн гўзал достон ичида олдинги иккитаси яққол ажралиб турар эди.

Ҳа, «Махзан ул-асрор»га тенг келадиган гавҳар борми?! Ҳа, «Матлаъ ул-анвор»дек юлдуз (сайёра)ни қидириб топиб бўладими?!

Достонларнинг бошқалари ҳам ёмон эмас, барчасининг ҳуснида мажозий безаклар жилва қиласи. Аммо биз айтган бу икки достоннинг бири гавҳар сочиб тургандай; гавҳарнинг нурида азизлик, поклик нишони бор. Унинг иккинчиси ҳам порлаб туради, ёруғида эса ҳақиқат шуълалари кўзга ташланади.

Фикр ҳақиқат ўтидан баҳраманд бўлган бўлса, у тошни ҳам сув қилиб эритиб юбора олади. Бироқ фикр ҳақиқат гавҳаридан узоқ бўлса, унга ип топиш тўғрисида сўзламаган ҳам яхши. Ипни топсангу ўриш-арқоғи билан келтирсанг-у, яхши дур бўлмаса, унинг чиройли ранг ва нақшидан не фойда?!

Шундай қилиб, орадан бир ой ўтди, икки ой ўтди. Кунларнинг бирида баҳт ва ақл менга йўл кўрсатиб, уни кўргим келиб, хузурига бордим. Унинг қўлида бир неча бўлак қофоз кўрдим. У киши кулиб, менга имо қилиб, «Тухфа»²⁸ни ёзиб битирганини айтди.

- Ол-да, бошидан-охиригача кўриб чиқ, бошидан-охиригача ҳар бир варағини кўздан кечир!
- деди.

Дархол олдига келиб, унга жонимни садақа қилдим, қўлидан достонни олдиму ўпъиб, дархол ичини очдим. У бошидан-охиригача шоҳона дур эди. Яна қанака дур денг? «Тухфат ул-аҳрор» достонининг ўзгинаси эди. Баҳраманд бўлишни истаганлар ундан наф топар, у олдинги икки достондан хажм жиҳатидан кичикроқ бўлса ҳам, фойдаси кўпроқ эди. У иккала достонда бор гапни бундан топса бўлар, аммо бундаги хадяларнинг кўпи уларда йўқ эди.

Шавқига нақ кўксимни ёрдим, кўнглимни эса жилди учун ғилоф қилдим. Уни обдон ўқиб бўлганимдан кейин кўнглимда бир ҳавас пайдо бўлиб, безовта қила бошлади:

Улар²⁹ ҳаммаси бу йўлдан юрган эканлар, мен ҳам бир неча қадам юриб кўрсам қандай бўларкан?! Улар ахир ўз асарларини форсча ёздилар; мен эса туркий тил билан бошласам; уларнинг асарларидан форсий халқлар хурсанд бўлди; туркий халқлар ҳам менинг ёзганимдан баҳра олса; олдинги икки муаллиф риихига фотиха ўқиб туриб, бу (Жомий) менга ҳам бу ишга бир фотиха берса. У иккаласи ичдан менга қаршилик кўрсатмаса, ташидан бу менга ёрдам бериб турса, мен бир нарсани талаб қилиб чиқар эканман, қаламни қўлга олиб, умид қиламанки, бу йўлда Нӣзомий йўлга йўллар экан, Хусрав бўлмайди! - деб айта олмайди. Катталарга бир камбағал паноҳ сўраб мурожаат қилса, улар буни қабул килсалар, бу ҳам уларга қўшилиб, катталashiб кетиши мумкин. Ўзи терининг ичида пайдо бўлгани учун мушк ҳеч теридан ор қилмайди. Лаъл ҳам тош бўлгани учун харсанг тошнинг озорини сезмайди. Тўрт унсур³⁰ боғи

²⁸ «Тухфат ул-аҳрор» достони.

²⁹ Низомий, Хусрав Дехлавий, Жомий кўзда тутилади.

³⁰ Тўрт унсур - сув, ҳаво, ер, ўт.

жуда кўнгилочар бўлса ҳам, уни ўраб, сақлаб турган девор оддий лойдан. Ўт, сув, ҳаво қанча ёқимли бўлмасин, уларнинг орасида тупроқнинг ҳам ўз ўрни бор. Сарв, гул ва лолага, одатда, харидор кўп. Лекин ўтиннинг ҳам бозори бор. Ипак ва атласдан хашамли кийимлар бўлганидек, намат тўқималари ҳам итнинг устини ёпиш учун керак-ку? Лаъл, ёқут ва дурлар одатда юксак баҳоланади. Лекин каҳрабо сомонни ўзига тортади. Шоҳ мусаффо майдан уч қадаҳ ичдими, майхўрлар унинг куйқасини ҳам қолдирмайди.

Мен ўзимни ит каби паст баҳолаб, ўзимни улуғлар ушлаган арқонга боғладим. Улар йўқлик даشتiga йўл олган эканлар, мен ҳам соя каби уларга ҳамқадам бўлай. Улар мангулик горига кириб ғойиб бўлсалар, мен ҳам уларга тўртинчи йўлдош - ити сифатида қўшилай³¹.

XIV

Одамзод вужуди осмонининг жаҳонни ёритар юлдузлари ва инсон зотига хос бўлган коннинг беҳисоб жавҳарлари бўлган сўз таърифида ва баҳт юлдузларининг бир-бири билан яқинлашиши яхши белги кўргазгани ҳамда қимматбаҳо жавҳарларнинг бир-бири билан яқинлашуви ёқимли туюлганидан назм маркибини наср тартибидан ортиқ кўриши ҳақида

Сўз гавҳарининг шарафи шунчалар юъксакки, гавҳардек қимматбаҳо нарса ҳам унга садаф бўла олмайди. Тўрт садаф³² ичидаги гавҳарга қути ҳам шу сўз, етти қават осмон юлдузларининг буржлари ҳам шу сўздир.

Инсон кўнгли қайси томонга боқмасин, жаҳон боғчасида юз хил янги гулларни кўраркан, улар барчаси бир вақтлар сирли йўқликнинг гулшанида яширган, ғунчалар ҳам ҳаммаси очилмаган холда эди. Азалият тоғидан майин шабада эса бошлиши билан жаҳон боғидаги шунча гуллар очилиб кетди. Бу оддий шабада эмас, гуллар сочувчи шабада бўлиб, у наъматак ва ундан тўқилган гул япроғига ўхшаб кетади. Шу икки нарсани донишманд одам бир-бирига ёпиштиrsa, «кофу нун» хосил бўлади³³. Дунёдаги ҳамма бир-бирига боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган нарсалар - барчаси шу «коф» ва «нун»нинг болалари, ўшандан оавдо бўлганлар. Бу болалар яна ҳисобсиз болалар кўриб, бола ўзи ҳам ота, ҳам ўғилга айланди. Уни сўз билан қандай мақташ мумкин? Ахир, нима дейилса ҳам унинг ўзини ўзи билан мақталган бўлади-да!

Сўз жон бўлиб, рух унинг қолипидир. Танида рухи бор одам доим унга эхтиёж сезади. Сўз дунёда бор барча кўнгилларнинг қутисидаги жавҳар, ҳамманинг оғиз қутисидаги қимматбаҳо гавҳардир. Агар тил бамисоли бир пўлат ханжар бўлса, сўз унга қадалган инжулардир. Тил шу чаманинг очилган лоласи бўлса, сўз дурлари унга қўнган шабнамлардир. Сўз ўлган одамнинг танасига пок рух бағишлади. Сўздан тандаги тирик рух халок бўлиши мумкин.

Яхши сўз билан оиганни тирилтира олгани учун Исо пайғамбар ўзини «Жонбахш» деган лақаб билан атаган. Сўз туфайли Халил ўзини ўтга ташлаган; Жабраил ҳам сўз юкига ҳаммол боиган. Тангри инсонни сирлар хазинаси даражасига кўтарган экан, уни сўзлаш қобилиятига эга боигани учун ҳайвонлардан ортиқ қилиб яратди.

Ғунча оғизлик, ширин лаб жонон гапирмасдан лабини ёпиб туриб олса, унинг майдай totли лаъли лаблари ақлни маст қилса, мастилик у ёқда турсин, майпараст қилиб қўйса ҳам, ташқи кўриниши билан осмондагиъой бўлса ҳам девордаги сурат билан унинг кўриниши ўртасида фарқ йўқ.

Чиройда юзи ойнинг рашкини келтирмаса ҳам, лаълга ўхшаш лаблари шакардон бўлмаса

³¹ Навоий бу ўринда уч азизнинг подшоҳ зулмидан қочиб, бир ғорга яширгани, уларга бир ит ҳам эргашиб, яхшиларга эргашгани учун азизлар хисобига қўшилиб қолгани хақидаги машҳур афсонага ишора қилмоқда.

³² Тўрт садаф- сув, ҳаво, ўт, тупрок.

³³ Арабча «к» ва «н» харфи бир-бирига қўшилса, «кун!» бўлиб, «ярал!» «бунёд бўл!» деган маъноларни билдиради.

ҳам, ғамзаси билан бирорларга ўқ отмаса ҳам, шундай қилиб киприклари сафини камайтирмаса ҳам, ўз гўзаллиги билан талончи ва танноз эмас эса-да, унда фақат тўғри ҳусн билан ноз бўлса, лекин пўписа билан сўзлаётган чоғида, тили аччиқ бўлса ҳам, жавоби ширин бўлса, ўзича фитналар қилса, турли ваъда ва хабарлар келтирса, дашномлар бериб, ақлни маст қилса, шундай малоҳат устига яна ёлғончилик қилса, ёлғончилиги ярангта туз сепиб турса - бундай аллангаларда ким ёнишни истамайди?! Ва бундай ярага ким ҳам даво қила олади??!

У ўз ҳусни билан ибодат қилувчини ҳам йўлдан оздирса, ҳуснига ширин сўзлиги зеб бериб турса, шу ҳусну малоҳат билан гапириб, ўткир сўзлигини қоида билан баён этса -бундай гўзал бутун одамзод жинсига ўт ёқади, бутун одамзодни эмас, бутун оламни ёндиради. Ҳар лаҳзада одамларни ўлдириб, куйдиради, инсон зоти борки, ҳаммасини ўртайди.

Базмда ҳар қандай созанда дилкаш куйлами ижро этиб, куйда қанча яхши тақрорлар, машқда қанча яхши нақаротлар бўлмасин, тушунган одамлар ундан тўла қаноатланадилар. Куй ижроси чўзилиб кетса, уларга малол ҳам келади. Бу куй орасида жойини топиб, Навоий сўзи билан бир ғазал ашула қилиб айтилса, сўзлар олов пуркаб, тингловчилар қалбини мунг билан эзса, у вақтда сен базмдаги тўполонни кўр! Майхонадаги ғавғоларни томоша қил! Ёқа йиртиш қандай бўлишини кўр, фифон тортиб, ўзини ўлдирганларга боқ!

Дурнинг бир донаси билан боғлиқ гапга ишонма, сўзни жаҳон денгизидаги ҳақиқий дурдона деб бил.

Қалам сўзни шархлаб ёзган шунча гаплар насрга оиддир. Назмдаги сўзнинг хоссаси бундан ҳам бошқача. Оддий сўзлашувда ёлғондан эътиборсиз нарса йўқ. Лекин назмдаги ёлғон (муболаға)ни донолар ҳам маъқул кўради. Ўз жойида тизилиб турган тишлар дурдай яхши кўринади. Улар сочилиб кетгудай бўлса, қандай қимматга эга бўлиши мумкин?!

Гул ва дараҳтлар боғда соиим кўринади. Тоғда эса улар ҳаммаси ўтин ҳисобидадир. Насрда сочилиб ётганлиги кишини нохуш қилса, шеърда мавжуд тартиб-қоида кўнгулни хурсанд этади. Бандаларини кечирувчи Ҳудо уларни хилма-хил қилиб яратар экан, уларнинг ҳар қайсисини бошига бир-биридан фарқ қиласиган тож билан пайдо қилган. Шоҳ гулшандада базм қуриб, шодлик йўлини тутади. Ҳар киши ўз даражасини билиб ўтиrsa, йиғинда тартиб-интизом бўлади. Борди-ю ичкилик ақлини еб, шоҳ ўз ёнига эшик оғасини тортса ёки қул ўз беги билан ади-бади айтишадиган бўлса, ундан базмда тағин қандай халоват бўлиши мумкин?!

Шоҳмот таҳтасига доналарни тўқкан одам бир неча ёғоч парчаларини уяди. Бирор икки томонга у доналарни икки қатордан қилиб терса, у чиройли кўринади. Шоҳмотнинг икки томонидаги икки қатор худди икки мисра шеърга, тўрт қатор эса шеърнинг икки матлаига ўхшаб кетади. Бундаги ҳар дона ажойиб муаммо бўлиб, уларнинг зимнида отлар ҳам пайдо бўлади. Одам қанча тўғри фикр қиласин, бунда озгина паришенликка йўл қўйса, отнинг юриши туфайли мот бўлиб қолиши мумкин.

Шеър дафтари ҳам бир-бирига богиангани учун унинг вараклари гулзордаги гулдай тоза. Дафтарнинг илипи сўкилса, унинг варакларини шамол ҳар томонга учириб юборади. Гулшандада

гулларнинг саф тортиб очилиб туриши, бу - назм; уларнинг ерда сочилиб-тўкилиб ётиши эса назрdir. Назм бу қадар юксак эъзозланмаса, Тангри Сўзи³⁴ да шеър бўлмас эди.

Назмда ҳам асосий нарса маънодир, унинг шакли эса ҳар хил бўлиши мумкин. Яхши мазмунга эга бўлмаган шеър тушунган одамлар томонидан яхши баҳоланмайди. Ҳам яхши шаклга эга бўлган, ҳам гўзал маъно асосига қурилган шеър - ҳақиқий шеър.

Эй Ҳудо, худди шундай шеърлар халқнинг муҳаббатини қозонсин. Хаста Навоийга ҳам шуни насиб эт!

³⁴ «Куръон» назарда тутилади.

XV

Бир неча сўз шу мазмундаким, сўзниң маъноси унинг жсонидир, усиз сўз қолити жсонсиз қолипидир ва буни қандай қўлга киритишни ҳеч ким билмавди. Ҳатто уни қўлга киритган одамнинг ўзи ҳам йўқ, вайсақиларнинг ноинсофлигига тан бермоқ, балки ўз беҳудагўйлигига иқрор бўлиб улардан узр сўрамоқ

Кимда маъно гавҳари бўлса, ўша одам сўз дарёсининг ғаввосидир. Маъно машъали кимнинг юзини ёритган бўлса, файз ҳарамида жилва этиш ўшанга насиб бўлади. Ким маъно дурининг садафидан ўзига жом қилган бўлса, сўз майнини ўша одам тўла симиради.

Бу шу қадар ажойиб ва мазали шаробки, қўнгулнинг энг қоронғи жойларини чирок бўлиб ёритади. Осмон хуми ҳам шу шароб билан лабигача тўлатилган; у хумнинг оғзи эса қуёш ғиши билан беркитилган. Дунёдаги барча одамлар бу денгизга ғарқ бўлган; сўз латофати уларни кўздан яширган. Кимки ундан бир қатра ичган бўлса, қайфидан хум сингари қайнаган. Унинг файзи билан олам қанча тўлмасин, унинг денгизидан камайган бўлса бир қатра камайган холос.

Мен шу майнинг қайфидан маст бўлсан ҳам, лекин ўткинч дунёнинг одамларига кўлдошман. Менинг димоғим ниҳоятда қизиб, чироғим ҳам ўша сўз шуъласидан ёнган. Ҳақиқат жоми қўлимга теккан бўлса-да, кўп вақт сукут сақлашни афзал кўрдим.

Аммо бир вақт қўлимдан ихтиёр кетиб, май ихтиёrimни олиб олам саҳнига сабодек борсам, обод ва бузук ерларни қуёшдек ахтарсан; ер.юзидағи ҳамма нарсани қўлга киритишнинг ҳисобини - фақат бу дунёда эмас, эски тоққа ега бўлган тўққиз қават осмонда ҳам қилолмай, улфат сифатида бир базм қуриб, бу майни ичишга азм қилсан; шеъриятнинг буюк тахтига чикиб ўтирсан, минг-минглаб назм аҳллари олдимда туришса; базмда мусиқий асбобларни шоҳона қилиб тайёрласам, нимтаркни³⁵ чаккамга қўйсан; сўз майдан олдимда чукур дарё пайдо бўлса-ю, қўлимда қайиқсимон ажойиб жом билан ҳар лаҳзада шу жомни тўлдириб олиб, гулранг бодадан сипқариб турсам, туркий оҳангга қўлимни ўйнатиб, «ҳай тулугим, ҳай тулум!» деб қўйласам; бирор менга ҳамовозлик қилолмас экан, лоақал қўшиқ айтиб, қувватлаб турса; мен ичганча ичишга журъат қила олмаса, лоақал бир-икки култум ичиб турса.

Лекин юксак фалак мақсадим базмига бундай тухфаларни муносиб кўрмади. Бу хил майнини ўзига касб қилган киши бурун бўлмаган шекилли. Ёки бўлган бўлса ҳам, ҳаммаси ҳаётдан кетган, мен келишим билан базмни тарқ қилган кўринади.

Бу кимсасизлик менга етмагандай, енди ҳар томондан одам номига иснод келтирадиганлар пайдо бўляпти. Уларда сўз айтиш қобилияти бўлмаса ҳам, улар сўз айтиш пайида; нағмалари созланмаган бўлса ҳам, куй чалиш иштиёқида. Улар шеърда туюқ вазнини тушунмасалар ҳам, туюқ у ёқда турсин, оддий қўшиқ вазнини билмасалар ҳам, ёзганларининг сўzlари bemaza, таркиби суст, мазмуни ҳам оддий, саёз, ёзилиш услуби нотўғри бўлса-да, уларнинг ҳаммасида бамаънилик даъвоси. Дуруст одамлар улардан кутулолмай гаранг.

Менга ранг-баранг назм боғи насиб етгач, Чин санами менга қанча дуч келмасин, таъбим пардозчисининг доимий иши шеърларимнинг хуснига оро бериш бўлди. Сунбул соchlарига тароқ урадим, наргис қўзларига сурма тортардим. Қўзларимнинг қонли ёшлари билан юзини қизил қилардим, қўзим қорачиғидан бетига хол қўярдим. У шўх санам кийсин деб сўздан хилма-хил либослар тикардим. Келишган ипак қўйлак кийдириб, унга юзлаб қимматбаҳо дурлар қадардим. Жонимни бошдан-оёқ унга бағишлиб, ноз пардасида хиромон юришини истардим.

Лекин бир тўда жафогарлар келиб, унинг³⁶ ипак кийимларини талон торож этишди, зўравонлик қилиб, қийнаб, йиғлагудек аҳволга солиб, устига ески қора шол ёпишди. Қизиги

³⁵ Нимтарк - бош кийимининг номи.

³⁶ «Менинг шеърларимнинг», демоқчи шоир.

шуки, тағин буни шеър деб атаб, таърифини қўклардан оширишди. Ундан ҳам қизифи шуки, таниб қолишимни билиб туриб, Худодан уялмай, ёзганларимни менинг ўзимга кўрсатиши. У (шеър)лар менга сал-пал ёқаётганини кўргач, мендан еҳсонлар, таҳсинлар исташди.

Шундай қилиб, улар кўнглимга кўп жафо тифини урдилар, фақат кўнгилгагина эмас, ҳатто жонимга ҳам тегдилар. Энди менда харсанг тошлар топиб, қалъа яратишдан бошқа бир чора қолмади; мен топган тоғ жуда баланд, тепаси кенг, шу тоғнинг устига шундай бир юксак бино³⁷ курсам; унинг сувгача бўлган қисми тошдан, кўккача қўтаришган қисми пўлат бўлакларидан бўйса³⁸, деворларининг тагига шундай чуқур хандақлар қазисамки, унинг қаърига қарайман деган киши қўрқиб, ақлдан озса! Унинг остидан лаҳм ковлаш имкони бўлмасин; унинг деворидаги кунгуруларга ҳам ҳеч қандай арқон етмасин. Унда фақат паризодлар яшасин, улар ҳар қандай хавфдан холи бўлишсин. Ёвнинг баданини тешиш, бошини уриб учириш учун мен у ерга кўп ўқ ва тош тўплаб қўяман. Бу тошлар жонни қийновчи тақводорликдан, ўқлар эса шоирнинг сахардаги охидандир. Ногоҳ бу бинога бирор беадаб яқинлашса, тош ва ўқдан ўз жазосини топади.

Ё Аллоҳ, бу деганларим қанақа афсона? Бу хил афсона деганнинг ўзи девонадир! Мен кўп дағдаға солдим, мастга ўхшайман ёки телбалик оёғимни кишанлади. Маст бўлмасам, бунчалик лоф уришимнинг сабаби нимада? Бу телбалик бўлмаса, мунча кўпирдим! Мен баъзи одамлардан шикоят қилган бўлсам, буни мен ўзим тушунмасдан гапирдим. Ҳаммасининг гаплари рангбаранг, назмлари ҳам дилкаш ва ширин. Ҳалиги гапларни айтган вақтимда мен ўзимда йўқ едим; йўқ-йўқ, улар ҳаммаси яхши, менинг ўзим ёмон. Навоий, тебран, навони бас қил, айтиш керак бўлмаган гапни гапирма. Куйинг бошдан-оёқ ҳавойи; тур, уларнинг бошларидан ўргил, оёқларини ўп. Ҳамма гадоларнинг олдида гадо бўл, шундагина Худо сени шоҳга яқинлаштиради.

XVI

Султонлар гуруҳининг сарафрози ва хонлар мамлакатига бойлик билан оро берувчи, салтанатни, дунёни ва динни эъзозловчи Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхоннинг давлатини ва подиоҳлигини яхшилиги ва эҳсонини оламга ёйилиши мадҳи ва уни бурро тил билан айтмоқ қийинлиги, хусусан, қалам тилининг бунда лол эканлиги

У олампаноҳ шоҳни қандай шоҳ десанг, бутун олам ва одамлар унга мамлакат ва сипоҳ бўлган шоҳдир. Унинг қасри етти айланма гумбаздан иборат бўлиб, етти отасигача хон бўлиб ўтган.

Отаси хон бўлиши билан бирга унинг довруғи ҳам бўлиб, кўпроқ шуҳрати билан фахрланган.

Амалда эса турк, мўғул хонлари унинг қуллари бўлиб, улар мамлакат бериб, мамлакат оладиганлар бўлишган. Бунинг (кул даражасида) камтарлиги бошқа хонларга ибрат бўлиб, Султон Ҳусайн хонлар ва шоҳлар устидан шоҳ бўлган.

Шоҳ Абулғози Қуёшдек равшан фикрли бўлиб, байроғининг ярим ой шаклидаги белгиси эса Қуёшдан баландда тасвиrlанган бўлган. Баланд осмон унинг тахти учун муносиб жой. Қуёшсимон тўғарак нақш кийган тожига безак. Кафтлари денгиз булутлари каби дур, жавоҳир сочса, тифи бу дарё сувини тўллатувчидир.

Унинг белидаги камарида ёқут бўлиб, унинг ёнидаги ханжар эса балиқ³⁹ шаклидадир. Унинг

³⁷ «Майда шеърларни қўйиб, энди катта асар ёзсан», демокчи шоир.

³⁸ Шоир ўз «Хамса»сини кўзда тутади.

³⁹ Хут - балиқ.

ханжари балиқ бўлмаса, нима бўлиши мумкин? Дастасини гавҳардан ясалган Муштари⁴⁰ деса ҳам бўлади.

Найкамалак гўё унинг ёйи бўлиб, ўз шоҳлик ёрлигини унинг ёрдамида фалак тоқига осиб қўйган.

Фалак турки, яъни Мирриҳ сайёраси гоҳо уни қувиб етса ҳам, лекин қанча кучанмасин, уни қимирлата олмайди.

Айлана осмон ўзи унга қалқон вазифасини ўтар экан, қуббаси яргироқ Қуёшdir.

Бу қалқон юзида Сомон йўлидек бир нарса кўзга ташланар экан, бу қин бўлиб, унинг безакдор қиличидан белгидир.

Найзаси осмонда учиб юрган учар юлдуз эмас, балки ёйининг устидан тоза кумуш суви юргизилгани аломатидир. Остидаги лаъл нуқралар шафақни эслатса, ранги, бўёғи қуёш зарварақларидан дарак беради.

Бу шоҳнинг жаҳли чиққандада душманга айланиб, раҳмдиллиги шабадаси эсганда эса халқ сийланишда бўлади.

Ҳаммаёқни куйдирадиган ханжаридан ўт чақнаганда, қадаҳининг шуъласи оламни ёритиб юбориши мумкин.

Саховат вақтида қўли зар сочса, лутф қилган чоғида меҳрибонлиги тутиб, гавҳарлар сочиши мумкин.

Унинг кўнгли билим гавҳарларидан хазина кўтарган, қўли саховат катидан ганж уласнади. Лекин қаҳри олови аланга олган вақтда афв булуларидан қатралар тома бошлиши ҳам ҳеч гап эмас.

Уруш кунлари бўлса темирга бурканиб олиб, оёғидан бошига қадар зирхда. Худди хазон барглари сув ичида сузаётгандек, ёки кўзгуда душманнинг чехраси кўриниб тургандек.

У темир панжасида тифни тутиб тургандек ва тифи гўё темирдан ясалгандек.

Тифидан таралган шуълани пайкон учи деб ҳам ўйлама. Уни ўша ўт тилини чўзди! - деб қўя қол.

У (Хусайн Бойқаро) йўллаган найза душманнинг бошига тегар экан, ўша лаҳзада урилган бало чақмоғига ўҳшаб кетарди.

Бу унинг қўли кафтидаги булутдан чақилган чақмоқ бўлиб, бунда унинг учун бир тўда кул билан тоғнинг ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқлигини билдиради.

У минган отнинг ранги ҳам чақмоқ рангига бўлиб, рангини қўй, чопганда ҳам худди яшиндек қадам ташлар эди.

Унинг оёғи мато билан ўралган, олдинги қои-оёғида шамолни ушлаб тургандай бўлиб, шунинг учун ҳам бу отни «Бодпо»⁴¹ деб аташар эди. Бу тез ва асовни ҳар қаёққа минишар экан, фалак оти - Қуёш эса унинг олдида кесмас пичоқдек бир нарса эди. Унинг ёнида осмон ўз отини кўриб, у хўқиз бўлиб хирмонни янчаяпти! - дейиш мумкин эди. Агар у хирмондаги хўқиз бўлмаса, нима учун доим бир жойда айланиб, тўғри кета олмайди?

Агар сен ўша хирмон ва хўқизнинг белгисини кўрмоқчи бўлсанг, ўша Сунбула⁴² ва Сомон йўли бунга белги бўла олади. Уларнинг бу доирадан сакраб ташқарига чиқиб кетишга хадди йўқ. Ундаги ҳар гумбаз олам гумбазига тенгдир.- У йўрғалаб юриш вақти оёқ қўйганда, хушвоз тоғ каклигига ўҳшаб кетади. Лекин югурга бошлар экан, минг ёғоч ундан олдинга оёқ ташлай олар эди.

Жанг кунида шоҳ бу рахшга миниб, жавлон уриб, душманнинг юз минг аскарларини пачоқлаб ташлай оларди. Жанг ишлари майдонда тамом боиар экан, ишрат учун айвонга юз тутар эди.

⁴⁰ Муштари - Юпитер сайёраси.

⁴¹ Ўзбекчasi «Елоёқ».

⁴² Осмоннинг саккизинчи буржи номи.

Отдан тушса-да Рустам⁴³ каби сайр қилиб юрса. Тахтдан ўзига Жамшид сингари ўринни эгалласа. Шу билан бирга бошидаги олтин тожини олиб қўйса. Белидаги безакдор камарини ҳам ечиб қўйса. Жангда кийиладиган ҳарбийча кийими ва совут остидаги тўнидан ҳам қутулса-да, хурсандчиликда кийиладиган ипак ва канопдан тўқилган кийимларини кийса, Боғи Эрам сахнида базм қиласа, тоза ва кучли шароблардан ичишга киришса.

Созандалар руд охангларини чалиб, хофизлар дилкаш қўшиклардан айтишса. Гулчехра соқийлар жуфт қилиб қадаҳларни тутсалар-да, базм аҳлинини хушларидан айирсалар. Бундан одоб билан шоҳлар ерга қарап эканлар, ҳеч нарса сўрашмаса, бегларга бир нарса дейиш имкони қоладими!

Унинг ўлтиришлар қиласидаги гулшани осмон бўлиб, унда Қуёш мисоли қадаҳлар майга тоидирилар, Зухра қўшикларидан давлатли бўлар, тоин Ой бу мажлисда зикр тушарди. Суҳайл юлдузи эса мусиқачилар хомийси Аторуд каби мақтовга майл қўрсатиб мақтагани мадх адоси билан банд эди.

У тузган базм яшил рангдаги гулшан каби, газак учун фойдаланадигани ҳар ердаги юлдузлар боиарди.

У ўзи (подшоҳ) эса тахтида худди Жамшиддек, йўқ ундей эмас, Осмон тепасида Қуёшдек ўлтирипар эди.

Бу билан у халқ кўзини ёруғ нури билан равшан, ҳатто қора тупроғни гулшан этарди.

Саховати билан давлатманд одамларнинг бошларини силар, давлатмандларнинггина эмас, барча шоҳу гадони ардоқларди. Хазон елидек тилла пулларни сочиб, баҳор булувлари сингари гавҳарларни ҳам сочгани сочган эди. Бу хазон ели қизариб зархал рангга айланмагунча, баҳор булувлари ўз гавҳар (ёмғир)ларини сочмагунча давом этарди.

Фалак денгизидан булар сенга хирож ўрнидаги гавҳарлар бўлиб, асл зотинг гавҳари эса бутун Оламга тож бўлсин! Тожингдаги безаклар абадият безаклари бўлиб, энг тепасида эса боқийлик дарёсининг гавҳари порлаб турсун!

XVII

*Кўнгул таърифидаким, кўнгулдагидек таъриф қилиши қийин ва унинг сифатларини соғ
кўнгулли кишидан бошқа одам билмайди; гамгин қаламкаш қаламини ишига солмоқ ва шу
қаламнинг қора ёзувлари билан кўнгулни хушламоқ*

Қудратли деҳқон (Худо) илк тонгда лойдан бино бўлган одамни ўз қудратининг гулистони қилиб яратди. Бу гулистан томон тайин бир шабада эсиб, сунбул, сарв, гул ва райҳонларни елпий бошлади. Бу райҳонлар у шабаданинг ҳукмига кирганда, тан гулшанига худди рух киргандай бўлди. У шабаданинг мақсади гул эмас, фақат кўнгулни қўлга киритиш эди, холос.

Кўнгулнинг мақтовини баён қилаётган, эй шоир, кўнгулни нима деб ўйлайсан? Агар вужудинг гулшанида гул ғунчаси очилса, сен кўнгул ғунчаси шу, деб ўйлама. Бу ғунча эмас, бу қонли кўнгулдир ёки қонга бўялган ёй ўқидир. Бу ранг ва ҳиддан иборат бир шакл ҳам эмас, бу ўзи бор бўлса, бошқа ҳаммаси топилади. Бу нарса кимнинг, ниманинг жони бўлса, танида ғунчага ўхшаш қони бўлса, ўшанда бўлаверади. Бу дажжолда ҳам бор, пайғамбарда ҳам бор, десак, унда Исони унинг эшаги билан тенглаштириб қўйган бўламиз. Агар бир одам катта савдогар бўлса, ақлу хуши доим, у қайси кўнгли билан ўзини аҳли дил⁴⁴ деб ҳисоблай олади? Сен жазм қилган кўнгул бу эмас. Агар кўнгул шундай бўладиган бўлса, сен ундан воз кеч.

Бу «кўнгул» деб атаётган нарсанг аслида юракдир; юракни «кўнгул» деб ҳам атаганлари

⁴³ Рустам - Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарининг қаҳрамони номи.

⁴⁴ Кўнглида доим Худони саклаган художўй, мутасаввуф.

учун бу икки сўз номдагина ўхшаш, холос. Аслида кўнгул сирлар бўстонининг булбули бўлиб, поклик ҳарамида жилва қиласди. Аъло даражадаги жаннатнинг иси ҳам шу кўнгул; Илоҳий жилва чироғининг нури ҳам шу кўнгул!

Бошқаларни (Илоҳий) йўлга бошловчилар уни «енг баланд осмон», сўфиylар эса «улуг олам», деб аташди. Лекин тиник оинада бу катта жаҳон (кўнгул) дунёдаги барча одамлар кўзидан яшириндир.

Бутун дунё қибласи бўлган Каъбанинг ҳам қадри кўнгилчалик эмас. Чунки у Каъба одамларнинг оддий сажда қиласиган жойи; бунда эса Яратганинг жилvasи зоҳир бўлиб туради.

Бу сирлар тўла хазина - кўнгулни қўлга киритгунга қадар йўл бошловчи қилган кўп ишларни қилмоқ керак бўлади; бунинг учун Каъба йўлларини ҳам, риндларнинг майхонасига олиб борадиган манзилларни ҳам босиб ўтиш керак. Худога муножот қилиш билан яшайдиган одамлар орасида ҳам бўлиш зарур; майхонада ҳам бўлиш керак. Гоҳ хонақоҳда шайхнинг гапи билан тоат-ибодатга юз тутганлар ёнига чекиниш керак, гоҳ йўқлик майхонасига маст бўлиб кириб, муғбача олдида бутпарастлик қилиш зарур, гоҳ шамъ атрофидек парвонадек айланиш, гоҳ бирон пари ишқида девона бўлиш, гоҳ висолга эришиб, айш қилиш, гоҳ фироқ ўтида куиши керак. Агар кумуш бадан, инжиқ бир маъшуқага учрасанг, у гоҳ ширин ханда қилса, гоҳ шўрингни қуриладиган қиликлар қилса, дарду бало тоғида Фарҳод бўлиш керак, тирноғларни пўлат тешага айлантириш зарур. Ёки ой юзли шундай бир дилдор учрасаки, у малоҳат даштидаги Лайлига ўхшаса, унинг ишқида фалакдай сарсон-саргардон бўлиб, дард биёбонида Мажнун бўлиш ҳам керак. Ўтда самандар каби чидаб туриш, сувга эса гавҳар каби шўнғиши ҳам керак. Гавҳар сочадиган булут ҳавосига ғарқ бўлиб, ҳазинадек тупроқ ичида кўмилиб ётиш лозим. Бундай одам бормаган, тариқат йўлинни ривожлантирумagan водий қолмасин.

Камолот касб этмагунга қадар бундай одам ҳамма холатларни бошидан кечиради. Дунёда ҳамма нарсани кўриб, уни эгаллайди, шундан сўнгтина у «олами кубро» лақабига сазовор бўлади. Шу олам сари кимга йўл очилган бўлса, ўша одам дунёда ҳақиқий «аҳли дил» саналиши керак. Мехрибонлик ҳазинаси кимгаки насиб бўлган бўлса, халифалик ҳам ўша одамга тегишлидир. Сафо тахти унинг ўлтирадиган жойи бўлиб, уни софкўнгил сўфиий деб аташ лозим. Унинг йўлида жону кўнгулни фидо этиш, жону кўнгулдан унга топиниш зарур.

Агар унинг этагини ушлаш имкони бўлмаса, у вақтда унинг этагидан биттагина ип Навоий томон тушса нам етарлидир.

XVIII БИРИНЧИ ҲАЙРАТ

Кўнгулнинг номавжудлик тунидан қутулиб, мавжудлик тонгига ҳамнафас бўлиб, малаклар олами баҳористонининг ранг-баранг кўриниши юз берганда, хилма-хил дараҳтларини томоша қилиши ва уларнинг «Саббаҳа исми раббикал - аъло» амри билан ҳақиқий Қайюм тасбиҳига машғул эканини билиб димоги боеида ҳайрат гуллари очилгани ва у гуллар атри димогига урилиб, бехуши ииқилгани

Эй соқий, тонг отди-ку, қуёш чиқди, бир меҳрибонлик кўрсатиб, менга қуёшдек келадиган қадаҳ тут. Тонг қуши тонг отганини хабар қилди, бир-икки қадаҳ сахарги май ичай. Тонгда сафолик майидан маст бўлиб, нола қилаётган тонг қушига жўр болай.

Саҳарнинг ипак пардасидан олтин иплар тарала бошлиши биланоқ тун пардасининг иплари чидаш бера олмай кўздан ғойиб бўлди. Фалакнинг тоқига тақдир қалами «Ваш-шамс» ва «Ваз-

зух» оятларини⁴⁵ ёзди. Шу пайт тонг сўфиси ҳам пайдо бўлиб, осмон бўйлаб нурдан жойнамоз ёйди. Қора тупроқ тун қоралиги қолдиқларини тонг супургиси билан супуриб тозалади. Осмон шу лаҳзага қадар ер юзига қора мушк зарраларини сепиб келган бўлса, энди эъша мушк устига ҳидли оқ зарраларни сепа бошлади. Нилуфарранг осмон тепадан шабнамлар ёғдира бошлаганда, сахар боғида сариф лола очила бошлади (яъни куёш чиқа бошлади). Обнусдан⁴⁶ ясалган панжара оқ сўнгакка айланиб, сариф манқалдан ўт сочила бошлади (яъни тонг ёриб, куёш нури тарала бошлади). Қуёш ўтида зулмат тўни куйиб, юлдузлар учқуни ҳаво бўйлаб учиб кетди. Тун товусидан жилва йўқолиб, унинг гуллари ойнаси ҳам йилтирашдан тўхтади.

Шу пайт йўқлик шомидан Хожа кўз очиб⁴⁷, тонг ели етказган хабардан жон топди. Мавжудлик шабадаси димоғига урилиб, йўқлик шомини тутундек ҳайдаб юборди. У ўзига ҳам бегонадек эди, девоналарча юзини ҳар томонга уради. У ҳар нафас тонгдек сарғайиб, тонг елидек ўзидан кетиб турарди. Дунёдаги юз минг хил ажойиб нарсаларни томоша қилас, уларнинг сирини билишни орзу этарди. Фикр қилиб, қанча кўп ўйласа, бу орзуга етиш шунча маҳол туюларди. Қанча кўп тоат-ибодат қилса ҳам, бу пардадаги сирлар очилмади.

Шундан кейин Инсон синиқлик ҳарапмга кириб, жойлашиб олди-да, ўзининг ожизлигини ва ҳайратини намоён қилишга турди. У маътислик билан ўз ожизлигига тан бергандан, кейин фойибдан овоз берувчи унга шундай нидо қилди:

- Ўрнингдан тур, бу гулшан бўйлаб сайр эт, гуркираган сабзаларга бир назар сол!

У ўрнидан туриб, бир-икки қадам юрган эди ҳамки олдида Эрам боғи⁴⁸ пайдо бўлди. Бу қанақа Эрам денг, ҳаворанг гулшан. Ҳаворанг гулшан ҳам дема, жаннат боғининг ўзгинаси. Ҳар бир дарахти сидрага⁴⁹ бошини қўйган, шохлари эса шохларига чирмашиб кетган. Баргларининг ранги мовийликда осмонни уялтиради. Унинг соясида эса ҳатто қуёш салқинласа бўлади. Ундаги сарвлар бўйдор ва зангор ранг, ҳар бири бамисоли осмон саройининг битта устуни. Чинорларининг зулмидан қуёш азобда, панжалари қуёш панжасидан зўр. Шунинг учун бу қийинчиликдан унинг рангли сарик, иссик охлари билан уни куйдиргани куйдирган. Сандалининг⁵⁰ муаттар ҳиди Исо нафасини эслатади. Ундан ўлик ҳам Исо тирилтирган одамдай тирилиб кетади. Унинг исидан сув гулобга айланади, сояси эса тиипроқни тоза мушкка айлантиради. Теракларнинг оппоқ танаси кумушга ўхшайди; фир- фирм эсиб турган шабада унга гард ҳам қўндиримайди. Оқтерак танасининг кумушсимонлиги ёсмин танасининг оқлигидай, япроқлари эса ҳаворанг тангаларга ўхшайди. Санубарларнинг шохи осмонга етган, тугмалари билан юлдузларни қалпоқчалардек беркитган, сарв ва оқтеракларнинг сафи узилмай, чўзилиб кета беради. Оқтераклар сарвларнинг қоматини кўриб (ўз қоматининг норасолигидан) хижолатда.

Қизиги шуки, сарвнинг бошида гуллар очилиб, ҳатто тўкилиб, тагларига сочилиб ётибди. Бунда ўсган қўкатлар ранги зумрадга, тук билан қопланган тугмалари эса забарждага ўхшайди. Ҳар томонда битта шиша ранг ховуз, лекин бу ховузларнинг ойнасини намлиқдан чанг босмаган, тиниқ. Уларнинг ойнасида жон сурати жимир-жимир этиб жилва қиласи; унга оқиб келиб қуйиладиган ариқни эса шу ойнанинг дастаси деса бўлади. Бу ариқ сувидан инсон руҳи озиқ олади; остидаги майда тошлари худди лаъл ва ёқутга ўхшайди. Сув гўё гулнинг оёғига бош қўйгандай, бошини эмас, кичик тошларни унинг оёғига халқа қилиб тақиб, буларнинг ҳаммасини унинг учун худди безак сифатида қадаб қўйгандай.

⁴⁵ Шамс - қуёш; зух - чошгоҳ вақти. «Куръон»да шу сўзлар билан бошланган оятларга ишора қилинмоқда.

⁴⁶ Обнус - қора рангли қаттиқ дарахт.

⁴⁷ «Кўнгул» сўзи ўрнида шоир «хожа» сўзини ишлатган; «хожа» - «эга», «хўжайин» деган маъноларни билдириб, шоир бунда хали инсон бииан қўшилиб улгурмаган қўнгулни тушунади.

⁴⁸ Афсона бўйича, худолик даъво килган Шаддод исмии бир подшо томонидан ер юзида бино этилган ажойиб-гаройиб боғнинг номи.

⁴⁹ Сидра - еттинчи осмондаги бир дарахт.

⁵⁰ Сандал - қора-сарик рангдаги хушбўй дарахт.

Гул ғунчалар парда орқасида қизлардай; уларнинг бахт ипи тугунлари хали ечилмаган. Гулларнинг энг гўзали ҳамма кўриши учундир. Бундай гулни хон ҳам шодликка эришиш нияти билан узади. Шабнамдан дурлар пайдо бўлиб, шабада эсиши билан гул баргларидан кумуш тангалар тўкилади. Гўё кўзгуда маъшуқанинг юзи ва сабза туклари қўрингандай, сув юзида кўкатлар ва гуллар акси кўринади.

Гулга шабнам қўнгач, ҳар гул япроғи маҳбубанинг терлаган нурли юзига ўхшайди. Ундаги сунбуллар заҳарли илондай чирмашган; ғунчалар эса унинг ниш уришидан озор чекади. Ўша заҳардан ўз ранги яшилга айланиб, ғунча тепасида булбул афсунгарлик қилгани-қилган. Одамлар тугма деб гумон қилган нарса оёқни заҳарловчи заҳар бўлиб чиқди. Тиконнинг нишига чидаёлмаган булбул тумшуғи билан истагини изҳор қиласди. Сарв тагида товус хиромон; бу холда товус шуъла бўлса, сарв ундан кўтарилиган тутунни эслатади.

Товус маст холда ҳар томонга жилва қиласди; шу равишда гул ва гул тупларини синдиради. Янги новда ва янги барглари толни соchlари ўсиб, паҳмоқ бўлиб кетган девонага ўхшатиб қўйибди. Бу боғ табиби хийла ва макр билан сувдан тол оёғига занжир солган. Наргис касалдан тузалмаган, ҳамон ориқ, кўзлари сариф касалига учраган одам кўзидай сап-сариқ. Ранги синикиб, кўзини доим сувга тикиб, ундаги кўкатларни балиқ деб ўйлади⁵¹. Ўзидан атрофга олтин рангини сочиб, ўсиш-униш хабарчисига ҳамиша баҳорни билдиради.

Лола майхўр қиморбоздек хаяжонда, тосидаги икки дона шудринг унинг ошиғи. Гул ҳам унинг ўйинига ҳаваси келиб, чўнтагидаги ҳамма пулларини ютқазиб қўйди. Шудринг тош билан бинафшанинг бошига уриб, унинг бошини кўк рўмол билан боғлаган.

Момақалдиrok булатлар орасида чақмоқ чақади; у ердан тушган бир қатра ёмғир эса Хизр чашмасидек руҳбахш. Шабада ўлганларни тирилтириш учун ҳаммага Исонинг нафасини етказмоқда. Бу ернинг бир қатра суви кавсар сувидан ҳам зиёда, тупроғи эса жаннат гулидан ҳам тоза.

Исон буларнинг ҳаммасини айланиб қўриб, бехол бўлиб, хушидан ажраб, тилл лол бўлиб қолди. У боғнинг қайси томонига қарамасин, кўзга ташланган ғаройиботлар бирга минг бўлиб қўринарди. Унинг кўзи қанчалик қизиқ томоша қўришни истамасин, ажойиботлари устига бундан ҳам ажойиблари намоён бўларди. Фикри у ердаги қўрганларининг ипининг учини топишга қийналарди. Ҳайратига эса янгидан ҳайрат қўшила бораради.

Маъюслик, умидсизлик унинг ақл ишларини телбаликка олиб борди; васвасалар хушини олди. Ахир шу гулистоннинг ўзи бир жаҳон-ку! Балки ундаги ҳар бир гул ичидаги ҳам бир дунё яширинган. Лекин бир дехқон⁵² бўлмаса, унинг ўз-ўзидан қўкариб туриши мумкин эмас.

Бу ҳайрат унинг аъзойи баданига ҳайқириқ солди ва шу ҳайрат ичидаги турганда хушхабар етказувчи фаришта: «Бундай фойдаси йўқ ҳайратнинг кимга кераги бор? Ўзингга ҳам бу ҳайратдан фойда йўқ. Ҳақиқат сирридан баҳраманд бўлиб сен, яхшиси, ҳаммасига кўнгул кўзи билан бок!» - деди.

Бу сўзлар унинг қулоғига дур бўлиб етгач, ҳақиқат нуридан кўзини очди. Тоғ капитаридан, қумридан тортиб булбулгача, дараҳтларнинг япроғидан тортиб ҳар бир гулгача ҳаммаси ўз Яратганини эслар ва ҳар бири унга шукр айтар, ундан миннатдор бўлар эди. Шамол ҳам, сув ҳам ўзича куй қуйларкан, Яратган уларнинг ҳар бирига ўзига мос бир сирни хос этган.

Шу ҳайрат ичидаги шундай ўтли бир ҳайқириқ солдикни, шундан кейин бор нарсаларнинг бари бийрон-бийрон гапирса ҳам, у хомуш бўлиб қолди. Бу хомушлик унинг димогига - оҳ-воҳ булатлари билан таъсир этиб, уни беҳуш этиб қўйди.

Эй соқий, яна баданимда иссиқ бор, май сувидан юзимга гулоб сеп. Токи мен яна хушимга келиб, гапимни ўнглаб олай; сўнг сўз чаманида бир куй куйлай.

⁵¹ Бунда Навоий сариқ касалини сувдаги балиққа тикилиш билан тузатиш ходисасига ишора қилмоқда.

⁵² Бир дехқон - Худо кўзда тутилади.

XIX ИККИНЧИ ҲАЙРАТ

Шараф қанотли ул қуши (кўнгул)нинг нарсалар олами гулистонидан фаришталар олами шабистонига учиб, у кенг манзилнинг шам ва машъалларининг сўзловчи тили билан асл Яратувчи ёдига машгул эканини билиб, ҳайратдан бу оламдан бошқа бир оламга боргани ва бу ҳайрат яна уни беҳуши қилгани

Хўтган гўзали ўз зебо жамолини ёпгач, шамол шабадаси ер юзига қора мушк сепишга киришди⁵³. Анбар ҳидли нафасни шабада димоққа олиб кела бошлади. Наргис ҳидини берувчи варақларни шамол ёпди. Жаҳон гулларининг шохларидан сариқ барглар тўкилиши билан фалак боғчасидаги оқ гуллар⁵⁴ очила бошлади.

Ҳа, қуёш Чин қўғирчоғидай юзини ўгириб олиб, энди сочини ёйиб, қора мушк соча бошлади. Езилган мушкнинг ёқимли ҳидидан тун юлдузларининг димоғи қақради. Бу қақраш унга шундай таъсир этдики, қўзларини юмиб, уйқуга кетди. Булдуруқ қуши эгнини қисиб, парда ёпингандай ўлтириб олди: қўршапалаклар парда қанотларини очиб, уча бошладилар. Осмонга қараб йўл олган бойқуш доира шаклидаги ойни ўзига чилдирма қилиб олди. Кўк ўланлар атрофида ранг-баранг атиргуллар юлдузлардан тизилган ложувард доирага ўхшарди.

Бу кечак ҳам Хожа⁵⁵ юз хил мashaққатлар чекди; бу қийинчиликларнинг бири иккинчисидан қизиқ эди. Найрангбозликни ўзига касб қилиб олган фалак ҳар нафасда бир янги тилсим кўрсатарди. Осмон гўё бу масхарабоз учун бир чодир эди. Юлдузлар эса унинг кумуштан қўғирчоқлари эди. Сомон йўли ўзининг чўзиқ қўриниши билан осмон сайри учун унга йўл эди. Фалак айвонида кўзга ташланган чизиклар хат эмас, осмон қоронғилигининг йўл кўрсатувчисидир. Осмон боғига шу қадар зийнат берилганки, ҳар бир юлдуз бир гул бўлиб, қуёш ҳам рашк этарди.

У муқаддас қуши (кўнгул) яна ўйнагиси келиб яна ҳам баландга ҳаволаб учди. Унинг тупроқдан иборат вужуди ерда қолган эди. Ўзи фалак юлдузи бўлиб, осмонга қўтарилиди. Рух қанотли қушга айланиб, тун қоронғилигига сайд қиласарди. Ушбу жаннат боғининг қуши биринчи чаман (осмон)ни айлана бошлади. Бу чамандаги ой яхлит бир жавҳардан иборат бўлиб, олам унинг маркази, ўзи эса уни ўраб турган денгиздай эди. Бу олий жавҳар ҳалқа бўлиб айланар, унинг узук кўзига ўхшаш кўзи энг куйи бир нуктага жойлашган эди. Йўқ, у ҳалқа ҳам эмас, балки айлана лаган эди; унинг шамъи эса мажлисларнинг машъали эди. Бу ҳажр масканнинг машъали, гадоларнинг бузук кулбасида шамъ вазифасини ўтар эди. Унинг нури бузук кулбага фароғат шамъидек, шамъ ҳам эмас, шамчироғ гавҳар ўрнида эди⁵⁶. Унинг қўриниши доира монанд бўлиб, Худонинг номини кўйлаб, тасбех ўгираётганга ўхшайди. Гоҳ муттасил Худони мадҳ этиш учун унинг бутун вужуди тил қўринишига киради.

У (кўнгул) яна бир (осмон) боғига кириб, жой олди. Унда кумуш баданли бир маҳбуба турарди⁵⁷. Унинг қошлири фусунгар, кўзлари танноз бўлиб, бири ишва кўрсатса, иккинчиси ноз қиласарди. Сочларининг жингалакларида юзлаб тугунлар бор эди. Юзига эса мушқдан совут ясатиб олган эди. Ўзи ҳам маҳбуба, ҳам мусиқачи, ҳам соқий, ҳам ашула тўқувчи эди⁵⁸. Унинг

⁵³ Бу байтда кечкурун қуёш ботжх. қоронғи туша бошлаши ҳақида гап бормоқда. «Хўтган гўзали» - Қуёш. Хўтган Шарқий Туркестондаги бир шаҳар номи. Бу ўринда ушбу сўз қуёш чиқадиган шарқ рамзи бўлиб келмоқда.

⁵⁴ «Оқ гуллар» - юлдузлар кўзда тутилади.

⁵⁵ Кўнгулга, демоқчи шоир.

⁵⁶ Бу мисраларда ой, ойнинг кўтонлаши ҳақида гап бормоқда. Қадим Шарқ астрономияси фикрича, ой биринчи осмонга жойлашган

⁵⁷ Бунда иккинчи осмон ва унда жойлашган Аторуд (Меркурий) сайдраси ҳақида гап боради.

⁵⁸ Аторуд шарқда шоир ва санъаткорларнинг хомийси хисобланади. Бу байтда шунга ишора бор.

юзи йигитлик майдан қип-қизил, шериги эса бир қари чол⁵⁹. Касаллик унинг суюкларини чиқариб қўйган, ҳатто баданидаги томирлар кўриниб турарди. Бу мутриб-табиб унинг томирларини чертиб кўрар, томирлар эса қон йўғидан нола чекар эди. Ўзижъам у томирларга жўр бўлар, бу куйдан томирлар ҳам, томир кўрадиган ҳам хурсанд бўларди.

У (кўнгул) яна бир хужра (осмон) га қадам қўйди. Унда энг нодир донишманд бир хаттот ўлтирас эди⁶⁰. Бу хужрада уни мунший (хаттот) деб аташарди. У хат ёзишга киришганда дурни ипга узгандай қиласарди. Унинг таъби мумдай юмшоқ ва ёқимли, нақши эса энг чиройли узуклардан оларди. Сув олмоқчидай олдидаги ҳар сиёҳдонга мурожаат этар, ўзини ҳам ўша идишга ҳамранг қилган эди. Унинг қаламидан қоғоз қораймасди. Чунки у Худонинг мадҳидан бошқа нарсани ёзмасди.

У яна бир бошқа гулшан (осмон)га қўчди: ундағи ҳар бир чаманин кезди. У ерда шундай бир пари пайкар ўлтирадики, у - осмон қутисининг энг қимматбаҳо гавҳари эди⁶¹. Унинг жавҳари жон манбаидан ҳам ёруғ, дунёдаги ҳеч бир нарса ундан ёруғ эмас эди. Унинг вужуди дунёни ўзида акс эттирувчи оинага ўхшарди; ой кўзгуси ундан нур оларди. У осмон бўйлаб малаксифат парвоз этарди; порлоқ нурлар унга ҳар томондан қанот эди. Унинг чашмасини Исонинг ўзи топган бўлиб, тоза нафасидан ўлук тириларди. Чашмадан у оби ҳаёт сувини ичар эди. Кеча коронғилиги эса унинг учун оби ҳаёт яширилган зулумот эди. Унинг вужудидан чашма суви оқиб чиқиб, атрофга ариқлар порлоқ нурдек тараалар эди. Йўқ, бу чизикларни бошидан-охиригача тилларга ўхшатса ҳам бўлади; унинг ҳар бир тили Худонинг ёдидан сўзларди.

У (кўнгул) яна ўрнидан туриб бошқа майдон (осмон)га халлослади; унда қўлига найза ушлаган бир паҳлавон жангчи турарди⁶². Унинг қахри келиб, ғазаб тутуни қўтарилиса, ҳар бир учқуни юз йилгача думли юлдуздек осмонда учиб юради. Унинг иши ҳамма оламларга қаҳр сочиш бўлиб, аҷчиғланганидан бутун вужуди заҳарга айланиб кетган. Аҷчиғидан ҳар томонга тиф солади, тифидан эса қон эмас, заҳар томади. Унинг май ичадиган косаси одамларнинг бошидан; ичадигани эса май ўрнига қон. Коронғи кечада у отган ўқлар юлдуздай учади; киличи кесган ер янги ойга ўхшайди. Найза ва ўқлари, ҳатто тифи ҳам Худога шукр айтишга келганда тилга айланадилар.

У (кўнгул) яна бир манзил (осмон)га ўтди, унинг сахнида бир хушбахт киши жойлашган эди⁶³. Ўзи фариштасифат, кийими ипакдан, бу кийимни дарвешларнинг ридоси деса ҳам бўлади, оддий ёпқич деса ҳам. Ўзи олти зинали минбарда ўлтирибди, юзидан унинг зухд-тоатда улуғлиги билиниб турарди. Кечалари юзини очиб кўрсатиш унинг одати, саодат нурлари унга машъял эди.

Унинг зебо жамоли доимий бахтга, бахт, омад билан тўла тақдири етук ақлга ўхшарди. Нур ва сафо чегараларигача унинг мамлакатидир. Ёзган ёзувлари эса Худога ҳамду санодан иборат.

У (кўнгул) яна бир черковга (осмонга) кириб, сайр қилди. Бутхона пири бир ҳинди эканини кўрди⁶⁴. Ҳар ишда унинг истаги сабр эди; сабр қилиб, бирон ишни бажаришга ҳеч шошмасди. Унинг пешонаси меҳнат-машақат кунидай қора, оёғи эса айрилиқ кечасидай чўлоқ, жуда секин юради. У яхши ишлашини кузатиб турар, ўзи эса ўрдакдан баттар суст ҳаракат қиласарди. Ўттиз йилда Мakkани бир зиёрат қилгандай, атрофини зўрға бир айланиб чиқади. Қўлига тасбех тутиб, уни ўгириб, тилида доим тирик қодир Худони зикр этади.

У (кўнгул) яна бир баланд тепага қўтарилиганда, унинг атрофи мустахкам девор билан

⁵⁹ Аторуд қўлидаги арфага ўхшаш хаёлий мусиқа асбоби ҳакида гап бормоқда.

⁶⁰ Бунда Зухра (Венера) планетаси (Чўлпон юлдузи) кўзда тутилади. Бу планета Шарқда котибларнинг хомийси хисобланади.

⁶¹ Бунда күёш кўзда тутилади.

⁶² Бунда Мирриҳ (Марс) сайёраси кўзда тутилади. Одатда қўлига найза ушлаган жангчи сифатида тасаввур этилган ва жангчилар хомийси хисобланган.

⁶³ Бу ўринда гап Муштари (Юпитер) сайёраси ҳакида.

⁶⁴ Бунда Зуҳал (Сатурн) сайёраси тасвиrlанмоқда.

кўрғон шаклида ўралганини кўрди⁶⁵. Этти осмон унга бориб туташган. «Куръон»даги «Кўо бурилар» ҳақидаги гап ҳам шу осмонга тегишли. Ундаги хандақнинг таги шундай чуқурки, ўлчаш қийин. Атрофи ўн икки бурж бўлиб, биронтасининг дарвозаси йўқ. Ҳар буржнинг орасида тепалик бўлиб, бу тепаликнинг устида бир ажойиб гўзал (юлдуз) жилва қилиб туради. Қизиғи шуки, бу гўзаллар доим сайрда, лекин уларнинг сайри шу ўн икки жойдан четга чиқмайди. Улар художў одамлар тили билан сўзлайди, меҳрибон Худо мадхини кўкларга кўтаради.

Шундан кейин у (кўнгул) энг юқори осмонга байроқ тикди, энг юқори осмон зинасига қадам кўйди⁶⁶. Бу ерда нақ бир бутхонага кўзи тушди. Ундаги ҳар бутнинг⁶⁷ кўриниши дурдонага ўхшарди. Унда бошлиқ ҳам йўқ эди, бирон бараҳман ҳам, лекин ундаги бутлар барчаси кумуш танли эди. Ҳар бир бут шу бутни йўнгандга берилиб равиш қиласар, бутга сажда қила бериб, бутпараст бўлиб қолган одамга ўхшарди.

У (кўнгул) шунча қизиқ нарсаларни айланиб чиқар экан, уларнинг ҳаммасига ибрат кўзи билан қарап эди. Уларнинг ҳаммасининг зикр ва саждада эканини, Илоҳий маърифатни эгаллаганини ўз кўзи билан кўрди.

Шу пайт унга яна ғайрат кириб, унинг ҳайрати бирга минг бўлди. Улар ҳаммаси зикр қиласарди, фақат у ўзи гунг ва лол эди; улар ҳаммаси ўзаро жиспсу бу ўзи ёлғиз паришон аҳволда. Уни яна сонсиз-саноқсиз ҳайратлар ақлини олиб, бехуд қилди.

Эй соқий, менинг вужудим ҳам ўша (кўнгул) сингари бўшашган, ҳатто нафас олиш ҳам менга қийин. Оғзимни қадаҳга олиб боришга ҳам мадорим йўқ, яххиси, у майни пахта билан оғзимга томиза қол.

XX УЧИНЧИ ҲАЙРАТ

У паришинхол сайёҳ (кўнгул)нинг фариишталар олами шабистонидан (инсон) бадани мамлакатининг кўргонига тушгани ва у мамлакат одамлари (аъзолари)нинг ҳам «Мени эсланглар, мен ҳам сизларни ёдга оламан» буйруги билан мислсиз қудрат (Худо) ёдидага эканини билиб, ҳайрат ўфининг аланга олгани, вужуди у ўтдан кул бўлиб, йўқлик елига тамомила совурилиши билан иккинчи йўқлик ўрнига эришиб, шундан сўнг, Худодан унга тўқис-тугал боқийлик етиб, кўнгул эгасининг⁶⁸ ўша мамлакатда халифалик таҳтига ўтиргани

Куёш Шарққа ўз байроғини тикиб, жаҳон мамлакатларини эгаллади. Осмон отига минишни ихтиёр этиб, уфқ томонидан у отни сакратиб чиқди. То юқорига кўтарилигунга қадар уни тезлатди, ўз ҳарорати билан оламни иситиб юборди.

Инсон ҳамон ҳайрат майидан маст эди. Мастлик уйқусига берилиб кетганди. Куёш иссиғи миясини қиздириши билан сесканиб кетиб, ўз хушига келди. Шундай аччиқ май билан маст бўлиб, ҳатто унинг қизиқ ўтидан иссиғи чиқди. Ҳар лаҳза яна саёҳат этиш ҳавасининг ўти кўнгулга шуъла сочиб, ўзига бир доимий ватан топиш хаёли эсига тушди. Кўнгул яна сафар қийинчиликларини бўйнига олиб, мақсад манзили томон йўлга тушди.

Кўнгул бу дунё сахнидан завқланиб турганда, унинг олдида ажойиб бир шаҳар⁶⁹ пайдо бўлди. У шаҳарнинг ҳар томонида мавжуд ажойиботларнинг ҳам ҳисоби йўқ эди. Яратувчи

⁶⁵ Саккизинчи осмон тасвирланмоқда.

⁶⁶ Сўнгти, тўққизинчи осмон ҳақида гап бормоқда.

⁶⁷ «Бут» - «будда» сўзидан. Бунда будда хайкаллари қўзда тутилмоқда.

⁶⁸ «Кўнгул эгаси» - инсон.

⁶⁹ «Ажойиб бир сахар» - бу ўринда инсон ва унинг гавда тузилиши қўзда тутилади.

(Худо) нинг қўли унинг лойини ясаганда, унинг шаклини алоҳида бир лутф билан яратган эди. Унинг вужудини икки устуннинг устига ўрнатди, унинг ичига жуда кўп қизиқ нарсаларни беркитди. Унинг гавда тузилишига тартиб бераётганда, уни тўрт жавҳарни (ўт, ҳаво, сув, ер) бир-бирига қўшиб яратди. Бундаги икки жавҳар (ўт, ҳаво) энг юқори сифатлisisи, қолган икки жавҳар (сув, ер) эса қуий сифатлisisи эди. Бу тўрт бир-бирига зид нарсалар ўзаро шундай тенглашдиларки, буларнинг қўшилганидан бир бутунлик юзага келди.

Унинг ичида масжид, бозор, маҳаллалар бор, кўчалар, боғлар, майхоналар бор. Унда ёнган ўтнинг Мусо ёққан ўт ёруғича ёруғи бор; ели Исо нафасидек жонбахш. Сувлари жаннат сувидек мулоим, тупроғи гул бўлиб, анбар исини беради.

Мамлакатнинг ўртасида бир таҳт ҳам бор. Шу ердан подшоҳ мамлакатни бошқаради. Таҳтда бир хол юз берса, бу ҳамма иқлимга таъсир кўрсатади. Таҳтда тинчлик бўлса, бошқа ҳамма жойда ҳам тинчлик; тинчлик бўлмаса, ҳаммаси - нотинч.

Унинг энг тепасида бир қаср бўлиб, уни қурган меъмор ўзининг яратувчилик паргори билан уни алоҳида ажратган. Бу қасрнинг тузилиши ҳар қандай нозик ақлни ҳайрон қолдиради; унинг лойихаси Чин наққошларини ҳам лол этади⁷⁰. Бу қасрнинг усти олий бир гумбаз билан ёпилган; бу гумбаз осмон гумбази билан тенг⁷¹. Осмон гумбазида нима ёзилган бўлса, уларнинг барчаси бу хушбичим гумбазда ҳам ёзиғлик.

Бу қасрга ажойиб бир эшик очиб қўйилган; овозидан (хар очилиб ёпилганда) дурру гавҳар сочилади⁷². Бу эшикнинг икки табақаси ҳам лаълдан, унинг данданалари тоза дурдан⁷³. Палоси ёкут билан тўқилган, дурлар ёқутнинг орасида қолиб кетган.

Нимаики ейиш ва ичишга тегишли бўлса, нимаики ейиш ва ичиш учун ёқимли бўлса, ҳаммаси бир йўл билан боради; кечаю кундуз шаҳар аҳолиси шундан озиқланади⁷⁴.

Ортиқча, керак эмасларини даф этиш учун ҳам бунда икки йўл бор.

Бу йўллар паст томондан ўтади⁷⁵.

Лаъл эшикнинг тепасида икки туйнук⁷⁶ бўлиб, бундай туйнукларнинг бўлиши ҳам яхши ва ёқимли. Улар орқали нафас олиб, чиқариб турилади. Бу туйнукларнинг устидан кумуш суви юритиб қўйилгандай.

Устунлар устидаги гумбазга чиқиши йўли ҳам бўлиб, бу йўл шаҳарнинг умумий йўлидан ажратилган. Шамол шабадаси ушбу йўл орқали эсиб, шаҳар аҳолисига тинчлик, ором бағишилайди. Бу шабада шоҳ⁷⁷ саройигача ўтиб боради, унинг базмига юз минг шодлик етказади.

Шоҳнинг ақлли бир ёрдамчиси бор. Унинг иши мамлакат атрофини айланиб юришдир. Атрофга дикқат қилиб, нимани фикр этмасин, мавхум бир нуқтани юз бўлакка бўлиб текширади. Шоҳ учун унинг фикри қўлланмадир. Мамлакатини шундай адолатли йўл тутиш билан обод этади.

Юқоридаги қасрда бахтли вазир ўитириб, ҳалқ иши юзасидан фармонлар беради. Қасрда бешта саҳн тайёрланган бўлиб, у ердан ҳаммаёқни томоша қилиш мумкин. Лекин бу беш саҳнда бешта ишбилармон бор. Уларнинг бири иккинчисидан тажрибали. Уларнинг ҳар бири бир саҳнда жойлашган: ҳар қайси ўз соҳасининг тенги йўғи. Бири кўриш илрини эгаллаган, сафо кўзидан ўз назарини пок қиласи. Бошқа бири бирон товуш келса, уни дикқат билан эшигади. Яна биннинг иши таъм билиш - хоҳ у ҳаёт майи бўлсин, хоҳ ўлим заҳари. Тағин биттасининг иши ҳид бўйича гулни тикандан ажратиш, совуқни, иссиқни сезиш. Кўриш, эшитиш, сезиш,

⁷⁰ Гап инсоннинг боши устидаги бормоқда.

⁷¹ Гап инсон бошининг қопқоғи устидаги.

⁷² Оғиз ва ундан чиқадиган товуш (сўз) кўзда тутилади.

⁷³ Икки лаб ва тишилар кўзда тутилади.

⁷⁴ Бу икки байтда қизилўнгача кўзда тутилади.

⁷⁵ Бунда эса сийдик ва ахлат йўллари кўзда тутилади.

⁷⁶ Буруннинг икки тешиги.

⁷⁷ Ақл, онг кўзда тутилади.

таъм билиш, ҳид билиш - ҳаммаси бешта. Дунёдаги ҳамма нарсаларни шулар орқали билиш мумкин. Тушунган одам бунга ўзбекча билдирилмайди.

Даҳлизи Чин нақшлари билан безатилган қасринг майдонида бешта ишончли одам ўлтиради. Беш хис бўйича нимаики юз берса, улар ҳар қайсиси ўз соҳаси бўйича унинг тагига етишга ҳаракат қиласидилар. Барча йигилган жавҳар (маълумот)ларни улар ҳалиги хазинадор қўлига топширадилар. Ундан иккинчисининг олдига ўтадилар. Унинг хазинадори эса хаёлдир. Сўнг учинчи хазиначи ҳам бор. Унинг иши бойлик қўлга кирса, сақлашдир. Яна бировининг олдига киришса, унинг иши доим бойликларни эгаллашдир. Унинг қўли нимагаки етса, ҳаммасини қонунга бўйсундиради.

Равшан ақлли нойиб буларнинг барини вазир мамлакат бойлигини қўлга олгандай оларкан, у баҳт саройига йўл олиб, юзини мақсад остонасига қўяди. Ҳамма нарсани у мамлакатга адолат бағишловчи - подшоҳга арз қиласиди. Шоҳ бу хазиналарнинг устида хозир бўлиб, диққат билан барчасини кўздан кечиради⁷⁸. Рад этадиган нарсани у рад этади. Мақсадга мос тухфаларни алоҳида ажратади. Қабул қилингани ҳақида овоз келгандан кейин, у тухфалар ўз ўрнини топади. Бу билан у шоҳ нажот йўлининг раҳбари, катталиқ талашишни йўқотган бўлади.

Кўнгул эгаси Инсон бундай жаҳонни, заррада бутун борлик, қатрада эса дарё яширганини кўргандан кейин фикр наҳангига яна ем бўлди, ҳайрат денгизида йўқолди. Фикр ўтининг тутунлари кўкка чиқди. Бутун вужуди ҳайратидан тугади. Чунки бу ҳайратда ранж ва укубатлар бор эди. Йўқлик инсонни фонийликка олиб кетди. Худо унга янги вужуд ато қилди. Бу тоза вужудда мушоҳада этиш қобилияти бор эди. Боқийлик шамъи унинг кўзини ёритиб, ўзини ўша подшоҳлик ичида эканини англали. Ўша мамлакат, ўша юрт унга бўйсунди, фақат у юрт эмас, бутун жаҳон бўйсунди. Ўзи ҳам мамлакат, ҳам таҳт, ҳам шоҳ эди, ҳаммаси ўзи ва ўзи ҳамма нарсадан огоҳ эди. У ўзлигидан ҳар бир мўйигача хабардор бўлиб, «Ўзини билган Худони ҳам билади» деган гап фойда берди.

Соқий, ёқимли май тўлдирилган қадаҳни келтир, мен уни ҳалиги инсондай бирдан кўтарай. У қизил рангли майдан бир-икки қадаҳ ичиб, инсон мадҳида бир неча сўз айтай⁷⁹.

XXI

Хожса Баҳоуддин Нақшбанд сирлари муқаддас бўлгай, шундай зотки, санъаткорлик наққоши (Аллоҳ) ўзининг хикмат қалами билан замон саҳнасида унинг вужуди нақшини исломий бичим билан чизди ва тўғри йўлни кўрсатиш кайфияти билан кофирлар кўнгли варагидан хитоий ва фарангий⁸⁰ нақшлар (ўчиб) кетти ва Хожса Убайдуллоҳ (Аллоҳ у кишини саломат қилгай)га илтижо арзимиз шундан иборатким, у киши хазрат (Хожса Баҳоуддин
Нақшбанд)нинг мутлақ ўринбосари, балки ҳақиқий ҳалифанинг ўзидир

Баланд осмоннинг наққоши - осмоннинг ҳар саҳифасига нақшлар ясар экан, Хожа ҳам кўпдан-кўп варакларга расмлар чизди. Унинг чизган нақшлари эса ниҳоятда ёқимли эди. Унинг нақш чизадиган қалами нақшлар чизар экан, унинг нақшлари каби дилбар нақшларни ҳеч ким чиза олмаган эди.

Унинг кўнглида эса саҳоват нақши мустахкам ўрин тутган бўлиб, у саҳифада вужуд нақши барҳам топган эди. Унинг нақшларига Хитой нақшлари тенг келолмай, ўзларини маҳв этган,

⁷⁸ Бу ерда беш сезги узвлари ҳақида гап боради.

⁷⁹ Бу байтларда инсоннинг таъсирланиш, хаёл қилиш, бир нарсани хотирда сақлаш, фикрласли ва фикрлашдан хулоса ясаш қобилиятлари ҳақида гап боради. Шоир фикрича, шу йўсинда инсонда хаёт ва борлик ҳақида билим, тушунча пайдо бўлади.

⁸⁰ Фарангий - Европача.

оламнинг ўзи буларнинг қўлида нақшли узукка айланганди.

Бундай узук нақшига эса ўзининг ажойиб нақшлари билан деву парилар ҳам бўйсунар эди. Нақшларга тўла осмон ҳам қанча ҳаракат қилмасин, наққошлиқдаги санъатини изхор этмасин, нақшларини намоён этмасин, оддий девор саҳифасига чизилган расмдай эди.

Нақшбанд эса жонига ранжу машаққат нақшини чизар, мақсад бу орқали дунёning, ҳаётнинг фонийлик нақшини чизиш эди. Унинг жони ўша нақш макони бўлгани сабабли унга нақшдан бошқа ҳамма нарсалар фоний эди.

Ажабланадиган томони шунда эдики, у нақшга кўз солмас, жонида эса бақолик нақшидан бошқа нарса қолмаган эди. У қўнглида нақш солинган масканларда сайд қилас, бу сайдра эса қўнглида нақшдан бошқа нарса бўлмасди.

Мунаққаш бу осмон бўйлаб у сайд этар экан, кафининг нақшлари зарли лавҳаларга тегиб тургандай бўларди. У босган из нақшига пешонасини суртиб, нақшни тушунадиган фалакнинг кўзи бундан равшан тортарди.

У (Бахоуддин Нақшбанд) жаннат боғига йўл олар экан, бу (Хожа Ахрор) унинг ўрнини олган эди.

Чексиз оламда бу тоқ бўлиб, тоқ эмас, бутун дунёга йўл бошловчидир. У булим осмони даргоҳининг супурувчиси, супурувчиси ҳам эмас, балки пешонаси билан хас-хашакларни тозаловчидир. Шоҳлар унинг қуллуғига ўзи келар, базмарида ҳар қандай хушёр кишилар ўзларини йўқотиб қўйишарди. Унга хизматда ҳар қандай одам огоҳ бўлиб турар, ўзи гадо бўлса ҳам, маънилиги жиҳатидан шоҳдек эди. Олдига келиб эгнини қанча таққослама, суриштирма, маърифат хазиначиси кафидан олган юзта либоси бор.

У кийимини алдаш мақсадида ўзгартирмайди, ипакни оддий палосдан фарқ этмайди. Унинг сухбатида ҳеч шак-шубҳасиз аллақанча кўзга кўринмас гўзал раънолар ҳам бордир. У ўзи хилват гўшаларда ўлтирумас, ўзини ҳеч кимдан яширмай, ошкора юарар эди.

Осмон атласи билан мингта безак-хашам тўрқа тўни остидаги кўк астардек эди. Лекин ўша тўрқа тўнининг ҳар битта или фақр масаласида⁸¹ юзта ўзаро боғланиш учун занжир бўлиши мумкиндир.

Жаҳон мамлакатларининг далаларининг бу дехқони дехқон эмас, балки ўша мамлакатларнинг нигоҳбони эди.

Мамлакатлардагина нигоҳбон эмас, балки у барча султонлар устидан султон эди.

У ёзган хатлар бирон подшоҳ қошига етиб борса, подшоҳнинг вазифаси уни ўпиб, бошига қўйиш эди.

Подшоҳлар буни бошидаги тож деб тушуниб, унинг ҳар бир ёзган сўзи тожга қадалган энг қимматбаҳо дурдек эди.

Аммо у хурсандчилик вақтида подшоҳларгагина тож бағишивчи бўлмасдан, балки гадоларга ҳам тож кийдирадиган зот эди.

Аллоҳ сўзларини одамларга талқин қилиб берар экан, унинг учун шоҳ ҳам, гадо ҳам тенг эди. Унинг шаънига нофораларни чалиш навбати келганда эса, навбат билан шоҳлар уни зиёрат қила бошлар эдилар.

У жаҳонни ўз нурлари билан ёритадиган Аллоҳни эслайдиган пайтларда, энг юқори шарофат юлдузлари бўлган (олим)лар унга ҳамсухбат бўлар эдилар. Уларнинг ҳар биттаси бир олам ҳалқига рахнамо, бир олам аҳли дема, балки кўқдаги фаришталарга ҳам рахнамо эдилар. У киши барча тариқат кишиларига рахбар бўлиб, (йўлда кетаётган) мусофириларга кечалари юлдузлик қила олар эдилар.

Кўзи яхши кўрмайдиганларга нур ва иссиқлик бағишилар, натижада бундан уларнинг ҳар бири ўзи юлдуз ёки учар юлдуз холатига эга бўлиб қолар эдилар.

⁸¹ Фақр масаласи - тасаввуф масаласи.

(Ўз вактида) У киши тижорат ишлари билан ҳам шуғулланган бўлиб, бир мамлакатда (муқим) ўлтириб қолмасдилар. У кишининг (оладиган ёки сотадиган) юклари оддий юк эмас, фано тилласига teng тухфалар бўлиб, уни сотиб олган одамларнинг ҳар бири бу олтин туфайли бой бўлиб кетишни истар эди.

У кишининг кумушларининг барчаси ҳам фано конидан қазиб олинган бўлиб, дурлари эса йўқлик Уммони сувидан олинган эди.

Ҳар қаерга келтирган нарсалари (одамлар учун) нажот моллари бўлиб, коинотнинг тўрт томони тўлиб кетарди.

Аллоҳ жаҳон айвонини Убайдуллоҳ⁸² ногорасининг дабдабасидан бўш қолдирмасин. Худо у кишининг ҳимматидан бизни ҳам фақр (тасаввуф) йўлида бадавлат ҳамда имонга бой қилсин!

XXII БИРИНЧИ МАҶОЛАТ

(Мазкур боб) имон шархи(дан иборат) бўлиб, «Аллоҳга, фариишталарига, китобларига ва пайгамбарларига имон келтирган ҳар бир киши (деди): (Ҳар кимнинг) қилган яхши амали ўзи учундир ва ёмон амали ҳам ўзининг бўйнигадир»⁸³ дейилишидан мақсад (имон шундангина иборат) деган гап эмас ва агар (масалага юзаки қарайдиганлар) имон дегани шудир, деса, тушунгандан одамлар (бундай) демайдилар ва (шу муносабат билан) моҳият дарёсида ўз ожизона сузиишимни намоён этмоқ ва фариишталар учган ҳавода бироз қанот қоқмоқ ва китобларнинг саҳифалари юзасидан бир неча сўз айтмоқ ва пайгамбарлар юрган кўчада бир неча қадам чопмоқ ва қиёмат кўтарилганда тик турмоқ ва тақдир хусусида ўзига яраша иқтидор билан куй куйламоқ

Кимки дунёдаги инсонлар орасида (чин) инсон бўлса, бунинг белгиси унинг имонидир. Кимки чегара ва қоидаларни билиб иш тутса, бу ҳайвоний билан инсонийликни фарқ қилганидир. Бу иккиси тори маънода инсонлар гуруҳининг (ўзига хос) юриш-туришини англатади. Сўзлаш (хусусиятига эга бўлган) инсон билан ҳайвонийлик уларнинг сўзлай билиши ва сўзлай билмаслиги билан белгиланади.

Сен бирон инсонни (ҳақиқий) инсон деб ҳисобладингми, билки, у доим инсон бўлиб, ҳайвон эса ҳайвонлигича қолади. Буни инсон яхши фарқ қиласди. Тангри каломи («Куръон») ҳам бу ҳақда хабар бергандир. Ҳайвондан фарқ қилмаган одам ҳам одам деб аталса, яхши билан ёмоннинг ўртасидаги фарқ қаерда қолади?

Кусурли одам билан комил инсон бир-биридан фарқ этилмас экан, унда олим билан жоҳил ўртасидаги тафовут нима бўлади? Бу сифат инсондаги топилмас бир нажот йўли бўлиб, одати бўйича такаллумли бўлди.

Сен шундай одамни тўғри, риёсиз деб билгин, қачонки у сабр билан, шукру ҳаё билан иш кўрса. Ҳошимий Пайғамбаримиз (умматларига) шундай буюрдиларки, имонли бўлиш учун уч нарса лозим бўлади:

Инсон деб аталиш шундай одамга раводирким, унинг ишлари қачонки имон билан мақсадга олиб борса.

Эй сен, имоннинг нималигини шарх қилиб берган киши, эшит, энди мен сенга имонни шарх қилиб берай!

Шариатда ҳар бир мўминга керак бўлган, у эътиқод қилиши лозим бўлган нарсанинг сони олтитадир. Уларни шу олтитага олиб келиб, иш тутса, бу билан у олти томондан ўзини қўрғон

⁸² Убайдуллоҳ - Накшбандия тариқатининг Баҳоуддин Нақшбанддан кейинги энг йирик вакили Хожа Ахрор (1404-1490).

⁸³ «Куръон», Т., 1992, 35-сах. («Бакара» сурасидан.).

билин ўраган бўлади. Ким шундай хисордан ўзига макон тутса, унинг бутун бойлиги ўғридан тинч бўлади. Бу билан у ўз бойлигини ёини билмасдан, гумроҳликда қолишдан, бундан бошқа кўп қўрқинчли йўллардан ҳам соғ-саломат олиб ўтиб, бу соҳада маломатга қолишдан омон қолади. Бу билан асл мақсадга йўл олиб, (Аллоҳга) яқинликнинг хос манзилидан ҳам ўрин тутгай. Буларнинг қисқача шархини тушундинг. Энди бунинг ҳар бирининг тафсилотини эшиш.

Олтидан биринчиси (бош) мақсад билан боғлиқ бўлиб, бу мавжуд Ҳақни билмоқдан иборатдир. (Шунчаки) бор, деб ҳам айтма, негаки бу вужуд (дунёда) нимаики мавжуд бўлса, уларга файз инъомини беради. У вужуд зотига сабабчи бўлиб, (ҳар қандай) нуқс унинг камоли туфайли ўз нихоясини топади.

Таназзул ҳам, юксалиш ҳам У туфайли юз бериб, қуий кетишнинг ҳам, баландга кетишнинг ҳам ихтирочиси Унинг ўзидир. Унинг қадимиyllиги дарёси ҳам тошгандан-тошган, бир ёнида азалийлик боиса, бир ёни абадийлик (меъёридан ҳам) ошиб кетган. Нимаики тик бўлса, У Ўзи абадий (тик турувчи) бўлиб, бошқа ҳаммаси йўқ бўлиб кетган тақдирда ҳам, У (доим) бўлғусидир.

Бутун дунё ҳалқига Унинг Зоти яширин бўлиб, Унинг исмлари (ҳаммага) аён, сифатлари эса бир оламдир. (Хоҳласа), барчани йўқ қилиб юборувчи ҳам Ўзи, ҳамма кетиб, бор бўлиб (доим) қолувчи ҳам Ўзидир. Икки дунё Унга тобеъ бўлиб, бошқа бир дунё ҳам бўлса у ҳам Унга тегишлидир.

Олтитанинг иккинчиси деб фаришталарни бил. Ҳаммаси уларнинг борлигини тасдиқлайди. Улар (доимий равишда) фалакларни зиёрат қилиш билан шуғулланиб, (инсонларга хос) нафс булғончларидан покдирлар. Уларга ҳар бир парранда товус кўринади, кўнгилларига энг яқин нарса эса тасбех доналаридир. Мухаббат ҳарорати чоғида бу қанотлар ўтни янада кўтариш учун еллиғич кабидир. Уларнинг қанотлари битта билан чекланиб қўя қолмай, бирининг устига иккитадан, учтадан, ҳатто тўрттадандир.

(Аллоҳнинг) амрисиз улар на қадам қўяди, на нафас олади. Борлигининг аввалидан бошлаб йўқ бўлиб кетгунларига қадар уларнинг барчаси шундайдирлар.

Уларнинг ҳаммаларининг асли шундай пок ва яланғоч бўлиб, тупрок, сув, ел ва ўтдан холидирлар. (Шунинг учун) улар беҳишт боғларидаги қушлар каби завқли, бўйинбоғлари бор. Бироқ буларнинг орасидаги бир қуш бу завқни тополмай қумридек бўйинбоғликдир.

«Лаън» («лаънат») сўзида кўриниб турганидек, учта ҳарф яққол кўзга ташланар экан, унинг ҳар бирининг этаги ҳалқасимон бўлиб, уларнинг ҳар бирининг ҳалқаси туташ. У тубан қуш бўйинбоғи малъунлик белгисидир.

Учинчиси - бу осмондан тушган китоблар бўлиб, улардаги ҳамма сўзлар ҳеч шубҳасиз Аллоҳнинг сўзларидир. Уларнинг ҳар бин китоб эмас, бепоён денгиз бўлиб, унинг ҳар бир сўзи катта бир дурдир.

Уни баҳр дема, у ажойиб бир кон бўлиб, бошдан-оёқ лаъл ва гавҳарлар маконидир. Агар унинг бир уни учта шамъдан ёруғ бўлиб турган бўиса, лекин улардан бири Шарқ машъалидир. Унинг утаси жонсиз табиат, ўсимлик ва ҳайвонот бўлса, бу еттитаси оталарининг ишларини бажарувчилардир.

Балки етти отаси бунга китоблар онаси бўлиб, ундаги етти оят эса буйруқ тусини олди. Йўқ, етти буйруқ ҳам эмас, ҳар бир сураси ўлкани обод этувчи давлат ва динини чегарасидир.

Бошланишидан ҳар бир сура олтин ҳарфлар билан ёзилган бўлиб, ичида безаклар билан тартиб берилган. Ҳар саҳифасидаги гулшангча ўхшаш саҳифа унинг боғи, хат чизиқлари атрофида тиниқ, тоза суввлар мавжуд.

Бу оддий боғ эмас, балки осмон, осмон ҳам эмас. Сатрлари - саф-саф малаклар. Балки унинг ҳар ўн ояти бир ложувард самодир.

Аллоҳнинг сўзларининг ҳар бўлаги варакқа ўтган бўлиб, улардан барча ҳакиқатлар мавжуд ва барчаси тўғридир. Уларга монанди ёки ўхшагани йўқ бўлиб, унинг айтuvчиси

қадимийлик қанча бўлса ўшанча қадимдир.

Билгилки, яна бири пайғамбарлар гуруҳи бўлиб, уларнинг ҳар бири сафе гавҳари тўла денгиздир. Уларнинг барчалари Аллоҳнинг амри билан (одамларни) яхши ишга буюриш ва ёмон ишдан қайтариш билан шуғулланиб, халққа Худонинг тӯғри йўлини қўрсатганлар. Тушунмаган кишилар бунинг учун улардан хужжат талаб қилишса, бунинг учун улар мўжизалар қўрсатишган. Уларнинг барчаларига сўзнинг ҳақиқати зоҳир бўлиб, ёлғон билан боғлиқ нуқсонларнинг юз бериш эҳтимоли бўлмаган.

Уларнинг ҳаммалари гарчи пайғамбар деб аталсалар ҳам, аммо кўринишлари уч қисмга бўлинган. Анбиёлар биринчи гуруҳга оид бўлиб, уларга вахий келган ва (ғаройиб) тушлари туфайли етакчи бўлганлар. Шундан кейин Аллоҳдан (қандай хабар) бўлса, уларнинг ҳаммасини халққа етказиб турганлар, кейинчалик сабот-матонат билан жанглар қилиб, кишиларни динга даъват этиб, (зарур бўлса) урушга ҳам буюрганлар. Уларнинг ичида энг каттаси ва фасоҳатлиси билки, Абтажалик⁸⁴ пайғамбар (Муҳаммад с.а.в.) бўлганлар.

Унинг кўнгли Аллоҳ юборган хабарларни биладиган бўлиб, дини эса бошқа пайғамбарларнинг динини инкор этишга қаратилган эди. Лекин кофирликнинг қоронғилигида қолган ҳар бир пайғамбар ўз дини билан (ҳаммаёқни) машъалдек ёритган эди.

У (Муҳаммад с.а.в.)нинг шариати Қуёши зухур қилгач, (олдинги пайғамбарлар ёққан) машъалларнинг нуриари сўниб (Аллоҳга) элчилик удумлари барҳам топиб, дин деганда унинг Ислом дини тушуниладиган бўлди - вассалом!

Ҳисоб-китоб куни (яъни қиёмат) бешинчи бўлиб келган. Уни ҳисоб-китоб куни дема -азоб тортиш куни де!

Қиёмат бўлишига, кишилар қилмишларидан пушаймон бўлишларига сидқидилдан ишонмоқ. Шодликка эришган дўстлар(нинг номлари) ўнг томонга ёзилиб, саҳифалар юзида ёзишга жойлар етишмай қолади. Шимолда яшовчилар орасида эса можаро кўтарилиб, (гуноҳлари ёзилган) хатлар эса юzlари сингари қора бўлади. Тӯғри тортадиган тарозининг икки боши бўлиб, бир томонида гавҳар турса, иккинчи томонида тош туради.

Пулсирот қўприги бўйлаб одамлар хавфда - ундан ўтиш бирига қийин бўлса, бошқа бирорига осон бўлиши мумкин.

Дўзах ўти берган азобнинг нихояси ёқ: у кишилар халокати учун аждаҳо кабидир. Унинг еттита боши айланана гумбазни эслатса, еттита оғзининг ҳар бириси форга ўхшайди.

Уни еттита эшигини очиб турган дўзах деб ўйлама, у етти оғзидан ўт (алангаси) сочиб туради.

Жаннат гулшанида ноз-неъматлар шунчалик кўпки, уларнинг орасидан енгил шабада ўтиш учун йўл тополмайди.

Ундаги ҳурлар расмда чизилган арвоҳларга ўхшаса, уларнинг қадди ва лаблари (чиройли) туби дарахти ва кавсар суви кабидир. (Ниманидир кутиб) тинч ўлтирганлар бақо жомига умидда, бақо ҳам эмас, балки (Аллоҳ) жамолини кўриш умидидадирлар.

Олтинчиси қисмат ҳақлиги ҳақидаги сўздир. Билгинким, азалий ёзиқ - қандай яхши ва ёмон нарса бўлса, ўшаларнинг ҳаммасидир.

Азалият жоми соф ва тўла бўлишлiği учун, у майдан абадият аҳли ичиб маст бўлишлари учун бу мажлисда пайдо боиган усувларни ва ундан келиб чиқадиган шохобчаларни тушуниш керак. Бирон маст ёқимсиз товуш чиқарса, созандя эса дилкаш наво чалса, бирор Каъба сари йўлолса, баъзиси майхона ичида ўлтириб, базм тузса; бирор чўлда юз қийинчиликни кўриб азобда бўлса, бошқасига фано майхонаси маскан бўлди.

Майпараст муғбасна маст бўлиб чиқиб, яхши одамларни нам маст қилиб, расво этди. Май қуйқасини ичиб юрадиган кетиб, нима бўлгани бўлган бўлса, хирқапўш дарвиш келиб, фосиқка

⁸⁴ Абтаха - Пайғамбаримиз яшаган маҳалла номи.

айланди.

Уларнинг барчалари Ҳақ илмидан маълум, лавҳайи махфузда (фаолиятлари) ёзиб қўйилган эди. Лекин улар ўзларининг яхши амаллари орқасида на бехистга эришдилар, ёмон феъллари уларни дўзахга ҳам согани ёқ.

Бир одам минг йил Тангрига сажда қилса-да, доим баҳтсиз бўлиб қолса, бундан қандай фойда бор! Дайрда муғбачалар халок этган абадий баҳтиёр бўлса - бунинг хавфли томони қайда?

Кимдаки бу олти нарсага эътиқод бўлар экан, ҳам шу равишда бу ҳақда ёзар эканман, унинг ёзифи қанча қора бўлмасин, у гуноҳ дарёсига қанча ғарқ бўлмасин, ажаб эмас, агар унда афв умиди пайдо бўлиб, абадийлик раҳмати унинг қўлидан тутса!

Лекин бу дарднинг ўтлари жонни қийновчи бўлиб, ушбу азоблар ичida сир эгалари қуийбённишлари мумкин. Ундей пайтда бу бириси ўз холига мотам тутса, униси бутун оламни тарқ этиш йўлини тутган бўлади. Мен бундай буюк мартабани баён қилар эканман, бундай мартаба кимга етиб-етмаси аён эмас. Бирор кимсага етиши ҳам аниқ чекланмаган, елмаслиги ҳам қатъий ва барҳақ эмас. Ё кофирми, ё мўминни умидвор этай десанг, на униси умидвору, на бунисининг қўнгли тинч.

Токи ким ўзининг баҳтсиз ёки баҳтли эканини билгунга қадар одамиарни бундай хавф ҳам, умидворлик ҳам куйдиргани куйдирган. Нажот топиш барчанинг нияти бўлиб, лекин унга эришиш иродага боғлиқдир.

XXIII

Билимдонларнинг султонини ғамгин ҳолда кўриб, муридда савол тили очилгани ва қониқарли жавобларни эшишиб, андухлик қўнглини бўшатгани

(Кунларнинг бирида) Боязид⁸⁵ хафа ҳолда ўлтирган эди, буни кўриб бир муриди унинг хафачилигининг сабабини сўради.

- «Эй (доим) осмони фалакнинг устида юрган, Арш фазосига ҳам қадами етган устоз! Кўнглинг қандай бир ишдан бу қадар эзилмоқда? Бундай қийналишингга нима сабаб бўлди?»

Пир кўзидан ёш тўкиб, ҳатто ўтли бир оҳ тортиб, деди: «Бу шундай ғамки, мени адо қилди. Бу ғала-ғовур билан тўла дунёда одамлар кўп-у, аммо ҳеч ким йўқдек. Ҳар кишининг кўзига ўзининг иши яхши кўриниб, бошқа бир одамни йўқлаган ҳақиқий бир инсон йўқ! Бу атрофда бундай киши борлигини аниқ билмайман. Бўлса ҳам, дунёдан ўтиб кетган кишилар орасида бўлиши мумкин.

Бу жавобдан савол берган изтироб чекиб, яна деди: «Эй Қуёшдек олижаноб зот! Эл орасида бундай одам йўқ деяр экансан, оъшандай (буюк) кишилар доирасига ўзинг мансуб эмасмисан?»

Шайх жавоб берди: «Эй (доимий) иши гумроҳлик бўлган, (бўлаётган) ишларнинг сирларидан ҳам огоҳлиги бўлмаган инсон! Мен ўзим ҳам ўзимга ўҳшаган юз минг сарсон-саргашта юрган, кўзининг ёшлари бағрининг қони билан қоришиб кетганлардан мен. (Агар бу дунёдан) кимки имон билан кетмаса, билгилки, бундайларни одам дейиш мумкин эмас.

Оlamda қанчадан-қанча катта ва кичик менга ўҳшаган, сенга ўҳшаган ҳар хил одамлар бўлиб, ҳаммамиз шундай ташвиш тифидан жароҳатда, барчамиз шундай мотамга гирифтормиз.

Кимнинг ичи бундай ғуссадан қон бўлмаган? Бу гапнинг маъноси кимга аён эмас?

Бирон киши жони билан видолашар экан, унинг имони бўлмаса, демак, унинг (у дунёга ўзи билан кетадиган) ҳамроҳи ҳам йўқ. Қачонки жаҳон аҳлининг барчасида ахвол шундай экан -

⁸⁵ Боязид Бистомий - тасаввупнинг энг йирик намояндларидан бири (874-йилда вафот этган).

буёғида саволга ўрин йўқ».

Савол берган мурид бундай дурга ўхшаш маъноли гапларни қулоғи билан эшитар экан, оғзи садаф оғзидек хомуш боиганича қолди.

Ё Худо, нариги дунёга олиб бориладиган тухфа (имон)ни Навоий билан ҳамроҳ қилгайсен ва шу кифоя. Унинг имонини хизматингта маҳкамъқилиб, ваъдасини имонидек қил!

Соқий, ўлмоқдаман, имон майини келтир! Вужудимга имон майдан жон бағишла! Сен бугун жомиминг даврон майини қуйма! Унинг ўрнига жонимни ол-у, оғзимга имон майини қуй!

XXIV ИККИНЧИ МАҚОЛАТ

Ислом ҳусусидаким, «Алиф»лари тинчлик бөгининг сарвлари дурур ва «Син»и саодат қасрининг кунгураси ва «Лом» и латофат гулчехрасининг сунбули зулфи ва «Мим» и муҳаббат машъалининг нури ва ул сарвлар соясида ер туттмоқ ва ул қаср кунгурасига талаб тузогини қўймоқ ва зулф сунбулини қаттиқ ипга айлантирмоқ ва ул машъал нури билан кўзни ёритишининг тарғиби

Оlamдаги ҳалқларни Пок Парвардигор нажот ахли ва ҳалок гурухига бўлди. Улардан бу бирисини санамларга сифинадиганлар деб, иккинчисини Ислом жамоаси деб бил. Шунинг оқибатида қуфр эли маломат йўлини тутди, Ислом жамоаси саломатлик, соғломлик бўйича кетди. (Шунинг учун) у бирига дўзах ўти мақом бўлган бўлса, Ислом эли саломатлик уйини танлади.

Ислом мамлакатлари саноқли бўлиб, уларнинг ҳалқи қанча эканлигидан қатъи назар, уларнинг ҳаммаси бошидан-оёғигача мусулмон эмас. Ким ҳақиқий мусулмон бўлса, буни ёлғон деб айта олмайди.

Мусулмончиликнинг бир қанча шартлари бўлиб, буни омий кишиларнинг биронтаси ҳам билмайди. «Кимки соғ-саломат муслим бўлса», ўша мусулмондир. Юз, қўл ва тил бу масала талқинида ожиздир.

Боқ - бу иш кимнинг қўлидан келиши мумкин? Ёки бу сўз кимнинг тилидан чиқади?

Бундай пайтда ақл тилни лол қолган холда топади. Фақат тил эмас, қўл ҳам шол холатда.

Бу шартларнинг имконлари бўлганидек, бу шартлардан айрича унинг таянчи, устунлари ҳам майжуд. Уларни Тангри таборак бешта қилиб ясаган. Буни муборак бешлик деса ҳам бўлади.

Бу беш устуннинг биринчиси ҳеч шубҳасиз «ло илоҳ» билан «Иллаллоҳ»дир. Яна бири Мухаммад (с.а.в)ни унинг элчиси деб бил. Унга гувоҳлик бериб, уни қабул ҳам эт.

Ё Аллоҳ, ё Аллоҳ, бу икки сўз қандай сўзлар бўлди, улар туфайли икки олам тартибга келди! Тақдир китобига қалам аввал буни ёзиб, жаннат эшигига ҳам шу хат ёзилгандир.

Баланд осмон узук ҳалқаси каби бўлиб, у сўзлар унинг юзига нақшдек муҳрлаб қўйилган, ё бўйлласа, бу хатлар узукка безак сифатида ёзилган ҳамда осмон узугининг оғирлигидан букилгандир.

Инкор ахли ўzlари биладиган нарсалардан бошқаларини ҳаммасини рад этишга ҳаракат қиласидилар.

«Иллаллоҳ» - бунинг исботи бўлиб, айни шу вужуд унинг аслини ҳам англатгусидир. Муҳаммаднинг Аллоҳга элчи болганлиги натижасида унга абадий иқбол юзланди. (Аллоҳнинг) буйруқлари ва (маълум нарсаларни) манъ этишини баён қилиш, Унинг (маълум сабаблар билан) қаҳрга келганлигини аён этиш учун пайғамбарларнинг яхши бўлиши -Тангрининг истаги бўлиб, улар нима-нимани етказсалар ҳаммаси рост гаплардир.

Устунларнинг иккинчиси намозни қандай адo этиш (масаласи) бўлиб, лекин бунинг

бажарилишида маълум қийинчилик бор. Бунинг учун аввал таҳорат қилиш керак. Шу билан бирга таҳорат қандай бўлиши кераклигини билиш зарур. Таҳорат дегани сувни яхши кўриб, бир неча аъзоларни сув билан ювишдан иборат, дегани эмас. Бундай таҳоратни ҳар қандай хафсаласиз қилиши мумкин. Бундан бошқа латиф таҳорат ҳам бор. Бунинг учун поклик чашмасидан завқланиб, аввал кўнгул лавҳасини (ёмон ўй-фикрлардан) тозалашинг зарур. Танани маҳорат билан ювиш билан бирга рухни ҳам поклаш керак бўлади. Рухни ҳам шундай тозалаш керакки, юзда кичик бир нуқтacha ҳам кир қолмасин. Кўзни ариқдан тиниқ кўз ёшлари оқиб кетгандек қилиб, кўнгулни ҳам яхшилаб бўшатиш зарур.

Шундан кейин ўз яшаб турган уйингни (шаръян) фойдаланишга нолойиқ деб топиб, Худонинг уйи (масжид) томон йўл олишинг керак. У ерга аввал ўнг оёғингни босиб кирав экансен, Худодан бошқани ичкарига киритмагайсен. Бу вақтда уй эгаси бўлсаю сен бўлсанг - шу яхшироқ ҳам. Уйнинг четроқ еридан ўрин тутилса. Устунга ўхшаб тик турсаларингиз. рукуаа борар экансиз, эгилиш қоидасига риоя қилинса.

Саждада хаяжон билан ерга бош қўяр экансиз, сизнинг чеҳрангиз Қуёш сарғайгандек бўлса. (Намознинг) вожиб ва фарз (қоидаларига) риоя қилинса, суннат ҳам тўлалиги билан адо этилса.

Шундай яхши сажда ҳамда пок юз билан намоз ўталса, (ўлганингизда ҳам) ерга Қуёш каби (пок юз билан) кирасиз. Қиёмат тонгида қандай зухур этсангиз, бошдан то оёғингизгача Қуёшдек нурга ғарқ бўлурсиз!

Учинчиси закотнинг бажарилиши мажбурий эканлигидир - Аллоҳ сенга мол ва ер-сув каби нимаики берган бўлса, шулар юзасидан. Бунда ҳам икки хил йўл-йўриқ майжуд бўлиб, эй дўстим, унинг бириси энг асосийси бўлса, яна бири унга туташ қисми ёки шохидир.

Буниси шундай қисмки, ташқи томони Пайғамбар шариатига, қандай изоҳланса ҳам қабул қиласанг бўлаверади. Закотни берувчи ўз маблаг и (бойлиги)нинг ҳақиқий эгаси бўлса, ҳар қирқ дирамдан бир қисмини ҳисоблаб ажратиши керак. Унга дехқончилик ва дўкондан, шунга ўхшаганлардан ҳам, ҳатто хизматчилари, юк ташийдиган ҳайвонлари (от, эшак ва х.з) ҳам шу ҳисобга киради. (Уйида) қанча матолари бўлса, шариат йўли билан иш кўрилиб, ҳаммасига закот берарлар. Бунда ғалланинг миқдори ҳам аникланиб, қанчалиги, қанақалигига қараб очиқ белгиланади. Доимий равишда саккиз киши сарф-харажатни шариатдан келиб чиқиб, сўзлаб тушунтиради. «Фаръ» закотнинг, айтиб ўтганимиздек, бир қисми бўлиб, у асосий қисмидир ва бу нарсаларнинг ҳар қайси фаслда ўзига хослиги бор. Асл мақсадга мувўфиқ ишга киришиб, нима бўлса ҳам орқага қайтмаслик. Борини бериб, бунга шукр ҳам қилиш керак. Бериш учун сўралган нарса топилса, бу яна ҳам яхши.

(Уй эгаси, хўжайин)нинг захира қилиш кўнглида бўлса, унга фақирлик ва фано ганжи ўзи етарлидир.

Унинг кўнглида пулнинг нақши ўз доғини қолдирмаган бўлса, у ўзига дурнинг порлоқ нурини шамчироқ қилмоқчи бўлмаса, бағрини лаъл ғами билан қон қилмаса, дур ташвишида кўзидан ёшлар оқмаса, мингтани топиб, биттасини ҳам олиб қолмаса, нима камчилик бўлса, ўз бўйнига олса, бойлик топиб, бирон вайронага олиб бориб беркитмаса, бирорга берганини миннат қилмаса, ҳар нарсани етарли бериб, уни бирордан беркитмаса, бунинг устига яна суюнчи ҳам бермоқчи бўлиб, бошқа нарса тополмаса - кимки эҳсон қилса - шунчалик қилар, бойликка эришса, тайёргарлик кўриш ҳам шунча бўлар!

Бунинг тўртинчиси рўза бўлиб, бундан қочмагил. Уни тутгину, инкор этишга оғиз ҳам очмагил. Ошқозонингни бўшлиқ билан тўлдиригил. Унда қанча бўшлиқ бўлса, хурсандчилик билан тўлат.

Рўза билан боғлиқ ҳадисда бу ҳақда лўнда қилиб Аллоҳ «Ас-савму ли» («Рўзага») деган, дейилади. Нисбат бериш йўли билан бу мулоқотни ўзи билан қилди, йўқса унинг ўзиёқ буни манъ этиши мумкин, буйруқ бўлиб, Худо сифатида жазоламоқчи бўлиб, рўза ўттиз кун эмас, йил-ўн икки ой! дейиши ҳам мумкин эди. Шунча (яъни ўн икки ой) тутсанг, бу Унга лойикдур.

Билсанг жазо сенга қараб йўналтирилган эди.

Бу рўза эмас, у (инсонга) машаққат ҳам келтирувчи, (Илоҳий) хабарда эса «Ана ажзо бихи» («Мукофотини ўзим бераман») - бўлиб келди.

Бу ҳам уч қисмга бўлинган бўлиб, унинг биринчиси ижроси қуидагича расм бўлгандир. Саҳар чоғида Қуёш нурларини намоён этиб, ўз рухсорини кўрсатмагунча рўза тутган киши овқат ва ичкилик (сув) истеъмол қилмайди. Лекин иккинчисини ичмасликка алоҳида эътибор бериш зарур.

Бундай рўза тартиби битилар экан, бунга ҳам бир қанча қўшимчалар бўлиши мумкин. Бошқа аъзоларга халал етмаслиги, шариатга хилоф ишларга қўл урмаслик лозим. Ҳар ким ўз ишига берилганда, манъ этилган нарсаларга қарши жидди жаҳд билан курашмоғи керак. Бормас ерга бормаслик, кўриш керак бўлмаган нарсани кўрмаслик, ушлаш керак бўлмаган нарсани ушламаслик, айтиш керак бўлмаган нарсани айтмаслик, эшитиш керак бўлмаса эшитмаслик, юриш керак бўлмаса юрмаслик керак.

Лекин учинчиси шундан иборатки, кўнгул юқоридан тушадиган барча нурларнинг маконидир. Унинг ҳавоси пок ва роҳатбахш бўлиб, осмони ҳам файз жилвагоҳидан иборатdir. плохий сирлар хазинаси ҳам унинг ўзи, шоҳона чехра ойнаси ҳам унинг ўзиidir. Кир хаёлларни даф этиб, бу ойнани эҳтиёт қилиб асрар даркордир. Чунку унда дўстдан бошқаси зухур этмайди, унинг хотирасидан бошқа бир нарса ҳам. Ҳеч бир сурат унинг нақшига куч-қувват бера олмайди. Бошқалар эса бу неъмат ёрдамида рўзаларини тутаверадилар. Ушбу хол сахардан то шомгача эмас, сахар ва шомни ҳам қўй - давомлидир.

Бешинчиси, ҳар бир мусулмон қиблага қараб қадам қўйиб, байтул-ҳарам (Каъба) зиёратидан бўлмоғи керак. Бундай саодатга етишган одамлар дашту чўлни икки тарзда босиб ўтадилар.

Бири шундайки, у бой одам бўлиб, унда юқори амал ҳам бор, уни суяб турган бойлик ҳам. Унинг учун йўллар тинч бўлиб, бирон баҳтсизлик унга монеълик қилмаса. Бунинг учун йўлда керак бўладиган барча асбоб муҳайё қилинса, унга меҳрибон бир ҳамроҳ топишса. Фарзни адо этишни ўзига муқаррар қиласи-да, фарзни адо этадио орқасига жўнаб қолади.

Иккинчи хили - бу фано ахлига оид кишилар бўлиб, улар ўзига фақирликни бойлик деб билади. Вайронга кўнглига дўсти (Аллоҳ) тушса, шавқ, талаб унинг жонига ўт солади. Фарёд қилиб, у дархол фил каби йўлга чиқар экан, ақлдан озган одамлар ахволига тушади. Минг ёғоч масофани юриб ўтар экан, биринчи қадамдаёқ ҳаж кийимини кийиб олади. На унинг ёнида фарзанди бор, на оти, на улови, на бирга бораётган карвони. Даشت унга гулшан бўлса, оқ хушбўй гул-тикан. Ёнида муғилонзор⁸⁶ - бамисоли чаман. У ерда ҳар хил гармсел эсиб. рангни қизартиrsa, қанча гул ва лола бўлса, уларни шамол учиргани учирган. Шундай гармсел ичидаги қолса ҳам у соғлом, гўё гулзор орасида шабада эсаётгандек.

У ердаги чаманнинг дараҳтлари тиконли бўлиб, қуюнлари эса - солланаётган сарвлар эди. Аллоҳ буларнинг ҳаммасига мурувватни далил қилган, шуълани эса Халилнинг⁸⁷ гулзорига айлантирган эди. Токи бундай аҳвол унга далил бўлиб, асосини Халил қурган ўша уй (Каъба)гача уни етказди.

У сидқ ва сафо билан тавоғ қилар экан, барча шатрларни бажо келтиради. Дўст (Аллоҳ) уйида меҳмон бўлиб турага экан, унга нима керак бўлса, мезбон хозир қилди. (Аслда) бу меҳмонни ўзи олиб келган, борадиган уйигача унга ҳамроҳ бўлиб, етказиб келган эди. Бир одамни саодатга бунчалик сарафroz этган нарса фано ва ниёз эди.

Кимки фоний бўлиб, ёлборса, Тангри уни сирларни кашф этувчига айлантиради. Чўлни кезиши бойлик эгаларига фароғат бағишлиайди, Фано аҳлларининг чўлни босиб ўтишида бошқа бир (сирли) хол мавжуд. Униси нозу неъматларга эга бўлган бўлса, ундан ортиқроғига бу рнухтоҷлик билан эришди.

⁸⁶ Муғилон - тиканли дараҳт номи.

⁸⁷ Халил - Иброҳим (а.с.) пайғамбарнинг лақаби.

XXV

Иброҳим Адҳамнинг Каъбага намоз ўқиши билан боргани ва Робияи Адвияга эса Каъбанинг ўзи унга муҳтож бўлиб келгани

Қачонки Иброҳим Адҳам⁸⁸ ўринбосарликдек юқори мансабини тарк этар экан, Аллоҳ фано тожини унинг бошига кийдирди. Унинг подшоҳлиги ва дабдабаларини фано ели учирив (Каъбага олиб борадиган) даштни босиб ўтиш учун қадам қўйди. Масжидни қўйиб ўз холича намоз ўқир, ҳар қадамда икки ракъат намозини ўқишни қўймасди. Шу тарзда у ўн тўрт йил йўл юрди. Уни мадх этиш учун ҳар бир тикан ва гиёҳлар тилга кирди.

Маккани тавоф этиш учун у кириб келар экан, Байтул-ҳарам (Каъба зиёратгоҳи) ўз ўрнида йўқ эди. «Бу не хол, эй Худо!» - деб фифон солар экан, ғойибдан овоз келди: «Эй йўловчиларнинг пири! Бир қария аёл чўлни босиб ўтар экан, (Аллоҳга бўлган) шавқу муҳаббат юки оғирлигидан қадди букилибди. Заифликдан у шундай кучизланибди, (энди) Каъба ўзи уни зиёрат қилишга кетди!»

Бу воеа Адҳамни ҳайрон қолдирди. У қараб туарар экан, Робиа келаётганини қўрди. У деди: «Эй сайргоҳинг Арш бўлган зот! Каъба ўзи сени тавоф этиш учун йўлга чиқибди! Қараки (ўз ишларинг билан) сен дунёга қандай овоза солибсан!»

Робиа унга жавоб берив деди:

- Ошириб юборма! Бутун оламга овоза солган сен бўласан! Даштни босиб ўтишучун ўн тўрт йил юрибсан! Иброҳим деди:

- Эй пок қадам, сен фаришталардек, Осмонни ҳам кезиб чиқишига қодирсан! Аммо айт-чи, нима учун мен шунча йўл юриб азоб чекдим, азобни мен чекдиму хазина сенга тегди?

Робиа унга деди:

- Тушун! Бир неча йил чўлда барча йўлларни босиб ўтар экансен, сенинг ишинг намоз ўқимоқ бўлди, холос! Мен эса Унга истагимни айтдим, ишва, ноз қилдим, ялиниб-ёлбордим! Намоз ўқиб, риё қилиб, эришган хосилинг шудир. Менга эса ялиниб-ёлборишим ва ўзлигимдан кечганлигим шу мевани берди.

Эй Навоий, ноз аҳлига боқма! (Аллоҳ олдида) ўзини муҳтож тутганларга арзи ниёз қил! Эй соқий, кўп ноз қилма, қадаҳни олиб кел! Боқ - сенга муҳтожлар нақадар ташна! Тўлатиб бер, - уни ҳар бир улфат, хусусан, улардан энг заифи - мен ҳам ичайлик!

XXVI УЧИНЧИ МАҚОЛАТ

Султонлар ҳақида; энг юксак ва мақтоворларга сазовор Тангри уларнинг ҳукмдорлик бошига подшоҳлик дубулгасини шунинг учун кийдирдики, уларнинг адолатлари қўзининг чаимасидаги зилол сув мамлакат богини қондирсан, токи бу бояда тинчлик ва фарогат гуллари очилсин.

Улар зулм боягидан май ичиб, гул сочганларида эса у майдан ҳар лаҳза ўзгача гулларни гуллатадилар

Эй, улуғворлиги фалакнинг авжидан ҳам юқори қўтарилиган одам, ой ва қуёш сенинг шаъннингга ноғора бўлиб чалинади. Сенинг тахтинг мамлакат учун абадий баҳт белгиси.

⁸⁸ Адҳам - Балх подшоҳи (777-й. да вафот этган).

Чодиринг соясида мамлакат қуёши порлайди. Бошинг туфайли тожнинг мартабаси юқорилашди; таҳт эса сенинг оёғингдан азизу мукаррам бўлди. Пулга номинг чекилгани учун у хурмат топди. Сенинг обрўйингни билдирувчи тангалар осмон юлдузларича кўпдир. Сенинг амалдорлик хутбангни Муштарий сайёраси ўзи ўқигани учун тўқиз зинали осмон Курсиси унга минбар бўлди.

Қуёш ўзи сенга соябон бўлишга интилади. Ой юзидағи муҳр сенинг узугинг ўрни. Сулаймон давлатида сен ишрат қиласан; ҳумо қушидан бошқа нарса сенга соя солмайди. Сен подшоҳ Жамшид ўлтирган жойда ўлтирибсан, қўлингни қадаҳдан бошқа нарса ўпа олмаяпти. Адолат узугингга баланд осмон «Ростлик - ҳалослик» деган сўзларни нақшлаган. Баланд мартабанг хутбасини эса у «Адолат билан амрингни юргиз!» - деб ёзган.

Худо сенга меҳрибонлик соясини солиб, ҳукмронлик тахтини раво кўрди. Не-не буюк одамларни олдингда паст қилиб, дунёдаги қанча зўрларни сенга бўйсундирди. Сенинг олдингда ҳалқни ҳам нотавон қилиб, ҳаммасига ҳукмингни ўтказди. Хизматингга элни мажбур этиб, олдингда қоматларини эгди.

Лекин сен шуни билки, сен ҳам бир бандасан, аслида уларнинг кўпларидан ожизсан, қўйисан. Улар тупроғу, сен тоза нурдан эмассан: аслида сен ва улар қора тупроқдан яратилгансизлар. Ҳамма аъзо ва тан бўлакларида, ташқи кўринишда ҳам, тузилиш моддаси эътибори билан ҳам тенгсан. Лекин хунар бобида, ақлий етуклиқда, яхши хулқда, чиройли сўз сўзлашда, адолат билан иш тутишда, инсофда, юмшоқлиқда, ҳаёда, бошқа сифатларда -шариат йўлида, ибодатда, Худо йўлида қаттиқ туришда - тўғри йўлдан сен анча четдасан. Бу соҳада уларнинг кўпи сендан яхши юради.

Сенга Тангри шундай имтиёз бериб, салтанат осмонида баланд қилиб кўйган экан, таҳтни сенинг шахсингга жой қилиб, ҳукмингни мамлакат бўйлаб ўтказиб кўйган экан, мунда ҳам у ўз қудратини, ўз ҳикмати билан қатрани дарёга айлантира олишини намойиш этмоқда. Ўзининг ҳақлигини одамларга билдириб, ўзининг қудрати мутлақ эканини тушунтириб қўймоқда.

Лекин бундай бахтнинг рўпарасида, бундай буюк мартабанинг қаршисида у сенга бир неча вазифани топширган, бир неча санъатларни ҳам сенга насиб этган.

Биринчи вазифа унинг берган неъматига шукр қилишdir; кимки шукр қилса, Худо унга бундан ҳам кўпини беради. Агар сен шукр қилиб, зулм қилмасант, ўзи: «Албатта, неъматингизни ортираман!» деган.

Сўнгра у сенга ҳалқни омонат сифатида топширган; шунинг учун уларни хуррам тут, чунки бу ҳақда ўзи ҳам ғам ейди. Гарчи унинг буйруқлари кўп бўлса ҳам, аммо уларнинг ҳаммаси ҳам биру, буниси ҳам бир.

Халқ пода боиса, сен чўпон; у мевали боғ боиса, сен - боғбон. Қўйни агар ой-йиллар давомида чўпон асрарамаса, уларнинг ҳаммаси оч бўриларга ем боиади. Дехқон ўз гулзорига туну кун қарамаса, кўклам дарахтини ўтин деб ҳисоблайвер. Бўрини подадан узоклаштири: боғни ҳам сув бериб, обод қил. Подада тўғрисида қайғурсанг, у сенга кўп фойда келтиради. Боғ ҳам гул ва нафли мевалар беради. Подада кирилиб, дарахтлар қуриса-чи, сенинг ўзингга ҳам хеч қандай наф ва фойда боимайди.

Худо топширган топшириқларини сўраб қолса, ўйлаб кўр, сен у вақтда қандай жавоб берасан? Агар сен ўзинг ёи таниган одам боисант, кўзингни оч, иш тутишингни унинг айтганларига қиёс қил. Сенинг қарамоғингдаги бир одам зулмингдан бечора холга келиб, эзилиб, обрўси, мол-дунёси боимаса ҳам, лекин инсоний қадр-киммати сеникидан ортиқ. Нимага десанг, қиёмат куни энг юқори турган Худо золимларни ҳам, мазлумларни ҳам саволга тутади. Шунда унга бу дунёда чеккан зулми учун мукофот, сенга эса шармандалик боиади. У буюклика, сен тубанликка сазовор боисан. Унинг тили поиат ханжардек узун боиади, савсандек тик очилади. Сен эса гунафшадек қаддингний букиб турасан, уятдан босн кўтара олмай, мағлуб холда қоласан. У хурсандчиликда, сен эса ғам-андухда; сен хозир қандай

боисанг, у ўша вақт сендей боиади. Қилган хатоларинг ҳисоблаб чиқилгандан кейин, ҳар биттасига юз азоб тортасан. У вақт Тангри бу дардингга даво қилмайди. Агар бирордан тортиб олганинг синиқ игна боиса ҳам у ерда олмос ханжар бўлиб бағрингга қадалади. Агар мазлумнинг ўзи гуноҳингдан ўтмаса, сенинг жойинг доим дўзахнинг ичи бўлиб қолади. Агар сен унинг кечиришига умид тутмасанг, билки, абадий дўзах ўтидасан. Кимгаки бу дунёда бир тикан киргизибсан, у сенинг кўксингга юзта ўткир тиф уради. Кимгаки бир учқунни текизган боисанг, бунинг бадалига бутун бир дўзах ўтини оласан. Кимга бир қилча зиён етказган боисанг, у ипни ўз оииминг учун илон деб бил.

Эвоҳки, баҳт сенинг қоинингни қувватли қилган эди, лекин сен эса ундан зулм йўлида фойдаландинг. Сенинг халойиққа қилган зулминг камаймас экан, бу билан сен ўзингга ҳам зулм қилган бо ласан. Зулм қилиш ўзинг учун ҳам бузуқлик-ку, эй хушёр одам, агар хушинг жойида боиса, уни йўқ қил.

Сен хурсандчилик базмига ёи олар экансан, айшу фарпнат ёида базм қиларкансан, базминг учун тайёрланган қаср жаннат монанд қилиб жихозланган. Лекин унинг пардаларининг иплари халқнинг жонидан, қизил тошлари ва қизил. бўёқлари одамларнинг қонидан, шипи халқ молини талаш ҳисобига олтинланган, халқнинг дур ваяайлари билан нақшланган. Фиштлари масжидларни бузиб келтирилган, тошлари одамларнинг қабрларидан ташилган.

Сен шундай жойда таҳтда оитириб, шаханшоҳлик қиласан, хурсандчилик қадаҳи учун иштаҳанг жойида. Базмда соқийлар кулиб, жилвада; созандалар турли-туман соз чалиб, қўшиқ айтмоқдалар. Унда қўнгул нимани хоҳласа, бир эмас, минглаб топилади. Оғизларидан чиққан гаплар гапирадиган гаплар эмас; шундай ишларга кўз тушадики, қараш мумкин эмас. Қулоқ шовқин-сурондан бошқа нарсани эшитмайди. Мақсадлари қўлга қадаҳдан бошқа нарсани олмаслиқ.

Бундай хурсандчилик кунинг, ҳай-хунинг кўплигидан ҳеч ким сўфининг аzonини эшита олмай қолади. Газалхонлик, гап-сўз, куй билан бўлиб, ҳамма ўша кунги намоздан қолади. Ўша оитиришдаги бор-йўқ тақводорлар: бели букик чанг - рукуъда, шиша эса саждага бош қўйган эди. Улар ҳам бу хил «тоат-ибодат»лари билан расво бўлиб, тасбех доналарини мева ўрнида газак қилишди. Қуёш гардишидан нурлар сочила бошлагунга қадар айшинг хилватида шу хилтирикчилик.

Шорн жаҳон саҳифасини қора қилиб, зулмат пардасини халқ устига ёпганидан, нақ яrim кечагача шу аҳволда боисан. Сенинг ҳам, одамларингнинг ҳам аҳволи шу. Бундай аҳволингга май қадаҳи қон йиғлади, шамъ куюб, кўзидан ёшлар тўқади. Санж⁸⁹ чапаклар чалади, ноғора наъра тортади, хўрор осмонга қараб нола ва афғон чекади. Кайфинг ошиб, хилватга ўзингни олганингда эса кўнглингга келган ишларни қиласан.

Базмда қолганлар, хоҳ қари бўлсин, хоҳ йигит, ичкиликдан ҳар биттаси бир телба итга айланади. Жаҳлда улар қоплондан ортиқ бўлсалар ҳам, лекин нафс итининг қўлида мағлуб бўлганлар. Уларнинг ҳар бири юзлаб хомтамаъ бўлиб, бутун ислом мамлакатига ёйилишган. Ҳар томонда улар маст аҳволда ором излашади, бир гулюз гўзалдан мақсадларини хосил қилимоққа интиладилар. Мастлик уйқуси ҳужум қилганда эса бу шум тўдадагиларнинг барчаси ўлукдек ётади.

Тонг ўз нурларини зоҳир қилиб, ҳар торнонга ўз порлоқ юзини очганда, кун ёйилиб, чошгоҳ бўлганда эса султон ва унинг одамлари, аскарлариҳамон уйқуда. Кўзларидануйку кетгандансўнг уларнинг ҳар бири бир зулм билан машғул бўла бошлайди. Улар халққа зулм қилиш эшигини очиб, хурсандчилик асбобларини тайёрлай бошлашади. Асбоблар тайёрлангандан кейин шодлик базмида яна ғавғо, шовқин бошланади.

Бу фақат шу замон подшосининг одати бўлмай, каттадан-кичик - ҳамма ўз холича шу хилда

⁸⁹ Санж - чалинадиган икки мис ликопча (литавр).

иш тутади. Ҳар куни кечгача уларнинг иши шу, ҳар кечани шундай ғафлат билан кунга улашади.

Эй халифалар тахтида ўлтирган подшох, ўз ишининг, уларнинг ишига бир қара, ахир. Коида деган шунақа бўладими, гапир! Ўз ишининг нима бўлиши мумкинлигининг ғамини ҳам эсанг-чи! Худо сениadolat қил, деб сulton тайинлаган эди, сен бўлсанг зулм этиб, ҳалқни хонавайрон килипсан. У сени тоат-ибодат ишларига буюрган эди, сен бўлсанг нукул ўйин-кулгини одат қилдинг. Бу ўзини билмаслик неча ой, неча йил давом этиши мумкин? Агар сен ўзингга келмасанг, охир ўзингнинг аҳволинггавой! Умр шундай ишлар билан ўтиб кетади, ўлим қичқириғи бошинингга етиб келади, эсда тут! Бу хашамат, бу одамлардан ҳам айриласан, сўнг бу қилмишларинг билан нима қила оласан? Қўлингдан тутадиган бирон яхши ишининг бўлмаса, азоб чекаётганингни кўриб туриб, ҳеч ким ёрдам қилолмайди. Сен зулмни тарк айла,adolat қил, ўлим кунингни ҳам эслаб қўй. Кундузи бутун зулм билан шуғулланиб, кечаси билан бузуқчилик қиласан: ахир бу зулм, бу бузуқчилик қачонгача давом этади? Гоҳ-гоҳ пушаймон кунини, пушаймон кунинигина эмас, қиёмат кунини ҳам ўйлаб қўй! Инсоҳ айб ва гуноҳдан холи эмас; ундан бутунлай қутулиш қийин. Хатосиз иш тутиш Худога хос, холос. Хато қилиш инсон табиатида бор нарса. Лекин хатонг учун қўркув билан узр сўрашинг керак; афсус қилиб, зулмдан тавба этишинг зарур. Кимгаadolat сизлик кўрсатган бўлсанг, унгаadolat қилиб, қўлидан тут. Фикринг билан зулматни ёритишинг, лутфинг билан оламни ўзингга қаратишинг керак. Бирорга қўёшдек тиф солсанг ҳам, орқасидан меҳр-муҳаббат изхор эт.

Шоҳларда бундай сифатлар кам бўлади. Шоҳ Ғозийгина⁹⁰ уларни тўла эгаллаган.

XXVII

Шоҳ Ғозий қаҳрининг гармсели бир қайсар бошоқни барбод этгани,adolatининг суви эса ўша бошоқ битган бузуқ экинзорни обод қилгани

Саодатли Шоҳ Ғозий подшоҳлик тожи учун қурашиб, тахт талашиб юрган вақтда - ёнида юз, икки юзча одам билан кўчиб юрар, гоҳ Хоразм ерида бўларди, гоҳ Адоқда. Отган ўқлари душман юрагини қон қилиб, тифи ёв бошини учирар эди. Ўзи асли зотида лойик бўлгани учун Худо унга охири ҳукмдорликни берди. Ҳалққа уadolat очиб қўйди. Тахтга чиқиб ўлтириди-ю,adolat кўрсата бошлади. Иморатлар қуриб, вайроналарни тузатди, зулмниadolat йўли билан бартараф этди. Бидъат ва фисқ-фужур аҳллари йўқолиб, шариатadolatининг қўлини кучайтирди.

Бир куни у айланиш учун чиқсан эди. Шунда бир девона кампир унинг этагидан махкам тутди. Нолаю афғон чекиб, ох тортиб, у деди:

- Эй, шариатпаноҳ шоҳ! Агарadolat билан иш қўриладиган бўлса, мен сен билан шариат бўйича даъволашаман. Шарт шуки, жаҳлинг чиқмайди, саволларимга шариат махкамаси - қозихонада жавоб бер.

Шоҳ жавоб берди:

- Агар сен жонимни талаб қилсанг ҳам, агар талабинг шаръий бўлса, айбимга жоним билан иқрорман.

Шу айтилган гап бўйича келишдилар, ислом қозисининг хузурига бордилар. Улар бир-бирига ёнма-ён ўлтиришди; атрофдаги одамлар хаяжон билан турардилар. Иккиси гўё катта маъракада Зол билан Рустам⁹¹ тургандай эди, уларнинг бошида эса бутун олам тўплангандек.

⁹⁰ Султон Ҳусайн Бойқаро.

⁹¹ Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонидаги қаҳрамонлар номи, Зол паҳлавон Рустамнинг отаси бўлиб, бу сўзнинг «қария» деган луғавий маъноси ҳам бор.

Қария деди:

- Шоҳ қазоқлик қилиб кўчиб юраркан, тиф солиб, ҳар ёққа аскар тортарди. Мен тулнинг биргина жигарим бор эди, у жигарим экинзорининг ягона бошоғи эди. У боғимда битган қомати расо сарв, яна тўғрироғи, қуриган шохирнинг меваси эди. Шоҳ қиличи билан кўксимни ёриб, жигарпорамни халок этди. У тифи билан жигаримни кесиб, жигарим қонини ерга оқизди.

Қози айтди:

- Ҳукмимга шубҳа бўлмаслиги учун иккита гувоҳ олиб кел. У жавоб берди:

- Агар икки гувоҳ керак бўлса: булар - шоҳнинг ўз адолати ва инсофидир.

Шундай қилиб, яхши ниятли подшоҳ айбига икрор бўлди. Адолат даргоҳининг одами бўлган қози хун пули тўлаш кераклиги ёки қасос олиш ҳақида ҳукм чиқарди. Шоҳ деди;

- Шариат шундай ҳукм қилган экан, пайғамбар шариатининг ҳукмига жонимни фидо қиласман.

У қийик билан бўйини махкам боғлади; катта ҳамённинг эса оғзини бўшатди. Кампирнинг кўлига қўрқмасдан тиф берди, бу томонга эса олтин, кумушларни тўкиб қўйди. Сўнг, у деди:

- Қасос оламан десанг, мана, бошим; мақсадинг тирикчиликка пул олиш бўлса, мана, пул. Ўғлингни ўлдириш ҳақида буйруқ берганимда, бошқа иложим қолмаган эди. Мана, нима қилсанг қил, ихтиёр сенда!

Шоҳнинг адолат ва зўр инсоф кўрсатиши тифни ғамгин кампирнинг тишларидек ўтмаслаштириди. У узр сўраб шоҳнинг оёғига йиқилди ва деди:

- Эй ўлдузларча аскарга эга бўлган подшоҳ! Агар болам сенинг йўлингда қурбон бўлган бўлса, мен қария ҳам сенга жонимни беришга тайёрман. Агар сени изтиробга солган бўлсам, яхшилика кечир, мен енгилдим.

Вах, бу одамни қандай хижолатга солиш бўлди? Буниси қандай лутфу адолат ўзи?! Кампир ўзининг даъвою достонидан кечиб, ҳатто ўғлининг қонидан, ўзининг жонидан ҳам ўтди. Қизиғи шуки, одил подшоҳ уни ўша вақтда бой ҳам қилди. Юлдузлардек кўплаб олтин-кумушлар уни кўхна фалакдек яшартириб юборди. Кумушнинг кучидан у кумушдек боиди. Халқ унга «Тилла кампир» деб лақаб қўйди.

Фалак шум кампиридан қанча алам кўрсанг ҳам, шоҳ адолат қилса, эй Навоий, нима ғам.

Эй гулюз соқий, адолат жомини келтир, қара, адолатнинг орқасидан қандай гуллар очилиши мумкин. Адолат қадаҳини тутки, шодлик билан ичай, замоннинг одил кишисини ёд тутиб ичай.

XXVIII ТЎРТИНЧИ МАҶОЛАТ

*Хирқа кийган риёкор шайхлар хусусидаким, уларнинг олдида ҳақиқий либос дегани ҳийла-
найранг кийимиdir, авом ҳалқа ўргатадиган ҳақиқат ва билимлари эса аҳмоқлик; ҳақиқий
майхўрлар тозгисидаким, уларнинг вужуд кийимлари йўқлик қўлининг зарбасидан йиртилган ва
Исо нафасидек жонбахши нафаслари эса муқаддас руҳ каби пок ва зиёрат жойлари фалакнинг
саҳниdir*

Эй, қаллоблик билан жанда кийиб олган шайх, шому саҳар зикр айтиб, ғавғо қиласан. Жандангнинг ҳамма томонларига ямоқ қадалган, бу ямоқлар ҳаммаси сохта художўйлик ва риё иплари билан тикилган. Айланма қуроқлар бу кийимингда қўп бўлиб, уларнинг остига пулларни беркитиб қўйиш осон. Унинг тўқималари ҳам ёлғон ипидан тўқилган. Иблиснинг мўйлаби эса игна вазифасини бажарган. Яшил тўн устидаги ямоқлар найрангбоз фалакнинг нанс ўлдузлариридир. Ушбу фалак ҳам шунинг учун эрталабда ридо кияди, ёлғон тонг эса унинг байроғидир. Унинг эски салласи чулғанган бўлиб, ичида эгрилиқдан бошқа ҳеч нарса йўқ.

Унинг ҳассасини ҳасса дема, хийла уйининг устуни де: қани энди шу устун синиб, бунақа уй ер билан яксон бўлса.

Тасбеҳини тасбеҳ дема, буттарош бут йўнаётганида чиқиндилардан унинг доналарини ясаган. Бу тошларнинг учидаги сўфиси коғирнинг май идишига ўхшайди, тасбеҳнинг ипи эса зуннорнинг ипини эслатади. Тиш тозалагичи сўлаги тегиши билан нопок бўлган. У мисвок ёмон хабар битилган ўроғлик мактубга ўхшайди, шундай нарсани у гўё ўпиш учун оғзига олиб бораётгандай. Икки оёғидаги икки кавуши хазилкашлар учун ўйинчоқ - эрмак. Осилиб турган ажаб соқоли кишининг кулгисини қистатади; ўлтириши минбарга чиқсан эчкининг ўзи.

Лекин тутган ишида эчкининг ишидагича ҳам тўғрилик йўқ, чунки у ўғрини тутади, бу эса ўзи ўғрилик қиласи⁹². Эчки ўз тоифасига яхшилик истайди; пода минг қўйдан иборат бўлса ҳам пешво. Ўзини ҳаммасига меҳрибон тутиб, йўл бошлаб, тўғриликка амал қиласи. Туну кун тоғу тошда подани бошқариб юриб, уларни хавфли сўқмоклардан ўтказади.

Шайх ҳам ўз одамларига йўл кўрсатади, лекин у кўрсатган йўл тўғри дўзах ўтига олиб боради. Зулмат водийсида бу ажаб тоифа йўлидан адашиб, ўзини ўтга уради. Улар фисқ-фасод қайнаган жойдан паноҳ топиб, унга гоҳ «ибодатхона», гоҳ «хонақоҳ» деб от қўяди. Хонақоҳга шайх бўйралар солган; бўйранинг ранги - хийла, ҳиди -риёдир. Масжидининг устунлари ҳар хил бўлиб, қибла томони қийшайган. Эшиги майхўр оташпарастнинг дараҳтидан, меҳроби бузук тарсо⁹³ қизининг қошига ўхшайди. Шайх шу меҳроб орасида тоат қиласкан, шайтон нима деса ўшанинг гапига киради. Тағин қанча одамлар унга мурид. Лекин улар ҳаммаси унга лойик, мос муриллар.

Шайх қаддини «нун» ҳарфи каби эгиб, бир бурчакда Зуннун⁹⁴ сингари ўлтиради. Тўғри йўлни тутмоқчи бўлганларга илмдан сўзлаб, буниси рост, униси билағон, деб гап сотади. Бехуда гапларни кўпайтириб, художўй одамларни мурид қилмоқчи бўлади. Уларнинг бирини хилватнишин бўлишга зўрлайди; бошқа хировини эса куч билан узлатга чекинтиради. Яна бирини нафсини тийган одам деб атайди. Бошқа бирори бўлган-бўлмаган тушлар таъбирини айтиб лақиллатади. Бирор унга ёлғон бир тушни сўзлаб берса, бу унга қанча ёлғон таъбирларни қўшади. Хилватда у ўзини одамларга энг яқин дўст деб, ўзини Хизрга ҳамдам бўлган деб кўрсатади. Махкам қилиб наша туғиб қўйган латта нашанинг ранги уриб, яшил бўлиб кетган. Унинг отини шайх «Хизр пайғамбар» («Яшил пайғамбар») деб атайди, бемаъни хаёлларини эса башорат туши қилиб кўрсатади.

Бундай хилват унинг аҳлигагина хос бўлмай, бундай «хизр»(наша) шайхнинг ҳам ажралмас дўсти. Нашани чекиб олиб, у ўзини мартабада энг юқори ўринда деб билади; осмон ҳам, унга қолса, унинг учун энг паст жой. Хаёлида у кўтарилимаган даража қолмайди, унча-мунча каромат кўрсатганини писанд ҳам этмайди. Ногоҳ унинг қулоғига найнинг бир куйи эшитилса, ўзини Илоҳий май ичган одамдек маст қилиб кўрсатади. Ташқаридан келган нағма оҳангি жуда ёқимли бўлса, ўрнидан сакраб туриб, ўзи ҳам қўшилиб, ашула айта бошлайди. Оёқлари билан ерни депсиб, филдек бўкириб, нафс чангаги олдида хору зор бўлади. Унга эргашган «художўйлар» ҳам шу хилда ҳаракат қилиб, унинг атрофида доира бўлиб айланиб, бемаъни хаёллар билан ўзларини сўғийлик кайфиятига соладилар; шайх атрофида фонус атрофида айлангандек айланадилар. Жазаваси тутганда мурилларининг ҳар бири пиридан қолишмайди: bemazaliqda ҳаммаси бирдек. Бехуда сўзларни сўзлашда бири чирилдоққа⁹⁵ ўхшаса, кўп айланишда бошқа бири пирилдоққа ўхшайди. Бири ўзини йўқотиб, тилсиз қолса, бошқа бирори нола қила бериб, холсиз йиқилади. Буниси унисини кўз кири билан кузатиб турса, униси

⁹² Бунда шоир ўғрини эчки воситаси билан аниклаш одатига ишора қилмоқда. Бу одат бўйича, ўғриликда шубҳа остига олинган одамлар давра бўлиб ўлтирган, ўргада юрган эчки кимни искаса, ўша ўғри хисобланган.

⁹³ Тарсо - христиан динига мансуб одам.

⁹⁴ Зуннун - тасаввуфнинг катта олимларидан бири. Тўла исми - Зуннун Абулфазл Савбон бинни Иброҳим.

⁹⁵ Ҳашарот.

шуниси ҳам камоли ўзини йўқотишга қиёс этади. Мунофиқлик ўтидан ҳар бири дўзахга ўхшайди, лекин асл табиатлари совуғлиғидан эса яхга. Ҳар бири ўзини шунча кўп уринтирадики, натижада йиқилса, тура олмайдиган холга келади.

Уларнинг ҳаммасининг мақсади - катта амалдорлар шайхнинг ва хонақоҳнинг бу аҳволини кўрса, шайхнинг пирларга хос намозхонлигини, унинг муридларининг ҳам зикрини, ўз вазифасига амал қилишини билиб, уларнинг факирлик ва қаноат орқали бу мартабага эришиб, Худо ишқи ва мутасавифлик холатидан баҳраманд бўлганларини кузатса. Шундан кейин уларнинг ҳаммасини авлиё деб ҳисоблаб, уларнинг сўфийлик холига кириб, ўзидан кетишлирини ҳам чин деб ўйлаб, шайх олдида ялиниб-ёлбориб, камчиликларининг чорасини кўрсалар. Иш охир шунга борсаки, мамлакат подшоси ва лашкарбошиси ҳам хабар топиб, кўп дуолар қилиб, илтимос билан унга мурид бўлса, мартабасини доим кўтариб турса. Унга хадялар, тухфалар тортса, мол ҳам берса, ғаллакор ер, кент⁹⁶ ва суюргол⁹⁷ бағишиласа. Шундай нарсалар билан баҳраманд бўлса, шундагина уларнинг нафси ором, шодлик топади.

Ё Худо, бу қандай пасткаш нафс ўзи?! Бу нафс эмас, ўзи учун ҳам катта азоб-ку! Кун ўтказиш учун шунча найранг! Мансаб учун шунча ёлғонбозли!

Шундай экан, бу тоифа одамлари ёмонларнинг ёмонидир; дунёда улардан ўтадиган ёмонни топиш қийин. Уларнинг ташқариси яхши, лекин ичлари фасод билан тўла; уларнинг таши жойнамозу ичида одам ёзиладиган жой. Улар нафс олдида рухни кулга айлантирганлар, тоза ипакни эса дажжолнинг устига ёпганлар. Уларнинг ичида дев билан шайтон қайнайди, тани эса малойиклардан тўкилган пат билан пардаланган. Кўйлагидан мушку анбар ҳиди келади, ичида эса юзта ит ўлиб бадбўйлик билан тўлган. Усти олтинланган сохта пуллар бўлса ҳам, ўтга солиб, булғончдан олтинни айириб олиш мумкин. Лекин бу булғончларга дўзах ҳам ҳайф, чунки бу ярамас тўда одамларига ўтни ҳаво раво кўриб бўлмайди. Ҳамма одам одатда ўтдан азоб кўрган бўлса, булардан ўт азоб тортади.

Мана, қара, одам билан одам орасида қанча тафовут бор: буниси Тангри деб бутни танлаган, униси қиблани. Биронтаси «жаннат» сўзини оғзига ҳам олмайди, шунинг учун уларнинг биронтаси қувишга ҳам нолойик.

Эй, кўнгул, шундай одамларга жаҳонлар фидо бўлсинки, уларга жаҳонлар эмас, жонлар ҳам фидо бўлсинки, бундай одамлар икки дунёни ҳам тарқ қилиб, икки жаҳоннигина эмас, жонини ҳам тарқ этиб, фириб дафтарини елга учириб, номус хирқасини ўтга ёқиб, масжиду майхонани ҳам ёқтирамай, майхонага ҳам, Каъбага ҳам боқмасдан, элнинг яхши-ёмонига енг силкиб, одамларнинг бору йўғини бирдек кўриб, жонни ҳам, жаҳонни ҳам тупроқча кўриб, бутун борлиқ ва у жойлашган маконни хашакча билиб, дунёдаги ҳамма нарсаларни ўткинчи ҳисоблаб, ўзини эса шу йўқлик ўти ичидаги кул деб, бу хаёллар билан ўзини тамом куйдириб, шу кул билан тозаланган оина унинг юзини ёритади! Бундай кўзгуда бегона ҳеч нарса йўқ, унда мақсад юзигина жилва қиласди. Янада тўғрироғи, бу юксак хаёллар, хаёллар эмас, зарралар унга ҳар биттаси бошидан-оёқ бир кўзгу бўлиб, уни мақсад маъшуқаси (Худо) га рўпара қиласди. Ҳар тарафда кўзгу ва жононлар кўринади; кўз ёмон деган нарсага тушмайди. У қаёққа боқмасин, Худони кўради; буларни яратганни эса мутлақ яратувчи деб танийди. Тўғри йўл билан улар водийларни кесиб ўтадилар. Йўлдан тойғанларга улар ҳақиқий йўлбошчидир. Кимки хижрон зулматида қолган бўлса ёки умидсизлик водийсида адашиб юрган бўлса, ундай одамларга у Хизрдек қўлинни узатади, мақсад манзилига етиш учун унга йўл кўрсатади. Огоҳлик рашки монеълик қилмаса, улар Хизрга ҳам ҳамроҳлик қилишлари мумкин. Зулмат улар ёқсан ўтнинг бир оҳ дегандаги тутуни, Хизр эса уларнинг ҳар қадамида учрайдиган яшил гиёх⁹⁸. Уларнинг

⁹⁶ Катта кишлок.

⁹⁷ Подшоҳ томонидан бир умрга бериладиган ер-сув.

⁹⁸ «Хизр» билан «ахзар» арабча бир ўзакдан олинган бўлиб, «яшил», «кўк» маъноларини билдиради. Шоир бу ерда сўз ўйинига йўл кўйган.

кўзидан томган бир қатра ёш Хизрга юзта ҳаёт суви чашмаси бўлади. (Қадамларидан кўтарилигани) чанглари кўзга тўтиё, уларнинг амри билан оддий мис кимиёга айланади. Адолатсиз осмон билан унинг юлдузлари уларнинг қахрлари ўтидан чиқсан тутун ва учқунлардир. Бир кунда қанчадан-қанча манзилларни босиб ўтувчи қуёш билан ой уларнинг марҳамат гулшанидаги икки япроқдир.

Улар қаёкка улуғ сафарга чиқмасин, юзларидаги ҳар катра тер чуқур бир денгиздир. Улар қаерники мақтаб тўхтар эканлар, уларнинг мақтовларидағи ҳар бир ҳарф тоғча маънога эга. Шахсан уларнинг ўзлари бир парча ер устида яшаб турган холда, фалак гулшанида сайр қиласилар. Шариат иқлимида йўллари ёруғ бўлиб, унинг чизиги ҳар қандай мавхумликдан тоза. Сайрда улар шундай майдонда юрадилар, шундай майдонда жавлон қиласилар. Уларнинг ҳар бири жони борича тоат қиласи, имкони борисна жонларини қийнайдилар. Ҳар ишда пайғамбар (Муҳаммад) одатига амал қиласилар. Унга жон-дилларидан миннатдорлик изҳор этадилар. Кетма-кет қанча ишларни бажаришмасин, ҳеч нарса кўрмагандай, ҳеч иш қилмагандайлар. Бир томондан олдиларига келиши мумкин қаттиқчиликларни жиддий тушунишга ҳаракат қилсалар, иккинчи томондан доим ўз ожизликларини тан олиб, тавба қилиб (Худодан) узр сўрайдилар. Негаки нима юз берса бу унинг амридир, шунда жаннат умиди қолиб, дўзах ха вфи кетади. Қийин вақтда ким бошқа ерни эсласа, демак, бундай одамга севги ҳақида сўзлаш нораводир.

Эй, бу севги гавҳарига жой қидирган одам, билки, бунинг асл жойи кондир.

XXIX

Аллоҳнинг яқини Ҳожса Абдуллоҳи Ансорий сўзи шундайким, эгаси тариқатнинг охиридан хабар бердими, у ўз тариқати тугаганидан хабар берган бўлади

У кишини Ҳирот аҳли, Ҳирот аҳлигина эмас, балки бутун коинот уни қибла (Каъба) деб ҳисобларди. У имони комилларнинг йўл бошловчи хулқ-атворлиси бўлиб, лининг исми Абдуллоҳи Ансорий эди. У: «Менинг ишим тоат қилиш ва Тангрининг буйруқларига бўйсунишдан иборат! - дер эди. - Менинг мақсадим (одамларни) дўзах ўти билан қўрқитиш ҳам эмас, (тоатлар) эвазига жаннат ваъда қилиш ҳам. Кимки қўрққани учун Худога ибодат қиласар экан, у нафси тилаган нарсадан халос бўлиш йўлини қидириб иш тутган бўлади. Кимки умид билан бечораҳол яшар экан, унинг тилаги жаннатда осудаликка эришишдир.

(Унда) уни ҳам, муни ҳам ҳақиқатдан узоқ, деб бил. Иккаласига пул топиш учун мардикорлик қилиш, деб қара. Менинг ишим доим сифинишдан иборат бўлди. Мен қўрқиши ва умидворлик - иккаласини ўзим учун ҳаром деб билар эдим. Бандалик амрларини бажариш билан (аҳволимни) яхши деб билиб, туну кун ишларим шундай экан, бунинг учун мен узриман.

Тоат-ибодатим бунинг учун лойик даражада бўлмаслиги мумкин, лекин бир соатим бусиз ҳам бўлмасин!

(Аллоҳ) қил дедими, менинг одатим қилишдан иборатдир. Буни у қабул қиласими ёки рад этадими, бу билан ишим йўқ. Жаннат зоҳидга, дўзах енгилтакларга бўлақолсин! Ёр орзузи бўлса, Навоийга шунинг ўзи етарлидир.

Соқий, у жаннат сувини тўхтовсиз тутки, долзах ўти ҳам у ерда хозир! Ёр юзини эслаб шод бўлай! Дўзах билан жаннат ташвишидан эса озод бўла қолай!

XXX БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ

Карам - хайру эҳсон васфидаким, тескариси дирам марги⁹⁹ дир, балки раҳмат дарахтининг баргидир; бахиллик сахийлик юрагидан узоқ бир нарса бўлиб, инсон учун чексиз балодир; сахийлик кўрсатмаслик мурувватдан бехад холи бўлишиликдир, ҳар томондан қараганда чексиз оғат бўлган исрофни рад этиши ва кўп ҳарфли «лоф»ни билдирувчи итлофни¹⁰⁰ хажс қилиши

Эй эгнига хайру карам кийимини ёпинган киши, сенинг қўлингда пулнинг қиймати йўқ. Олтин-кумуш сочиш учун очилган панжанг Шарқдан қараганда ҳам, Ғарбдан қараганда ҳам худди қуёшга ўхшайди. Пул билан қўлинг ўртасида адоват бўлиб, пулнинг умри қисқа, қўлинг эса саҳоват орқасида барҳаёт. Кафтиңг олтинларни чақмоқдай сочганда, чақмоқ ҳам ҳаёдан терга ғарқ бўлади. Бошингга кийганинг эҳсон ва саҳоват тожидир, тожнинг устидаги эса хайру карам гавҳаридир. Сахийликдан зотнинг гавҳари шунча шараф топдики, етти осмондаги энг қимматбаҳо тошлар унга садаф бўлди. Натижада сенинг жамиятдаги қадринг осмон кўкининг қадридай юксаклашди, сочган дурру гавҳарларинг юлдузларга тенглашди. Бошингда баҳт юлдузи порлаб, «фарқ» сўзи¹⁰¹ бошида ёзилган «ф» ҳарфи устидаги нуқтадек жилва қилиб турибди. Шарофатли бошинг устида карам байроғи «бош сўзидаги¹⁰² алиф ҳарфидек байроқдир». Икки қўлинг сахий Кулзум ва сахий Уммон¹⁰³нинг ўзи; иккиси ҳам имкони борича сахийлик қиласи. Кафтларингнинг одати бирорвга бир нарса бериш бўлиб, Хотам ҳам, Бармак¹⁰⁴ ҳам унга кулдир.

Сенга Тангри ато қилган бу нарса икки қисм - карам ва сахийликка бўлинади. Танангдаги ҳар бир тук бир тил бўлиб, Худога шукр ва миннатдорчилик билдиргандага ҳам ҳаммасини айта олмайди. Эҳсон ва саҳоват кўрсатиш вақтида бахиллик қиласи, Худога шукр билдириш чоғида ҳам танти бўл. Бахиллик инсонда бор сифатларнинг энг пасти, лекин саҳоват жавҳари эса энг нафиси. Сахийлик пнга одат бўлиб, бошинг шу сахийлик дури билан порлаб туради. Шунинг учун бу мўл-қўл дурни хор қиласи, уни бахиллик билан алмаштирма.

Лекин сахийлик қандай мақтовга лойик шарафли хусусият бўлмасин, уни орттириб юборсанг, бу - исрофга айланади. Ақл инсонга хос сифатларни таърифлаб келиб, исрофгарчиликни бахиллик билан тенг деб қарайди. Кўнгулни жуда ҳам кенг тутиб, нега энди дурни эшакмунчоқ билан баробар қилиб юбориш керак? Эҳсон ва карамнинг ўз қоидалари бор; ҳар хил шароитга мос шакллари ҳам бор.

Эй одам, Тангри сенга юксак амал насиб эттириб, карам қилишинг учун керакли бойлика эга қилган. Шуни билки, ким сахийлик қилишга ҳақли экан, ким пул улашишга муносаб экан, ном чиқариш учун гавҳарни ховучлаб сочиш, мақтаниш учун этаклаб пул бериш ақлли иш, деб ҳисобланишдан иуда узоа Бундай саҳоватдан бахиллик яхшироқдир. Бундай ишни ё маст одам қиласи, ёки жинни. Маст ва жиннини эса қандай қилиб одам дейиш мумкин?

Кимки кетма-кет қадаҳ кўтарса, у маст бўлади, май ҳам тугайди. Агар дев ёқимли майдан ичib олса, Сулаймон давлатини сочқи қилиб юборишни истайди. Агар жинниларга олтиндан банд қилиб, уни лаъл ва асл дурлар билан безалса ҳам, ҳаракат қилиб у бандни оёғидан ечадида, уни Корун¹⁰⁵ чақирса ҳам, ташлаб қочади. Кумуш товушидан вахший ва йиртқич ҳайвонлар ҳам ҳуркар экан, шунга ҳам сахийлик ёки карам деб от қўямизми? Кучли шамол лола ва

⁹⁹ «Карам» сўзи терс ўқилса «марг» (ўлим) бўлади.

¹⁰⁰ Итлоф - бойликни барбод этиш, исроф қилиш.

¹⁰¹ «Фарқ» сўзи арабча шаклда ёзилган. Фарқ - «бош», «калла» деган маънони ҳам билдиради.

¹⁰² «Бош» сўзи арабча шаклда ёзилганки, ўртасида «алиф» ҳарфи бор.

¹⁰³ Кулзум ва Уммон - дарё ва денгиз номи.

¹⁰⁴ Хотам-Тойи ва Бармак - сахийлик билан ном қозонган кишилар номи.

¹⁰⁵ Қадимда бойлиги билан танилган, бани исроил қабиласига мансуб кишининг номи.

гулларни совуаркан, унга ҳам сахий деб от қўя оламизми? Худо «Қуръон»да деди: «Энглар, ичинглар!» Ёнида яна деди: «Лекин исроф қилманглар!» Демак, маълум бўлдики, бу - саховат эмас, сахийлар ҳам буни саховат деб атамайди.

Шундай кишилар ҳам борки, ҳеч исрофга йўл қўймасалар ҳам, бундай одамларни сахий деб бўлмайди, бирорга эҳсон беришда улар меъёрга эътибор қиласилар-у, лекин эҳсон берилаётган одамнинг эҳсонга қанчалик муҳтоҷ эканлигига қарамайдилар. Тўқ одамнинг олдига дастурхон ёзадилар, эгни бут одамга эса тўн кийгизадилар. Юзта йилқиси бор одамга от тортиқ қиласилар, юз йиллик бойлиги бор одамга кумуш берадилар. Лаъл чиқадиган Бадахшонга лаъл юборадилар, зиранинг кони бўлган Кирмонга зира келтирадилар, Хизрни¹⁰⁶ учратиб қолсалар, оби ҳаёт тутадилар, Миср шакарчиларига новвот бўлакларини юборадилар. Шамни куни билан ёқиб қўядилар; бу билан қуёш ёруғига қўшимча ёруғ бермоқчи бўладилар. Ҳар кун кечаси ўринсиз мушк сепадилар; бу билан тун сочини яна ҳам қорайтирмақчи ва хушбўй қилмоқчи бўладилар. Оч, муҳтоҷ юзларча одамлар нон сўраб турадилар, лекин уларга бир бурда ҳам бермайдилар, тўқни қидирадилар. Улар қақраб ётган боғнинг устидан ёғмай ўтиб, ёмғирни тоққа тўккан булатга ўхшайдилар. Майнинг тагидаги лойқасини ичадиган одам унинг бир қултумига жонини бермоқчи, май сотувчи эса идишнинг тагини яна купга¹⁰⁷ ағдарида. Вабога учраганлар ажал қадаҳини ичиб, қирилиб кетмоқда, улар эса ёқут, жавҳарнинг конига ёқут, жавҳар бекитиш билан овора. Бу иккаласи ҳам саховатнинг бир туридир; уларнинг ўртасида кичкинагина тафовут бор.

Фоят тамаъгир кишиларни ҳам сахийликка муҳтоҷ деб ҳисоблама. Улар халқнинг нарса ва ашёларига кўз олайтириб, нимани кўрса, ўшани тамаъ қила беради. Улар хоҳ зулм, хоҳ зўрлик, хоҳ бир баҳона йўли билан, хоҳ ваъда, хоҳ тилхат, хоҳ ёлғон далил билан, нима қилиб бўлса ҳам, асосий мақсади одамлардан нарса олиш, шу сочгани ҳам ташландик нарсалар, олгани ҳам; олиши ҳам ёлғондакам, бериши ҳам. У йиллар давомида қийналиб чуқур қазиди; шу тупроғни солиши учун яна бир чуқур қазиди. Бирорга бир нарса бериш учун бошқадан бир нарсани тортиб олади. Бу ҳам олдинги айтиб ўтилган икки нарсага ўхшаш бир касаллик. Чунки тортиб олиши зиёндан бошқа нарса эмас; қизифи шуки, бериши ҳам фойдасизdir.

Бирорга ўзи сўрамагунча унга ҳеч нарса бермайдиган одамлар ҳам бор. Бундай одамларни ҳам сахий деб бўлмайди. У одам ўша нарсага қанча муҳтоҷ боимасин, ўзи сўрамагунча унга бир чақа ҳам бермайди.

Эй биродар, кимни сахий деб чақиришса, билки, бундай одам сахий бўлиб ахий¹⁰⁸ қаторига қўшилиб қолмайди. Қара, кўзбўямачи авраш билан илоннинг кучини кетказиб, оғзидан заҳарини ола билади. Кимки тилини метин қилиб чўзиб, ўт ёқса, харсанг тошдан олмос ва ёқут олиши мумкин. Шам тилини чиқариб, ёна бошлиши билан тун мамлакати устига ўз байроғини тиккан бўлади. Ўтнинг тили нималиги ҳаммага маълум; темир, тош ҳам унинг нафасидан мумдек эрийди. Тонг ўзини мақтаб қанча гапирмасин, барибир, у қуёшнинг олтин нурларидан кўзини ёритади.

Эй хушёр одам, сен шундай одамни сахий деб билки, баҳт-давлат унинг бошини юқори кўтариб, аҳволи яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам бирордан молу амал тамаъ қиласа. Бундай одам Худо нима берса қаноат этади, нимани буюрса, бўйсунади. У қандай мулоҳаза юритмасин, кўлида бор нарса билан қўли қисқа одамни хурсанд қиласи. Денгизнинг олдига турса ҳам, ундан бир томчи сув сўрамайди; бирорнинг ярасини кўрса, малҳамни аямайди. Муҳтоҷ одам бир нарса сўраса, кўлидан келганича унга хайр беради. У сўрамаса ҳам, унинг аҳволини тушуниб, эҳтиёжини ва камбағаллигини эътиборга олади. Ҳожатмандлар унинг бошига тифурган бўлсалар ҳам, у қўлида бор нарсасини улардан аямайди. Чунки у ўз тифини конга урган,

¹⁰⁶ Хизр - оби ҳаёт сувини топган пайғамбар.

¹⁰⁷ Куп - куб, май сақланадиган катта сопол идиш, хум.

¹⁰⁸ Ахий - сахий, яхши одам, биродар. Матндан англашилишича, ўрта асрларда ахий жамиятлари ҳам бўлган.

кон унга ўз гавҳарини бағишилаган метинга ўхшайди. Бош яланг бўладими, бошида тож бўладими, барибир, эхтиёжи бор одамга хайр қилаверади. Карам аҳллари юз мингни ҳам, бир сўмни ҳам хайр-эҳсон йўлида ўз жойига сарфланган бўлса, бир хил баҳолайдилар. Худо йўлида қўлида қанча мол тўпланган бўлса, бирорвонинг ёмон аҳволга тушганини билса, унга ҳамма фойда ва сармоясини сарф қиласи, шундай қилиб, унинг муродини хосил этади. У ўзининг хайр-эҳсонигагина эмас, яхшилиги юзидан билдирилган миннатдорчиликка ҳам жонини беради. Хайр-эҳсон эл-халққа аввало бош сабабчи - Худодан келишидек бир нозик ҳикматни у хатосиз тушунади. Бу карам, хайр-эҳсон унга одат эмас экан, ўша оралиқ ерда сабабдан ўзга эмас.

Эй саховат қўчасида тентираётган одам, сен олтини телба ва маст одамдек сочмоқдасан. Олтин-кумушни энди гулдек совурма, ғунчадек уни ўраб, туғиб ҳам қўйма. Бу сахифаларда қандай одатлар ҳақида гапирилган бўлса, барчаси саховат аҳлларига тушунарлидир. Пул солинган халтачани ғунча каби туғиб қўйма; нимани бугун туккан бўлсанг, эртага эрталаб барибир сочасан-ку! Бахиллик қилиб садаф дурни ютган бўлгани учун, дурни олишда унинг кўксини тешишади. Қуёш олтинини беркитгани учун жаҳон осмоннинг юзини кечаси қора қилди. Қуёш гўзали юлдуз кумушларини яширгани учун қара, осмон уни, боши билан ерга кўмди. Куз келиб, қўли билан олтин варақларини сочгани учун, қара, ҳар бир япроғ қуёш рангидা.

Эй яширин хазина устида аждаҳо бўлиб ётган одам, тушунгинки, бу бойлигинг қонинг баҳосидадир. Сени ўлдириш учун фалак Баҳроми ногаҳон тиф тортиб, бу маҳфий бойликни олади. У сени қийнаб, зулм билан қонингни оқизиб, у бойликнинг ичига ҳаракат қилувчи лаъл - қонингни қуяди. Сенинг қонли душманинг қотил фалакнинг ўзи бўлади; шу бойлик устида вайрон бўласан.

Демак, ўз қонинг билан қўлингни ювмоқчимисан? Нима, ўз жонингга ўзинг қасд қилмоқчимисан? Бошқа конлардаги бойликлармъ орзу қилиб, нақд жонинг гавҳаридан ажрамоқчисан. Шу жонинг йўлида хазина эшигини оч, бор бойликни олиб, жой-жойига соч. Анбарга тўкилган ҳар бир дон чириб кетишдан юз хавфда. Эҳсон экинзорига сочишни одат қил; шунда биттасининг ўрнига Тангри етти юзтасини беради. Бу одамларга улашиб бераётганинг экин бўлмаса ҳам, арпа, буғдой сочдингми, албатта, хосил ўрасан. Бугун нима эксанг ҳам яхши, маъқул. Эртага у, албатта, хосил беради. Бу ерда экилган экинлар ўртасида фарқ бор. Уларнинг ичиди энг яхшиси хайру саховатдур. Тамаъни тарқ қилсанг - сахийлик шудир. Хайру эҳсон йўлида сарф-харажат қилки, ҳақиқий хадя шудир. Бериш учун олиш ишидан йироқ бўл, бераман деб олмай қўя қолганинг яхшироқдир.

XXXI

Ҳотами Тойи ҳикоясиким, у ҳиммат ва саховат кишиларига пешво эди; унинг меҳмондорчилигига таъзим билан бош урмаган бир гадонинг ҳимматини кўриб, Ҳотами Тойининг у гадога тан бергани

Ҳотами Тойига бир кўнгли очиқ одам деди:

- Эй, ҳимматда эркин табиат киши, сахийлик кафtingга одат бўлганидан буён ўзингга ўхшаган кишини ҳеч кўрдингми?

У деди:

- Бир кун мен ҳамма учун йиғин қилдим. Унга ўша чўлдаги одамларнинг ҳаммасини чақирдим. Пишириш учун юзта тужа қурбон қилинди; сўйилган қўй-қўзиларнинг нам сон-саноғи йўқ эди. Базм бўлиб турган вактда бирпас ҳаво олгим келиб, дашт томонга чиқдим. Айланиб юриб, меҳнатда эзилган бир қари чолни кўрдим. У орқасига бир қучоқ тикон-ўтин ортган эди.

Гавдасини у юк эгиб, вужуд уйига ҳассадан устун тиркаган эди. Ҳар қадам ташлаганда, бирпас тўхтаб, ҳар дам олганда маълум бир фурсат ўтарди. У чекаётган азоб ўти кўнглимни ёндириб, раҳм-шафқат билан унга шундай хитоб қилдим:

- Эй қаддини мاشаққат юки буккан, танасида ғам тиканлари ўрнашган одам! Даштда юриб хабаринг бўлмадими? Нега Ҳотамнинг уйига бормадинг. У ҳаммани ўзининг уйига чақириб, яхши-ю ёмонни бугун меҳмон қилиноқда-ку. Ўтинни ташла, иззат гулшанига бор, мاشаққат чекиб ўлтирумай, тур, чақириққа бор!

У менинг унинг аҳволидан изтироб чекканимни тушуниб, бош қўтариб кулди-ю, шундай жавоб берди:

- Эй, оёғини очкўзлик банд этган, бўйнига ғараз ва қизғончиқлик сиртмоқ бойлаган, эй ғайрат водисида қадам босмаган, ҳиммат қалъасига байроқ тикмаган одам, сен ҳам бу тикан ташиш азобини тортиб кўр. Ҳотами Тойи миннатини эса торта берма. Қийналиб, машаққат билан бир танга топиш бирор берган хазинадан яхшироқдир.

Унинг сўzlари шундай ўринли эдики, шунинг учун ҳам унинг ҳиммати меникидан ортиқ эди.

Эй Навоий, агар сенда ҳиммат бўлса, Ҳотами Тойи ҳам сенга қулдир.

Эй соқий, карам изҳор қилиб, бир қадаҳ тут, хайру эҳсон нималигини Ҳотамга кўрсатиб қўй. Бизда май сотиб олиш учун пул кам; бизда етишмовчилик экан, сендан карам бўлсин.

XXXII ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ

Адаблилик одати тўғрисидаким, кичикларга баҳтиёрлик сабаби, улуғларга эса юксак мартабалик боисидир; тавозуъ васфидаким, «дол»дек қаддини ҳам қилган қадамини баҳтнинг бошига қўяди ва ҳаё нури ҳақидаким, бирон киши бунинг ичига кирса раҳмат ёмғирлари билан сероб бўлади

Эй талаб уйидан жой олган, қаддини хизмат юки паст қилган одам! Эл йўлида дард чекиб, гардга айландинг, ўша гард билан кибр кўзини кўр қилдинг. Сен қийинчилик тортиб, кўз ёшларингни ҳар томонга сочиб, у билан нафсу ҳаво ўтларини ўчирдинг. Садоқат йўлида оху надомат чекиб, ёлғон юзини оҳинг ўтидан чиққан тутунлар билан қора қилдинг. Садоқатда ҳар иссиқ нафас олишинг билан айёрлик ва риёкорлик хирмонини куйдирдинг. Сен ўзинг учун бирон фойдани кўзламайсан; доим сафар камарини боғлаб, хизматдасан. Ўзингда кучли ғайрат шамолини бунёд этиб, ҳирсу тамаъ асбоб-анжомларини барбод қилганинг қилган. Сен шундай йўлни танлаб, энг асосий тилагинг кўчасига кирдинг.

Лекин бу йўлни босиб ўтишнинг талаб этадиган бир шарти, билки, тавозуъ билан адабга эга бўлишдир. Қачонки янги чиққан ой тавозуъ сақлаб, қаддини ҳам қилди, у кун сайин камол топа бошлади. Ёй тавозуъ сифатига эга бўлгани учун қадри ошиб, «Қуръон» устидан жой олди. Осмон ҳам тавозуъга риоя қилиб эгилгани учун бутун олам унинг амрига бўйсунади. Ёйга ўхшаш қошларга ҳам шарафлар бўлсинки, одамлар унинг учун жонларини курбон қилдилар. Амалдан, ўз насабидан кишилар шараф топмаган. Лекин ҳақиқий шараф ҳаё ва адабдан келди. Ёмғирнинг ҳам манбаи ҳаёдир; унинг бир қатраси тупроғни кимиё қилади. Адабсиз кишилар ҳеч қачон эътибор қозонмайдилар. Доим баланд осмон (тақдир) бундай одамларни пастлатиб юради.

Адабсизликнинг бири қулгидир. Кулги адабсизликнинг белгисидир. Каклик қахқаха солиб кулгани учун бу кулги туфайли унинг бошига бало келади (яъни овчилар овозидан билиб, овлаб олади). Фунча кулиб, очилиб кетгандан кейин ўз-ўзидан сочилиб ҳам кетади. Чақмоқни ўз

кулгиси тоғнинг ичига қулатади, ҳатто ерга пастлатиб, тупроққа киритиб юборади. Тонг ҳам шунақа одатни яхши кўради. Шунинг учун қуёш ўти унинг дурларини исириққа айлантиради.

Кулги ўз меъёридан ошиб кетдими, бундан йиғлаган анча яхшироқдир. Шам ҳар кеча йиғлагани учун тобора равshan ёнади; ғунчани эса қулгани учун шамол учиреб кетади. Булут йигиаб, кўз ёши тўкиши билан дур сочувчи бўлди; чакмоқ эса кула-кула пастлашди, ерга

кирди. Маст ҳам йиғлаб-йиғлаб, ўзини билмай қолди, лекин кечирим сўраб йиғлагани гуноҳдан пок этди. Адабли одам кухш учун оғиз очмайди, лекин ҳаё булути томчисиз эмас. Қахқаха билан хазил бир-бирига дўст; иккиси ҳам қурбақанинг товуши ва юришига ўхшаш қулгили нарсалардир. Кимки ҳинду (масхарабози) бўлиб, қулдириш учун хазил қилса, аввало ўшанинг юзига қора суртиш керак. Кўзбўямачининг сўзлари ёлғон бўлгани учун, қара, ўз тилини ўзи кесмоқда¹⁰⁹. Энгагига ёлғондакам соқол боғлаб, бирор одамларни қулдирар экан, бунда соқол туфайли одамлар унинг ўзининг устидан кулади. Ўзининг кўркини орттириб кўрсатиш учун маймун бошига бўрк кўйиб олар экан, одамлар унинг тепасига кулиш учун келаркан, улар фақат унинг бошигагина қулмайдилар, унинг ўзидан ҳам куладилар. Одамларни қулдириб тирикчилик ўтказишга ўрганган масхарабоз улардан бир пул олгунча икки шапалоқ ейди. Бойқушнинг қиёфаси масхарабозниги ўхшайди, шунинг учун барча кушлар уни талагани талаган. Лўли хазил қилиб қўлини ерга тираб, оёғини осмонга қилиб турганда, у бошини ерга қилиб, ўзини ўзи шарманда қилган бўлади.

Бу хил пастликлар бири биридан қизиқ бўлиб, ҳаё ва адаб йўли билан даф бўлади. Куёш байроғи жилва сочиб, кеча қоронғилиги ер остига киргач, масхарабоз маст холда бақирган, чақирган; ақлли одамлар эса гапни шошмасдан гапиради. Тулкии ва ит (ҳар хил қилиқлари билан одамларга) қулги эшигини очади; у одамлар шерни кўрса, уйидан қочади.

Бу айтганларимизнинг оти тавозуъдир, тавозуънинг сифати эса адабдир. Ақл унинг ҳақида мақтовдан бошқа сўз айтмайди, лекин у ҳаммада бир хил мавжуд эмас. Тавозуъни ҳар кишининг аҳволига лойиқ кўрсатиш керак; кўрсатган тавозуънинг унинг аҳволининг кўринишига мувофиқ бўлсин. Қулга бек ортиқча тавозуъ кўрсатса, ўзига азоб-уқубат ипларини орттирган бўлади. Гадонинг олдида сажда қилиш марҳамат эмас, унга бир танга берсанг, бу унга нисбатан марҳамат кўрсатишдир. Ўриндан туриб, болага жой бериш ҳам адабдан эмас; кексалар бу ишни адаб ҳисоблашмайди. Бундай аҳволда у мутакаббир ҳисобланиб, сен енгилтаклик қилган бўласан. Айт, бу ишни одамлар нега қилиши керак?

Гарчи адаблилик шартларини сақлаш жуда зарур бўлса ҳам, аммо буни ҳар бир одамнинг даражасига қараб бажариш керак. Бир киши сендан мартабада паст бўлса, уни сен ўзингга тобеъ холда кўрсанг, гарчи у ўзи сенга тобеъ, боғлик бўлса ҳам, кўнглунг унинг қайғуларига шерик бўлсин. Фарз ва суннат қоидалари шундай маъқулки, уларни ҳаммага ўргатиш мажбурийдир. Сенга тобеъ кишилардан бири бунга хилоф иш қилса, уиархи текшириб туриш сен учун фарздир. Қиёмат куни сени чакирганларида, нима савол бўлса, сен жавоб берасан. Уларга ғамхўрлик қилиш сенинг бўйнингдадир; тирикчилик ёзуқлари ҳам сенинг қўйнингда. Барчасига дўстлик қилиш сенга вожибdir. Яхши-ёмон ишидан хабардор бўлиб туриш ҳам.

Тавозуъ сифатига эга бўлиш умиди билан у дунё хавфидан қўрқиб, шул қўл остингдаги жамоатга шунча таъзим қилдинг. Агар болаларинг ва хотининг бўлса, уларга ҳам шу ишни қилишинг керак. Ёш болага нисбатан энг зарур иш, билки, уни кичкиналигидан парвариш қилишдир. Қатрани садаф тарбия қилгани учун одамларнинг бошига чиқиб шараф топди.

Тарбиянинг бири болага яхши от қўйиш бўлиб, уни оти билан чакирганларида у уядиган бўлмаслиги керак. Исмда тафовутлар кўп пайдо бўлади; бирининг исми Ҳусайн бўлса, бошқа бириники Язид¹¹⁰. Тарбиянинг яна бири унга илму адаб ўргатиш учун муаллим чақиришдир. Ит

¹⁰⁹ ¹ Бунда ҳалқ қизиқчиларининг кўзбўямачиник томошаларидан бирига ишора.

¹¹⁰ Ҳусайн - яхши от тимсоли; Язид - ёмон от тимсоли. Бунда Алининг ўғли Ҳусайн ва шу Ҳусайнни ўлдирган Язидга ишора бор.

етук таълим олгани сабабли у тишлаб келган ов халол ҳисобланади. Ювган билан тоза бўлмайдиган ит олим бўлган экан, ўгининг билимсизлигича қолиб кетса, ажаб камчилик бўлади. Унга сенинг шафқат қилишинг фойдалидир, лекин бунинг ортиқчаси зарар. Воқеъ бўладиган балолардан уни ўз меҳринг билан асраринг боланг олдида сендаги тавозуъни билдиради.

Хотининг уйда ўлтирадиган бўлгач, шариат йўли билан уни ҳурмат қил. Нафақа билан ўзингни ундан аяма; жонингни ҳам ортиқ даражада қийнаб юборма. Киядиган кийимини ҳам ортиқ даражада ранг-баранг қилиб юборма. Кийса ҳам ҳужрада, вақти билан кийсун. Ўз холича бир ёққа отланганини билсанг - сен ҳақиқий эр бўлсанг - унинг отини атама! Дўстлар олдига ҳам юборма, душманлар олдига ҳам. Ясантириб кў чага ҳам чиқарма, бозорга ҳам. У уйдан чиқиб кетиб, яна қўйинингга кирадиган бўлса, сен таажжубланадиган бир ишни бўйнингга олган бўласан.

Упа-елик суртиб, юзини қизартирдими, у, билсанг юз қаролик фикрига берилган бўлади. У сочбоғини ешиб, сочини ўра бошлар экан, бу - нафс ва ҳавоилик унинг бўйнига ўз тузоғини солганидир. У ўсма қўйишга берилдими, бу унинг фитна билан ўралишганидир.

Мунча қабоҳатни қўриб туриб, унинг отга минишига ижозат берсанг - ғайрат ва эркаклик, рашқ ва ор-номус шуми? Ўша куни у кетса, уни ўз холига қўй, унга зўрлик қилма - уйдан чиқиб кетдими - ватани гўр бўлмайдими!

У шариатдан чекиниб нима қилмасин, уни (яна) қабул қилишинг одобдан эмас.

Тарбиянинг яна бири ота-онани ҳурмат қилиш; буни бажариш унинг учун мажбуриятдир. Бу иккисига хизматни бирдек қил, хизматинг қанча ортиқ бўлса ҳам, кам деб бил. Отанг олдида бошингни фидо қилиб, онанг боши учун бутун жисмингни садақа қилсанг арзиди! Икки дунёнг обод бўлишини истасанг, шу икки одамнинг розилигини ол! Туну кунингга нур бериб турганинг бирисини ой деб бил, иккинчисини қуёш. Уларнинг сўзларидан ташқари бир нарса ёзма, улар чизган чизикдан ташқарига бир қадам ҳам босма. Ҳамма хизматни сен адаб билан бажар, «адаб» сўзидағи «дол» каби қоматингни ҳам қил.

Бундан сўнг раҳм инъомини ўзингга қарз деб бил; ўша тоифадаги одамларга раҳм қилишни фарз ҳисобла. Юрган одамлар ичидаги каттадан-кичигигача, ёки оралиқдаги ўрта мартабаликка ҳам, кимки катта бўлса, унинг хизматини қилиш керак, кимки кичик бўлса, унга шафқат кўрсатиш керак.

Кимни ўрта ёш деб хаёл қилган бўлсанг, унинг ҳурматини ҳам меъёрида асра. Хизматини қилиб, уни ортиқча улуғлаб ҳам юборма, ёмон муносабатда бўлиб, тахқир ҳам қилма. Уни ҳурмат қилиб, «ҳамма ишнинг ўртааси яхши» деган маъноли қоидага амал қилишинг зарур. Унинг иззати меъёрдан кам бўлса ҳам, хаддидан ортиб кетса ҳам яхши эмас.

Ёки сени баланд осмоннинг айланиши (тақдир) шоҳ хизматини бажаришга лойик қўриб қолса, гарчи шоҳ томонидан ташкил этилган базмлар ёқимли бўлса ҳам, унга борищдан тортиниш зарур. Ёқимли бўлиб кўринган бу марҳамнинг ичидаги юқадиган яралари бор, боли ичидаги қадаладиган найзалари бор. Гул кўринса, ёнида юз тикани бўлади, бир майшат бўлса, орқасидан минг озори бўлади. Телба одамлар ўтниҳг ёниш шаклини кўриб гулистон деб ўйлайди. Лекин унинг ичига тушиб кетса, қачон кутулиш имкони бор? Бола илондаги нақшдор чизикларни кўриб, унга маҳлиё бўлиб қолади, лекин унинг захари одамни ўлдиришини билмайди. Денгизда қуёш рангида катта дур кўринса, бу наҳангнинг оғзи бўлиб, ғарқ бўлиш белгисидир. Шоҳга хизмат қилишини шу қонунлардан келиб чиқиб тушун; бунинг майшатидан кўра ғам ва меҳнати ортиқ. Бу хизматдан қанча узок турсанг, шунча фойдалидир; агар бу хизматга умуман кирмасанг, бундан ҳам ажойиб ва яхши бўларди.

Йўқлик (фано) хазинасидан ким огоҳ бўлса, унга қаноат мамлакатининг подшоҳлиги насиб бўлади. Агар бундай хизмат сенинг бўйнингга мажбурий тушиб қолса, сенда уни бажармасликка ихтиёр йўқ. Қисқача қилиб айтай, лўндасини эшит, бунинг қандай бўлишини очиб тушунтирай. Сенга шоҳ хизматини қилиш насиб бўлса, тўртта ишни ўзингга сайлаб ол:

олдиндан ниятингни унинг нияти билан ростла, бошқа ниятларни кўнглингдан чиқар. Яна бири, хизмат қилишнинг вақтини бил, хизмат қил, лекин қилмагандек тур. Яна бири, яхши-ёмон сўз оғзингдан чиқмасин: одамларнинг яхши-ёмонига ҳам қарама (гапини эътиборга олма). Яна бири, бу хизматдан қийналсанг ҳам, азоб чексанг ҳам, адаб шартига кўра, ҳамма яхши-ёмонга чида. Бу хизматдан ташқари турсанг, бунинг аҳволи бошқа; подшога яқинлашсанг, бу яқинликнинг ҳам турлари бор. Бу ишларнинг ҳаммаси сенга мұяссар бўлса, сенинг юлдузинг баҳт билан ёриган бўлади. Лекин булар ҳаммаси, эй ожиз одам, гапнинг бир қисмидир. Тўласи шуки, агар ногаҳон сен бойлик тўплаш одатидан ор қилиб, фақирлик уйига йўл олсанг, айниқса шундай аҳволга тушганда тавозуъ кўрсатишинг шарт. Худонинг нақ рўпарасида унга умид боғлаб тура билиш керак. Агар сенга осмоннинг куч-қудрати насиб бўлса ҳам, ер юзида сен камтарликни танла. Фам-ғусса юки сени тоғдек эзиб турса ҳам, унинг остида сен тупроқдек тура бер. Бошингга тошлар ёмғирдек ёғилса ҳам, бинафша каби бошингни юқори тутиб тура бер. Тавозуъ вақтида вафо қилиш, адаб қоидасига кўра ҳаёли бўлиш керак. Ана шу воситалар билан маъқул бўлиб, асл мақсад томон йўлга тушган бўласан.

XXXIII

Нўширвоннинг ҳаё бөгида нарғис кўзидан кўзининг нарғиси уялиб, нарғис кўзлик гулрух ёрини қучоқлашини истамай, ўзини четга олишини истагани

Нўширвон валиаҳдлиги чоғида бир қизнинг ишқи билан нотавон аҳволга тушиб қолди. Кўнгли ғунча сингари тўла қон эди, лекин ғам сирларини пинхон тутарди. Унга висол мұяссар бўлгунга қадар чексиз азоб-уқубат ва ташвишларни бошидан кечирди.

Бир кун у чаманзордан хилват жойни танлаб, гулрух ёри билан сухбат қурди. Бахтиёр шаҳзода ёрини қучмоқчи бўлган эди, гулъузор ҳам бунга рози бўлди. Дилбар ҳамдами томон у кўлини узатганда, бир туп нарғисга шаҳзоданинг кўзи тушиб қолди. Шунда аҳволи ўзгариб, у кўлини тортиб олди. Суманбар ёри ҳайрон бўлиб, сўради:

- Кўлингизни узатганингиз нимаси-ю, яна тортиб олганингиз нимаси? Адабли шоҳ бунга шундай жавоб берди:

- Шундай бир висол дамида менга монеълик қилган нарса нарғиснинг шаҳло кўзи бўлди. Ҳаё кўзи билан олижартоблик бу ишда унга куч бермади. Унинг нарғисдек кўзлари ёшга

тўлиб, ўрнидан турди-да, бу ишдан воз кечди. Охирида унинг бу соғ ниятлилиги, шундай ҳаёчанлигининг хосияти уни бутун оламга шоҳ қилди, адолати эса оламни паноҳига олди.

Айш, эй Навоий, қанча дилкаш бўлса ҳам, лекин адаб билан ҳаё ундан яхшироқди.

Эй соқий, адаб шартларига хозир бўй, олдимда тўққиз бор таъзим билан бода тут, токи мен уни «ўзинг ич!» деб, сенга қарай, бир томчи томдирсанг тўққиз марта, тўқсанг ўттиз марта кўшимча ичказай.

XXXIV ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ

Қаноат ҳақидаким, «жў»(очлик) сўзидан сўнгги ҳарф «айн»¹¹¹ ажратилса, «жў» (арик) қолиб, најсом булоги, ҳатто ҳаёт чаимаси сари учии қаноти бўлиб хизмат қиласи, «тамаъ» сўзи ҳар қандай шаклда ёзилганда ҳам ундаги хорлик заҳрининг таъмини тотишга олиб боради;

¹¹¹ «Айн» - бу ўринда «олтин» маъносида.

қаноати одамнинг очликдан кўзида қон мавж урса ҳам, иззати бор; тамагир одам олтин таҳтдан жой олган бўлса-да, хорликка учрайди

Кимки қаноатни ўзига касб қилган бўлса, билки, қаноат уни бой қилади. Олтин, кумуш билан зебу зийнатларни бойлик деб билма, балки ҳақиқий бойлик қаноат хазинасиdir. Қаноат олтини ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу олтинни қўлга киритиб, шу орқали бойишга ҳаракат қил. Кулбада қаноат қилиб ўлтирган дарвеш тамагир подшоҳдан афзалдир. Чунки тамаъ қилиш гадойларнинг ишидур. Билки, тамаъ этган киши гадодир.

Шоҳ тамагирлик қилса, у луқмахўр бўлади; қаноат қилган дарвеш эса подшоҳdir. Бошига тож кийган одам шоҳ бўла бермайди. Ҳеч нарсага эҳтиёж билдиримаган одамни шоҳ деб бил. Күшларнинг ичида анқо шоҳ ҳисобланади. Бунда малум бир маъно бор. Агар фикр билан воқиф бўлишни истасанг, «қонеъ» ва «анқо» сўзларининг ёзилишида ҳарфлар бир-бираига мувофиқдир¹¹². Худхуд¹¹³ овқатга ўч бўлгани учун гарчи бошида тожи бўлса ҳам элчи бўлиб қолди. Бошига тож кийган ҳинд ўйинчисининг холига боқ, тамаъуни чақа пулга зор қилиб қўйган. Арзимаган бир одамнинг қўлидан озгина пул чиқадиган бўлса, тож деб атаган нарсасини осмонга отади. Шоҳ бошининг шарофати тождан эмас; кимки муҳтож бўлмаса, ўшани шоҳ деб тушун. Муҳтожни ҳам шоҳ деб аташ мумкин бўлса, ҳарф нуқтаи назаридан «муҳтож» сўзида ҳам «тож» бор-ку! Кимнинг тож кийганини кўриб, шоҳ дейдиган бўлсак, у вақтда, шу сабабга кўра, муҳтожни ҳам шоҳ дейишга тўғри келади.

Бошига оддий қалпоқ кийган одамни шоҳ деб билки, у хайр-эҳсон вақтида бутун жаҳонни беришга тайёр. Бир нарсаси бўлмаса ҳам у шукр деб, қаноат қилади; хайр-эҳсон қилиш билан ўз нафсини тияди. Кимнинг қаноатдан хужжати бўлса, уни яхши-ёмон деб ўлтиришнинг хожати йўқ, у бунга муҳтож эмас. Кимки қаноат сари йўл топган бўлса, худди шу тақдир билан ўша шоҳ бўлади.

Бойлик билан ўзингни катта деб билма; қаноат бойлиги билан бошингни кўтариб юр. Бутун бир осмон битта нон¹¹⁴ билан кун кечиради; ойнинг гардишини эса кўксига тош қилиб бойлаб олган. Шунинг учун

Худо унинг тузилишини нодир қилиб яратди, нима қилай деса, шунга қодир қилди. Ўз ёғи билан қовурилган шам атрофида осмон ҳам фонусдек айланади. Кўз доим шунинг учун равшанки, у меҳроб¹¹⁵ остида туриб, иккита бодом билан озиқланади. Оғизнинг иши овқат ейиш бўлгани сабабли чайнаш учун Худо икки қатор тиш ҳам яратди. Зебу зийнат ва тамаъдан йироқ турган кишининг тинчлиги яхшироқ бўлади.

Билки, дурру гавҳар қулоққа озор беради; қулоқ учун энг яхши дур деб сўзни бил. Исира олтиндан бўлса, қулоқни оғритади; зархал этик эса оёқни оғритади. Яхши гапни қулоқнинг безаги бил; этик кенг бўлса, оёқ осойиш топади. Киши чўлда тиниқ булоқни топиб олса, олтин қадаҳ қидириб ўлтирмасдан, сопол идишда ҳам сув ича беради. Сув сопол идишда яхши туради; оина кул билан тоза бўлади. Кўзгунинг дастаси олтиндан бўлмаса ҳам, унинг юзига нафас тегмаса бўлди. Ташна одам сув билангина хурсанд бўлади; бундай вақтда у олтин қадаҳни хаёлига ҳам келтирмайди. Оотган нонни сувга тўғраб, ивитиб еяётган одамга қуёшнинг гардиши, ҳаёт суви ҳақида ўйлашнинг нима кераги бор?

Чиройли бўлсин, деб ким ошига сабзи ва шолғом ўрнига олтин, кумуш, нўхат ўрнига қимматбаҳо дур, майда лавлаги ўрнига тоза лаъл солган?! Овқатнинг юзида заррин нур сочувчи қуёш, товоқ устида эса нон ўрнига ой кулчаси, нон устидаги кўк ўрнига зумуррад, дастурхон

¹¹² «Қонеъ» ва «анқо» сўзларининг араб ҳарфлари билан ёзилиши кўзда тутилади. «алиф», «нун» ва «айн» ҳарфлари ҳар икки сўзда ҳам бор.

¹¹³ Худхуд - сассиқпопишиш.

¹¹⁴ Қуёш кўзда тутилади.

¹¹⁵ Меҳроб - қош кўзда тутилади; икки бодом - бодомга ўхшаган кўз

устида бодринг ўрнига қўк тош бўлса, Худо ҳақи, кел, ўзинг инсоф билан айт, оч одам бу нарсаларни қандай қилиб ейди?!

Булар орасида ажойиб нарсалар бўлса ҳам, лекин дурлари тишларни синдирадиган оғат; чайнаганда тишга озор етиб, ютаман десанг, бўғуз жароҳатланади. Ҳашамат учун қилинган бу ош ейиладиган бўлса, у ош эмас балки бир неча бўлак тошдир. Бу ош ошқозонга юборилар экан, айт-чи, уни ошқозон қандай хазм қиласи? Ошқозон майдা тошларни эмас, ўзига мувофиқ ошни хазм қиласи. Уларни сен ейиш мункин бўлган овқат деб ҳисоблама; улар бошдан-оёқ одамни ўлдирадиган заҳардир. Кимки бу нарсаларнинг баҳосини санайдиган бўлса, ўзини ўлдириб, хунининг баҳосини бериши керак. Улар хазм бўлган тақдирда ҳам, инсофинг бўлса, бок, бу қандай хаддан ошиш ва исрофдир.

Кимки Қорун хазинасига эга бўлиб, Жамшид мамлакати, Фаридун¹¹⁶ тожи уники бўлиб, хайр учун бутун бир хазинасининг эшигини очмаса, фойдасиз дурру гавҳар сочмаса, ўринсиз карам кўрсатмаса, битта хайрга юз минглаб дирам бермаса, очга овқат берса, яланғочга тўн, юз сўм сўраганга минг сўм, бир сўм сўраганга ўн сўм берса, қанча бойлиги бўлса шунга қаноат қиласа, Тангри олдида ҳам, халқ олдида ҳам унинг айблари доим кечирилади.

Шундай одам ҳам борки, ўзининг ҳеч бойлиги йўқ бўла туриб, қилаётган сарфи билан қаноатланмайди. Бундай одам ўринсиз сарф-харажат қилишга ўрганган кишини кўриб, ўшанинг қилганини қилишни орзу этади. Унинг хазинасига қўли етмай туриб, ўшанинг эхсон ва исрофгарчиликларини хавас қиласи. Ўзининг оддий хашагини сарв билан ёнма-ён қўяди. Хароб отини Рахш¹¹⁷ орқасидан чоптиromoқчи бўлади. Ўзи кийиш учун устига палос топа олмайди, лекин бирорларга нақшли либослар бергиси келади. Кимнинг ўй-фикри шундай бўладиган бўлса, олдинлари унинг бирордан қарз кўтаришга зарурати туғилади. Қарз кўтаришдан бошқа хунар топа олмагач, олади-ю, лекин қайтариб бергани танини топа олмай қолади. Олинган маблағни у қора ер билан баробар қилиб сарфлайди; ваъдасининг вақти етиб, қарз берган одам қарзини қистай бошлайди. Қарз кўтариб, сарф қилиб совуриб, исроф туфайли ҳамма нарсасидан ажралади.

Шундан кейин у одамлар орасида шарманда бўлиб, терга ботади ёки бошини олиб, бир ёққа қочиб кетади. У шунча, яна юз шунча аламлар тортади, лекин булар ҳаммаси унга яна юз хисса кам. Қаноатни тарқ этиш уни ватанни тарқ этишга олиб келди; бошига эса юз минг балоларни келтиради.

Кимки қаноатни махкам ушлаган бўлса, унинг аҳволида бу хил қийинчиликлар юз бермайди. Мехнат қилиб, икки чақа пул топиш шоҳ инъом қилган хазинадан яхшироқдир. Хотиржамлик билан ичилган қатиқсиз угра ош бирорнинг миннат билан берган ширин кулчасидан афзалроқдир. Куни билан қийналиб мардикорлик қилиб, кечаси ўз уйини маъмур қилиш тамаъ тоқини баландга кўтариб, мардикорликни юз бор пастга уришдан яхшидир. Йўқчиликни бўйнига олиб, унга кўнинкан одам энг яхши одамдир. Қаноат мулкидаги саройдан жой олишни мўлжаллаган одам яхшиларнинг яхисидир.

Бундай одамнинг кўнглига боғни сайр қилиш фикри келса, осмон гулшанини томоша қилиш билан кифояланади. Гўё осмон гумбази унинг уйининг нилуфар ранг гумбазидир. Боғининг сахни эса қўк рангдаги осмоннинг ўзидир. Осмон айланаси гўё унинг уйининг тоқидир; нур сочаётган қуёш эса уйининг тоқидаги тўғарак шаклли нақшдир. Кун унинг гулистонидаги гул, ой унинг хонасидаги шамдир. Кечани қўриқлаётган юлдузларнинг сабру қарори қолмай, шу шамнинг атрофида парвонага ўхшаб айланишади. Осмон ва шафақ унинг базмини қизил фонусдек ёритиб туради; янги чиқсан ойнинг ўроғи эса унинг нақш соладиган асбобига ўхшайди.

Ҳа, шундай хаёллар билан у қаноат қиласи; нафс истакларини манъ этади. Бундай одам ўз

¹¹⁶ Жамшид, Фаридун - қадим Эрон мифик подшоҳларининг номлари.

¹¹⁷ Рахш - афсонавий қаҳрамон Рустамнинг чопкир оти номи.

тасаввурларига берилиб хурсанд, яхши нарсаларни эслаб, шундан баҳраманд бўлади.

Агар бундай кишининг ҳиммат оти тезлик қилиб, ҳаётда бундан ҳам каттароқ қадам ташлашни орзу қилиб қолса, кул ичидағи бир қанча чўғни буюк осмон ва унинг юлдузлари деб ҳисоб қилсин! Бутун жаҳонни бир ховуч тупроғча, жаннат дараҳтлари ва меваларини бир тутам хашакча кўрсин! Осмон қасрига у ўз вайронна уйини алишмасин, фалакнинг тоқига эса қийшайган айвонини бермасин! Унинг бир парча юраги унга овқат, ҳатто хурсандчилик қилиши учун ёкут бўлсин! Ўзи хор, қамишнинг илдизи билан кун кўрса ҳам, лекин бу илдиз унга гулдан олинган шакарнинг таъмини берсин! Товоналарининг ҳамма томони ёрилиб кетса ҳам, у ёриклар ер юзига ибратомуз кулаётган бўлиб кўринсин! Чакмонининг йиртиқ чокларини мадад гулшанидан эсанг шабадага йўл деб билсин! Пастни юқори билан аралаштириб, teng қилмасин; оддий шолни ипак мато билан баробар кўрмасин! Унинг кулбаси ой шамидан ёрисин; елнинг қўли эшигини доим очиқ тутсин! Эгнидаги кўк чакмони, унинг оқ ямоқлари кўк осмон ва оқ тонгдай ёқимли бўлсин! Вайронна уйининг ҳар томонида тешиклар бўлса, уларни ўргимчаклар ўз пардаси билан беркитсин! Дам олиш учун бошини тошга қўйган экан, бу бошига бошқа ҳеч нарсани, ҳатто ҳумо патини ҳам истамасин! Қиши куни унга совуқ таъсир қиласидан бўлса, гулханнинг кули пўстин бўлиб, совуқни даф этсин! Ёз куни иссиқдан паноҳ излайдиган бўлса, кўприк соя бериб, унга ёток бўлсин! Фақирликдан у ўзига Қорун хазинаси, очликни Фаридун мулки ҳисобласин! Қаноат қилиш одати уни дунёда одамлар орасида бойларнинг бойига айлантиrsин!

Шундай қилганда бу дунёда тамагирлик эл қўзи олдида уни ҳеч хор қилмайди. Қиёмат куни ҳам азоб ундан кетиб, қўнглида «ҳисоб қуни»нинг даҳшати бўлмайди. Фақирлик унинг асосий сармояси бўлиб, қуёш тик келганда, унинг сояси қуёшга тушади.

Кимки Худонинг берган эҳсонидан хурсанд бўлса, бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам баҳтли бўлади. Кимки қаноатни тарк этишни шиор қилган бўлса, бу тамаъ уни эл ичида хор қиласиди. Иззат тилар экансан, қаноатни тамаъ қил. «Қаноат қилган»нинг жойи иззат тахтидадир.

XXXV

Қаноатли жувонмард билан тамагир жаҳонгаштанинг ҳамроҳ бўлгани, бирининг қаноат азобини чекиши туфайли фарогат бойлигига еришгани, иккинчисининг фарогат бойлигига берилганидан хорлик азобига қолгани

Форс ўлкасидан икки ўртоқ Чин мамлакати томон йўл олдилар. Бири азалдан берилганига қаноат қиласиди; иккинчиси эса ундан ортиқни тамаъ этарди. Улар қанчадан-қанча йўлларни босиб борараканлар, йўл бўйида бир оддий тош учраб қолди. Унинг ярми ерга кирган, ярми ташқарида бўлиб, ташқаридаги қисмига ажойиб бир гап ўйиб ёзилган эди. Ёзилган хатни улар ўқишиди:

- Кимки қийинчиликка бардош бериб, тошнинг орқа томонини ағдарса, унда бир афсона ёзилган. Ўша афсонага кўра, шу атрофда бир вайронна бор. Вайронанинг тагида эса ажойиб бир хазина бор. Машаққатига чидаган ўша хазинага эга бўлади. Кимки бу машаққатдан йироқлик истаса, сабру қаноат ҳаммадан яхшироқдир.

Тамагир буни ўқигач, бесаранжом бўлиб, тамагирлик томирлари қаттиқ ура бошлади. Хазина ҳавасида тишлари ғижирлаб, тошнинг тагини қазишга тушиб кетди. Қаноат қилувчи унинг бу ишини кўриб, парво қилмасдан ўтиб кетди. У деди:

- Бу нақадар машаққатли меҳнат! Қаноат хазинаси менинг ҳамроҳимдир. Кимга Тангри эҳсон бермоқчи бўлса, тош ўз-ўзидан ёрилиб, унинг остидаги эҳсон ўз эгасини топиши мумкин.

У йўлга тушиб, тонг отгунча юрди, эрталаб қараса, бир шаҳарнинг четига келиб қолибди.

Шаҳарга кирадиган йўл кўп экан. Лекину шу шаҳарга биринчи бўлиб кирди. У дарвозага яқинлашиб борганида, ҳар томондан одамлар чопиб кела бошлади. Бу ер ахолисининг расми

бўйича, подшоҳ мангалик юртига сафар қилган бўлса (ўлса), шаҳар халқидан буни сир тутишар экан. Саҳар вақтида ким шаҳарга олдин кирса, уни тахтга ўтқазиб, бошига тож кийдирив, қўлига узук тақишинар экан. Ўша расм бўйича, уни ҳам давлат кишилари ва аскарлари мамлакат ва сипоҳ устидан подшоҳ қилиб кўтардилар.

Бошига машаққатни ортиб олган дўсти бўлса, бойлик ҳавасига берилиб, меҳнат билан ўз жонини роса қийнади, тошни бошқа томонига айлантириди. У ерда ёзилган хатга қараб, уни ўқиди:

«Ким хомтама бўлса, у дунёда доим азобда», деб ёзилган экан.

Уни қаноат мамлакатга подшоҳ қилди; буни тамагирлик азоби хор-зор этди.

Эй Навоий, бирордан уч пул тамаъ қилма: ўзингда бор бўлса, уни бошқага берсанг, шу - карамадир.

Эй соқий, мен сенинг бодангдан тамаъ қиласман, холос. Бу озод одамдаги очкўзлик ва тамаъни йўқотади. Унинг бир қултуми билан мени йўлга бошла; қаноат мулкига шоҳ қил!

XXXVI САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

Вафо ҳақидаким, «вафо» сўзининг «вов» ҳарфи¹¹⁸ «семурғ» сўзидағи «син» ҳарфлнинг ўндан бин сон эътибори билан «вов» - б ға тенг бўлгани каби яшириндир, «фо»си Қоф тоги остидаги «фо»дек аён ва «алиф»и «кимиё» сўзининг охиридаги «алиф»нинг ўзидир; нуқта эса дунёдаги энг азиз (номи бору ўзи йўқ) ўсимлик (мехригиё) чаногидаги (камёб) ургудир; ушибу вафога етишишини истаган кишининг иши сув устидаги югуришидек ва тупроғ устидаги кема ҳайдашидек бўлмаган ишидир

Осмоннинг тўққиз қутиси бўлиб, ҳаммаси зар билан ишланган; уларнинг ичидаги юз минглаб қимматбаҳо дурлар бор. Ундаги ҳар бир дурнинг ёруғлиги фароғат шамъидир, оддий дур ҳам эмас, шам ҳам эмас, кечани ёритувчи дурдир. Унинг ҳар биттасининг қиймати бутун бир коннинг баҳосидан, коннингина эмас, бутун борлик ва маконнинг баҳосидан ҳам ортиқ. «Осмонлар» деб ном қўйилган бу нарса пок гавҳардек юз минглаб юлдузларга эга. Уларнинг биронтаси бошқасидан пастроқ деб фикрлашга ақл ожизлик қиласди.

Бунда хаёл қилиш мумкин бўлган жавҳарларнинг ҳаммаси. бор бўлиб, ақл жавҳари шундай савол беради:

- Ҳа, бу конда битта дур десанг юзтаси топилади; бу уммондан юзта десанг мингтаси топилади. Лекин буларнинг орасида шундайи борки, у бутун жаҳонни ёритиб туради. Бу денгиз остидаги энг ноёб дур ўшанисидир. Ўша дур агар ўз жамолини кўрсатадиган бўлса, унга яна бир шунақасини кўшиш имконияти йўқ. Софдил одамлар у жавҳарнинг отини сўрасалар, ох чекиб, «Вафо гавҳари!» деб жавоб бер.

Ҳа, бу ноёб дур вафомикан? Вафо бўлмаса, меҳригиёмикан? Йўқ, уни меҳригиё ҳам дема, анқо деб ата, жавҳарнинг ёлғизиу дурри ягона деб ата. У қуёш юзидағи чиройли хатга, тун сочининг ўримидағи мушки тоторга ҳам ўхшаб кетади. Бирорнинг қўлига дурнинг каттаси тушиб қолса, бу унинг жони жавҳарига хавф бўлгани каби, кимда вафо гавҳари бор экан, доим азоб-уқубат унга ёрдир.

Бундай одам кимни кўрса ўзини унга дўст деб билади; унга ўзининг меҳрини, гавҳардан

¹¹⁸ Бунда «вафо» сўзининг арабча ҳарфда ёзилиши кўзда тутилади ҳамда абжад ҳисоби бўйича ҳарфларининг сонини билдиришига ишора килинади.

қиммат вафодорлигини изҳор этади. У киши яхши одамми, ёмон одамми, баҳти қулганми, йўқми, бундан қатъи назар, унга беихтиёр шафқат кўрсатади. Бундай одам бамисоли кўзларга нур берган қуёшга ўхшайди. У кўзларни ёритади, лекин буни у ўзи англамайди. Бундай одам гўё ўз дур қатраларини йўл-йўлакай сочиб кетаётган булутга ўхшайди. Лекин у бу қилмиши туфайли гул очилишидан бехабардир.

Гул ўзининг боғни безаб турганини, иси димоғни муаттар этишини қаёқдан билсин. Ўт ҳам ўзининг ҳамма нарсани ёндиришидан бехабар. Ичкиликнинг ҳам одамни масти қилгани билан нима иши бор? Кимда-ким шу гавҳардан бошқа гавҳарга эга бўлмаса, шундай ишларни қила беради-ю, лекин ўзининг хабари бўлмайди.

Бу вафо гавҳари қанча шарофатли бўлмасин, унга бир қанча ғализ сифатлар ҳам хос. Қайси бир кишида бу гавҳарнинг борииги маълум бўлса, унинг бошига гавҳар ўрнига тошлар ёғилади. Киши бировга бирорта яхшилик қилган бўлса, эвазига минг жафо кўрса ҳам, жафодан қутула олмайди. Мевали дарахтнинг шохи қанча мева бермасин, терган киши унга шунчага кўп тош отади. Кон қанча кўп пок гавҳар берса, кончи унинг кўксини шунчага кўп чок қиласи. Шам уйнинг ичу ташини қанча яхши ёритса, уй эгаси унинг бошини шунчага кўп узади.

Бу давр шундай ўзига хос бир даврки, муҳаббатнинг қўли билан панжалари орасида бутунлай мажақланди. Қуёш ҳам бошдан-оёқ меҳрдан иборат бўлгани учун ҳар кеча осмон уни ерга киргизиб юборади. Қалам вафодан баҳс олиб боргани учун фалак муфтиси унинг юзини кора қиласи. Тезкор осмон чоҳ бошида айланади; қудук эса унга томоғидан бўғиб, душманлик қиласи.

Эвоҳки, осмон енгилтаклик билан айланишни одат қилгандан бўён бу дунё унинг олдида чўлоқ бир чолдай туради. Меҳр аҳлига жавр қилиш одатми? Қоида ўзи шунақами? Лутфу вафо йўлида ким ўзини гардга айлантирса, бунинг эвазига унга дарддан бошқа нарса йўқми? Кимки вафо йўлида бошини берса, наҳот унга тўлов дакки бўлса! Ёки бу замон одамларига бировнинг асалини олиб, унинг оғзига заҳар қуиши асосий ўлчов бўлдими? Бировга бирор бутун бир жаннат гулшанининг ранг ва бўйига эга бўлган ҳамда янги очилган гул совға қиласа, бунинг эвазига у тикандан бошқа нарса бермаётir. Берганда ҳам бир эмас, юзта тикан бермоқда.

Халқ шу тақлидда иш тутар экан, бир одамни топиш иши жуда қийинлашади. У одам қандай одам десангиз, у одам шундай одам бўлсаки/у билан дўстлик ишини тузиш мумкин бўлса, тақдирдан бир кишига ситам_етиб, дард тиканлари қадалса, халиги одамга бу бир нафас ўз дардларини изҳор қила олса, бир одам замон ханжаридан ярадор бўлса, хасратлашиб, халиги одамдан бир чора тилай олса; ҳаётдан бир киши бирон малоллик кўрса, халиги одам билан гаплашиб, кўнглини бўшата олса!

Ҳар қандай одамнинг бошига тақдир бир ғам солса-ю, лекин унинг бир ҳамдард дўсти бўлмаса, сирини сақлаш учун тикиб қўйган лабларининг ишини сўка олмаса, кўнглида бор гапларини бировга тўка олмаса, дард унинг танасидан чиққан шуълани алангалашиб, тутунини осмоннинг нарёғига ўтказиб юборади. Бало тифи кўксини ёриб, дард уни бир нафасда халок қиласи. Осмон ғам шамоли билан жонига уриб, умрининг хирмонини кўкка совуради.

Бас, шундай экан, инсонга яхши умр ёр билан; умр дегани ёри вафодор деганидир. Вафо расмини қилмаган ёр зиёси йўқ шамга ўхшаб кетади. Шамда ёниш озиғи бўлмаса, муз сумалаги каби ёнмасдан тура беради. Ҳақиқий ёр бўлса, унга вафо ҳам ёр деб бил; умрни ҳам ёри вафодор деб бил. Кимки оламда ёрсиз бўлса, у шундай бир садафки, яхши дури йўқ. Киши ёлғиз ўзи бўлса унинг хунари ҳам йўқ; ёлғиз одам - одам қаторида саналмайди ҳам. Сўққабош одам орзусига етолмайди; ахир, бир қоидан овоз чиққанини ким эшитган?!

Ёрсиз кишиларнинг оҳлари ғам билан қопланган. Ўтун ҳам бир дона бўлса, ёнмай тутагани тутагани. Тоқ одамнинг майшат уйи ҳам, билки, доим қийшайган; ахир, битта устун бутун уйни қачон кўтариб тура олган? Бургутнинг эгнидаги бир қаноти синса, қанча тез учса ҳам, бир дам уча олади, холос. Нард тахтасининг тосида тўпик-суяқ битта бўлса, ўйинчи ўйин бошлай

олмайди. Тош билан чақмоқтош бир-бирига урилмаса, бир-биридан узоқ тутилса, уларнинг орасидаги масофа - фироқ уларнинг иккаласини ҳам қоронғида тутади. Улар бир-бири билан бир лаҳза кўришса ҳам, улардан чиққан ўтдан бутун олам равшан бўлади. Қаламнинг иккига бўлинган учидан бир томони синса ҳам, котиб хат ёза олмай қолади. Ё бўлмаса, жайрон бир ўзи тинч бир жойни кўзлаб кетаётган бўлса, камонкаш овчи, билки, унинг пайига тушади. Дур айдан қанча узоқ (ягона) бўлса ҳам, лекин ёнида лаъл ҳам бўлса ёмон бўлмайди. Кимки гадой бўлса, ёнида битта ёри бўлса, у дунёга шоҳ бўлишдан ор қилади. Лекин шоҳ бўлсаю, ёнида ёру ҳамдами бўлмаса, унинг ичидаги дард юки оғир бўлади. Бирор бирорвога ҳамнафас бўлиб, дўстлик қиласа, киши ҳар қанча ғамни ҳам енгил ўтказади. Ёр шундай бебаҳо бир гавҳарки, унга шоҳ ҳам муҳтоҷ, гадо ҳам.

Лекин бу сифатлари ёзib ўтилган ёр, афсуски, бу даврда йўқ. Бўлса ҳам, уни топиш осон эмас; хусусан, одамзод орасидан топиш имкони йўқ. Малаклар тўдасида бўлиши мумкин. Лекин уларни кўлга киритиш учун осмонга кўтарилиш ҳам қийин-да. Парилар ҳам бу сифатдан халосдирлар; чин инсон бўлишни парилар қаёқдан билсин! Агар сенга бу сўз қоронғи бўлса, айт-чи, қайси бир пари чеҳрада вафо кўрдинг? Уни топиш гарчи қийин бўлса ҳам, одамлар орасида бор бўлиши мумкинми? У ёрнинг васли кимгаки насиб бўлса, унинг шаънига «Куръон»да «ғалаба яқиндир» ояти ёзилган.

Кимки ўзининг бир ёри билан кўнгли шод экан, малаклар тўдаси унга: «Кўз тегмасин!» - дейди. Ўз ёрининг васлидан кимки баҳраманд экан, куйган жоним унинг бошига исириқ бўлсин!

Кимки вафо кўриб, бунга жавобан жафо қилмаган бўлса, унинг олдида вафодан бошқа иш қилмаган бўлса, эй сабо, жонимни мен сенга топширайин: сен ибо қилмай, унинг олдига олиб бор. Куон бўл, бошидан айланиб-ўргил, менинг жоним эса қўйнингда хасдай бўлиб, мендан унга арзи дуо етказгач, жонимни унинг йўлида фидо қил! Унинг чаманидан бир дона барг олиб кел, демайман. Унинг йўлиниңг чангидан кўзимга олиб келиб сурт. Агар сенда унинг хизматида қолишга куч топилса, менинг аҳволим ҳақида арз қилиб бўлганингдан сўнг, аввал оёғига йиқилиб, паст бўл, йўлида тупроғ билан баробар бўл. Тонг насими каби хомуш бўлма; кечки шамол каби қичқириқ

«Эй бошдан-оёқ пок рух одам, бутун сенинг жисминг ўзи рухки, «руҳим сенга фидо бўлсин!» Сенинг висолингни қанча орзу қилиб, интизор бўлай? Фироқингга яна қанча гирифтор бўлишим керак? Бағрим бало тоғининг лоласи бўлиб, кўзимдан ҳар томонга лахта-лахта қон оқмоқда. Ҳажринг туфайли жоним дардманд бўлиб қолди; ажал томирлари унга қайишдек чирмашган. Сени истаб шунча кўп қадамлар босдимки, излай-излай оёғимдан ажралдим. Сени тилаб, ҳар қанча азоб бўлса тортдим; висолинг ганжини тилаб, дарду ранждан бошқа нарсага эга бўлмадим. Майсани қидирдим, лекин менга тиконлар санчилди; лаъл дедим, лекин чўғларда куйиб ўртандим. Лола истаб, кўксимда доғлар кўрдим; гул қидириб, кўнглумдан тиконлар топдим. Кимдан мен жонимни аямаган бўлсам, у менга имкони борича жаврини аямади. Кимнинг оёғига бош қўйган бўлсам, бошимга тошни дўлдек ёғдириди. Эй воҳ, юзта тошнинг орасида қолган ёлғиз бошим! Чарх менинг бошимни юзта деб ўйлабди. Худди шу нафасда раҳм этиб, бошимга етиб келсанг-чи. Мен ўлиб кетгандан сўнг келишингдан нима фойда?!»

Менинг бу истагимни қабул қилиб, у қуёш мендек ҳароб бир одам томон юра бошласа, жойингда туриб қолмасдан дархол олдимга кел, мен учун бу хабарни Хизр ҳаёти ҳақидаги хабар билан тенг деб бил. Уни кутиб олишга чиқиб, юз бор аффон қилай, фифон эмас, балки жонимни унга фидо этай! У жононага кўзим тушар экан, йиғлай-сиқтай; шукронаси учун унинг олдида жонимни берай! Шундай дармон билан жонжмдан дардни олсин. Охирги вақтда мен армон билан (ҳаётдан) кетмай.

Агар менга бу мақсад насиб бўлмаса, унинг дийдорини кўриш баҳти мұяссар бўлмаса, у вақтда фано дашти томон йўл олганим яхши! Йўқлик мамлакатидан жой эгаллаганим дуруст!

Ҳар ким ҳам вафо жомиъдан ичар экан, муҳаббат майдан кўнгли жўш ураркан, бу ишда менга тақлид қилсин!

Бундан келиб чиқиб мен шундай умид қиласанки, у ёрга ким бутун дунёсини фидо қилса, унинг муҳаббатида ҳатто жонини ҳам аямаса, унинг тўққиз осмон оғирлигидаги юкларини кўтариб турса, бундай вақтда ёр ҳам лоақал бир зарра меҳр билан жавоб бериши керак! Уни вафо конининг гавҳари десин; вафо конигина эмас, вафо жаҳони десин. Унга миртнатдорчилигини тилида такрор-такрор айтсин; кўнглини унинг муҳаббатига макон этсин. Бундай бахтли вақтда умид қиласанки, ундан одамга мендан ҳам садақалар бўлсин! Бундай жононага у жонини фидо қилсин, миннатларини жон деб қабул қилсин. Вафо агар икки томондан бўладиган боиса, уларнинг ҳаёти шунча шодлик топадики, бунинг таърифи варақларга, варақларга эмас, уфқларга ҳам сиғмайди.

XXXVII

Икки вафодор ёр бир-бирига вафо қилиб, бошларидан кечгани, уларнинг шарофати билан юз минг бош қиличдан ва қилич қиндан қутулгани, ҳатто қайта қингага киргани

Эшиттимким, бахтли подшоҳ, тўрт улуснинг хони Темур Кўрагон иклиматни фатҳ этишга киришганда, Ҳиндистонда қаттиқ жанг бўлди. Унга ғалаба юз кўрсатиб, тақдир душман лашкарига шикаст солди. Душманларнинг ҳаммаси динсиз бўлгани учун (Темур) бек: «Ҳаммасини қиличдан ўтказинглар!» - деди. Ўликларнинг кўплигидан даштлар тўлиб кетди. Қизил қон Нил бўлиб оқди. Ўша сой тошича каллалар учди; ҳар киши ўзбошимчалик билан бош олди. Ўткир тиғлар ҳар томонда қон тўкиб, бутун оламга ғавғо солди. Шу пайт иккита бечора севишган ногоҳ ушбу қотилларга дуч келди. Шоҳнинг жазосидан омон қолиш учун аскарлардан бири уларнинг бирини чопмоқчи бўлиб отидан тушди. Уни ўлдириш учун аскар ёнидан тифини чиқарган эди, униси ўз шеригини тиф остида кўриб, уни химоя қилиш учун қотилга ўз бошини тутди.

- Агар сенинг мақсадинг бош олиш бўлса, уни қўй, унинг ўрнига бу бошни ола қол! -деди у.

Аскар унинг бошини олмоқчи бўлган эди, униси ҳам худди шу сўзни айтди. У қайсига ўз зулмини кўрсатмоқчи бўлса, бошқа бири ўша гап билан оёғига йиқилар эди. Бургут панжали қотилнинг жаҳли чиқиб:

- Пайсалга солмай иккалангизни ҳам чопаман! - деди.

У қайси бирини ўлдиришга ошиқса, иккинчиси тоқатсизлик билан дер эди:

- Тез бўл, олдин мени ўлдира қол, то мен ўлгунча лоақал у тирик турсин!

Улар бир-бирларига ўз бошларини инъом қилардилар. Бошларини кесдириш учун тиғни талашар эдилар. Шу муносабат билан орада бирпас хаяллаш юз берган эди, бирдан хаикъорасида омон-омон бўлгани ҳақида нидо кўтарилди. Чунки бу икки ёр дўстлик, садоқат туйғуларини намойиш қилиб, элни ҳам, ўзларини ҳам халос қилдилар. Эй Навоий, Худо сенга ҳам ёр берса, сен ҳам унга бошингни ва жонингни фидо эт. Эй соқий, меҳру вафо шартларига содик боисанг, чин дўст бўлсанг, бир қадаҳ келтир. Жоним халқумимга келди, менга даво қил, қачонгача ваъда берасан, энди ваъдангга вафо қил!

XXXVIII ТҮҚҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

Ишқ ўти таърифидаким, унинг шуъласи бало сахросининг лолалари дир, чўги балога дучор бўлган кўнгулнинг қон бўлаклари дир; меҳнат-машаққатнинг қаро шоми унинг тутуни, бу шомнинг куйик юлдузлари унинг учқунлари дир; ёр ҳуснининг нурлари ҳақидаким, унинг алангасидан кўтарилган бир ёлқин бундай ўтнинг чиқшиига сабабчи, унинг қуёшдек юзидан тарқалган битта нур бундай ҳароратга асосдир

Ер юзида энди ҳаёт бошланиб, инсон вужудини рух майи билан масти қилганларида, унинг тупроқдан иборат жисмини ҳикмат қўли билан худди Эрам боғига ўхшатиб туздилар. Йўқ, уни Эрам боғи ҳам эмас, жаннат боғига, боғ ҳам эмас, хурлар жилва қилган жойга ўхшатиб туздилар. Ҳар лаҳзада қушлари юз афсона қўйлашади, ҳар ким илтимос қилса, яна қўйлашади. Унинг сахни осмон боғидек безатилган; ҳар бир гули худди тўлин ойнинг ўзи. Унинг гулгун юзи янги очилган гуллардир; унинг упаси гулга гулгунлик бағишлади. Тик савсан, балки тўғри сарв ва шамшод унга қомат бўлган. Мушк ҳидли сунбул унга зулф; лола ва оқ гул унга юз ва ёноқдир. Юзидағи терлари қуёш чашмасига ўхшайди; бағбақаси ўша сувнинг устидаги кўпикдир. Кўзидан фитнагар нарғислар пайдо бўлган; лаби худди кулиб турган ғунчанинг ўзи. Лабидаги туклар хуррам сабзазофу, сабзадаги шабнам унинг терлари дир. Ҳусну жамол унда ўйлаганингдан ҳам кўп, қанча кўп ўйласанг, ўша ўйлаганингдан ҳам ортиқ.

Лекин дилни тортадиган нарса унинг ҳусни эмас, элнинг сабр-тоқатини олган ҳам бу жамол эмас. Ишқ булбули ўз достонини қўйлай бошлагандан томоша қилиш учун бу боққа кирди. Унинг назари гулга тушиши билан зор бўлиб, шавқ ўтидан жонига хабар етди. Гул шохига ўлтириб, жой танлади; ундаги оташин (қизил) гуллар унинг жонига ўт ёқа бошлашди. Жонининг ичи ишқ ўтидан ўртаниб, ғам шуъласидан кўнглига изтироб тушди. Ишқ унинг сабру қарорини талон-торож этди, гул эса унга фириб бера бошлади. Гул унга жилва қила бошлагач, энди унда сабр қилиш имкони қолмади. Куйиб-ёниб, у шундай қичқириқ солдики, бунинг ўтидан чаманинг ичи қизиб кетди.

Шундай куйиш ва куидириш юз бергач, шунда ошиқлик ва маъшуқлик намоён бўлди. Ишқ түғён солиб, ривожланиши билан ошиқ паришон ахволга тушиб қолди. Ҳусн яна ёқимли жилвалар қилиб, зулфнинг қўлига балодан тузоқ топширди. Жаҳон мамлакатининг бошига ишқ ғавғоси тушиб, замон аҳли ишқнинг талонига учради.

Ишқ дегани бу қандай ўтки, у хужум қилганда унинг тутуни ва учқунларидан осмон ва юлдузлар яралди. У тутундан малаклар пашибадек қочдилар. Фалак осмонда оддий бир фонусдек бўлиб қолди. У туфайли ақл пешонаси қорайди. Рух кўзидан ҳам у ёшлар оқизди.

Ишқ шундай нарсаки, майхонада ҳам унинг ҳақида баҳс тўхтамайди: Каъбанинг либоси ҳам шу туфайли қорайган. Май ўти бутнинг¹¹⁹ юзини қизартириб, байроққа айлантиргач, шуъласи «Куръон»ни ҳам куидирди. «Куръон»нинг варакларини куидираётган чоғда ўт ёқаман деб раҳлни¹²⁰ ҳам синдириди. Бутхона деб масжидни ҳақорат қилди; имонни куфрга алмаштириди. Тақво либосини итнинг устига ёпқич қилди; ёпқичнинг ҳар ердаги ямоқларини безак учун солинган гул деб хисоблади. Динсизликни ўрганиш учун китоб очиб, ҳар қандай худога ҳам санам деб хитоб қилди. Масжиднинг ичида исён бодасини сотиб, меҳроб бурчагига май хумини ўрнатаи. Гулшаннинг ичида гулдан ўт ёқди, майхона бурчагини шароб билан ёритди. Бу гулнинг қандай гул эканидан боғнинг нима хабари бор? Ичидағи майнинг қанақа май экани билан хумнинг қанчалик иши бор?

Рух бу гулнинг тиканига оёғидан илинган, жон ҳам шу май исидан масти дир. Унинг туфайли

¹¹⁹ Бут - Будданинг хайкали кўзда тутилади.

¹²⁰ Раҳл - курсича. Китоб унга кўйиб ўқилади.

саросима ақл иши турли ихтилофлар билан тўла: ихтилофгина эмас, пойма-пой.

Пойма-пойгина эмас, уни аблаку нодон, деб айт, нодон ҳам эмас, биёбондаги телба деб ҳисобла.

Қайдаки ишқ ўти шуъла сочиб турган бўлса, у ўт устида ақл мисоли бир хашақдир. Куйиб, бу ўтга кўра бўлган кўнгулнинг обод ўлкаси бунга кирмайди. Чунки қайси кўнгулни ишқ макон килган бўлса, уни ишқ ўз ўти билан лаъл конига айлантириди. Ишқ бўлмаса, икки жаҳон ҳам бўлмасин; икки жаҳонгина эмас, жон ҳам бўлмасин! Тан ишқиз бўлса, унинг жони ҳам бўлмайди; киши ҳуснни нима қиласи - у оний бир нарсадир. Ишқ ўти мамлакат подшоҳига унча назарга илинмас ошиқни боридан орттириб, ширин қилиб кўрсатади. Ишқ дур бўлиб, кўнгул унга кутичадир; ҳатто ишқ қуёш бўлиб, кўнгул унга бурждир. Қуёш ҳам эмас, у базмдаги ёнаётган ўтдир; шунчаки ёнаётган ўт эмас, куйдираётган ўт. Инсон танаси суюкларнинг тузилишидан ташкил топган уй бўлиб, ишқ агар ўт бўлмаса, уни куйдирмас эди. Ёр ҳуснининг иши ошиқдаги ишқни юзага чиқариш бўлиб, бу хол одамнинг шамъ билан ўтинни ўт олдирганига ўхшайди. Ҳусн қанча дилни ўзига қаттиқ боғласа, ишқ ўти ҳам одамларнинг кўнглида шунча тез ёнади. Гулда лутфу тароват қанча қўп бўлса, булбулнинг хасратида ҳам ғуфгула шунча қўп боиади. Кўнгул ярадор бўлса, у оҳ чекади; ўтни ковласанг, алана ҳам шунча баландга уради. Ишқ учун жонни ўрташ мушкул эмас; ўтга ҳам бутун жаҳонни ёндириш қийин эмас. Алана ҳар қандай тошни сув қилиб юборгандай, ишқ ҳам золим ақлни эритиб юбора олади. Зоҳидлик дунёсини ёндириб юбориш учун битта учкун етарлидир! Тикон ва хашак қанча қўп бўлмасин, яшинга бас кела олмайди-ку! Ишқ агар филга ўз қучини кўрсатадиган бўлса, фил филнинг оёғи остида қолган чумолидек бўлиб қолади.

Лекин ошиқ ўзини ошиқ деб атаса, у ошиқ эмас; ҳар ким ҳам ишқда содик бўла бермайди. Кимки кезиб юриб ҳусн танласа, сўнг кўнглини бу ҳусн эгасига боғласа, ундан кўнгулни кўнгул дема, у бир парча тошдир. Шам ҳам ўз ўти билан харсанг тошни қиздира олмайди-ку! Ўзини киши кўзига ғамгин кўрсатиб, мотами бўлмаса ҳам ёқасини йирттар экан, бундай одамнинг таши хийлакорлиги орқасида малакка ўхшайди; ичи эса иблис билан бирлашган, зоҳири садоқат билан безанган, ичи эса фиск-фасод билан булғанган!

Ундан одам ёридан ўз хоҳишининг ушалишини талаб қиласи: гап-сўзидан эса ауабсизхги билиниб туради. Гоҳ ённинг лаъл лабидан жон тамаъ этади, битта жон эмас, имкони бор ҳамма нарсани сўрайди. Гоҳ у ёрнинг гул ҳидли баданини, танингина эмас, танасининг ҳар бир аъзосини васф қиласи. Жимжимадор хатлари ҳазил китобига ўхшайди: унинг мазмуни фахш, ёлғон ва фирибдан иборат. Кўзбўямачининг шишиасидек усти софу лекин зимнига юз хил макру хйла, ёлғон жойлашган. Шу ҳам ошиқ ҳисобланадиган бўлса, уни ўлдириш, бошдан-оёқ вужудини куйдириш керак.

Ҳақиқий ошиқ деб сен шуни билки, у дард билан яшайди; унинг тили ҳам, дили ҳам, кўзи ҳам пок бўлади. Ишқ уни ўз «мен»идан пок қилиб, ҳатто фано ўтига хашак қилган бўлади. Юзини сариқ қилиб, дардини яширади; кўзини ариқ қилиб ёш оқизади.

Унинг касалманд, озғин тани қилга ўхшайди; бу қилдаги ҳар тугуни унинг бўғинлариридир. У орқасида ишқнинг юз ғамдан тўплланган юкини орқалаган; ҳар бир тугунда битта ғамнинг оёғи бойланган. Дард юкидан унинг қадди ҳам бўлган, «дард» со зидаги «дол» ҳарфи қаддининг худди ўзи. Бадани осмоннинг баданига ўхшашиб бутун доғ; ҳар доғ унинг қора тундаги азобидан нишонадир. Кўксининг ёриғидан чиқиб турган ўт шорн балосига саҳар бўлишидан нишон беради. Кўйлагида парча-парча доғларнинг ўрни; бебаҳт чакмонининг теварак-атрофи ямоқ. Кўнглидан бошқа одамнинг хаёлини бутунлай чиқариб юборган; кўнглини севгилисининг хаёллари билангина тўлдирган. Маъноли гапларга ўрганган тили ҳар қандай сўзни айта бермайди; унинг кўнглида жононининг ғамидан бошқа ғам йўқ. Ёр юзини кўриб, кўзида ҳайрат; ёр қараши унинг кўнглини ўртаган. Кўнглида ёр ғамини чекиб, унинг рашки туфайли ҳар томонга кўз ёшлари қон бўлиб сочилади. У қайси томонга назар солмасин, унга ёрининг гўзал

жамоли жилва қиласи. Ҳатто ўзини ҳам бутунлай унугиди; қаёққа кўз ташламасин, кўзига фақат ёри қўринади.

Кимки шундай ишқнинг қўлида мағлуб бўлса, бундан бошига нима тушса ҳам уни яхши дейди. Ишқ кимнинг кўнглидан шундай ўрин олган бўлса, уни ўзлигидан ҳам фориф этиб, маст қиласи. Бундай кишига хос ер зоҳидлар уйи эмас; унинг кўнгли ишқ ўтидан халос боимагани маъкул. Соғлом фикрли кишилар уникига йиғилиб, уни қийнаб, маломат қилишса, жаннатни ваъда қилиб овутишса, кўнглини эса ишқ ўтидан совутишса, (ишқ йўлидан) айниб, яна у тоат-ибодатга берилса, шу тоат билан қаноат қиласа; ишқ балосидан орттирган яраларини тузатса, мashaққат ўқларидан пайдо бўлган яраларни битирса; танасининг кушига сўфийлик хирқасини тузоқ қилиб, тасбехининг доналари билан у қушни ўзига ром этса! Хилватда ўтириб-ўтириб, томоғи қуриб, бироз ҳаво олиш учун у дам олгани чиқса. Кўчалар, хиёбонлар томон бориб, у Мусалло билан Майдон томонга ҳам ўтса. Даشت томонидан тўп-тўп отлиғлар қўриниб, улар ҳаммаси майдонда жавлон қилишга отланган бўлади. Ўшаларнинг орасида ногоҳ ҳусну малоҳат майидан кайф қилган бир гўзал қўриниб қолади. Май ўтидан юзида юз гул очилган, бу гулларнинг биттаси дасторига қистириб қўйилган. Ҳусни ўтининг алансаси гулзор бўлиб, бу гулзорнинг ҳар томонида гулнор очилиб ётибди. Холи ҳар қандай балони даф этувчи; унинг ўтида кўз қорачуғи ёниб, ҳаммаёққа исирик бўйини тарқатади. Қошлари ой юзининг устидаги хушбўй янги ой; унинг иккаласи ҳам ақлни девона қиладиган даражада чиройли!

Янада тўғрироғи, бу қошлар ошиқларни ўлдириш учун ўзаро маслаҳатга ўлтириб, бошини бошига қўшган. Ҳуснини намойиш қилиш учун у қошида (жингалак) тугунлар ясаган. Ўзига зеб бериш учун «нун» ҳарфига ўхшатиб ясалган бир тугуннинг устидаги нуқта шамранинг¹²¹ уруғига ўхшайди. Сунбул соchlаридаги тугун устига тугун, бу тугунлар тугун эмас, халқа устига халқалардир. Унинг зирак тақсан қулоқлари сафни ёриб ўтувчи турк аскарларига ўхшайди; гўё у ўлимни ўйлаб, устидан темир совут кийиб олган. Чақнаган кўзи ноз билан ҳар томонга бокади; бу билан зоҳидлар ва тақводорлар хирмонига ўт ёқади.

Бу ўтнинг тутуни киприклар сафининг орасидан ўтганда, уларнинг ҳаммасини қорайтириб қўяди. Унинг кўзлари сурма қўймаса ҳам қоп-қора, фусункор; жаҳон бу кўзлар туфайли сурма рангига кирган. Лаъли лабида бир қатра тер думалоқ бўлиб турибди; у мангулик чашмасидан томган битта жонга ўхшайди. Лаб тукларининг ҳар биттасини ҳаёт майсаси дейиш мумкин: улар Хизр турган қоронғи зулматдан ўсиб чиқкан. Кишиларга орзу бўлган бақбақасида қатра-қатра сувлар қўринади; бу бақбақа чуқурчасига сув ўша чашмадан сизиб тушган. Ҳар мўйи жон томиридан тортиб, кофир зулфи эса имон томирларини ҳам юлиб оладиган. Унинг гулранг ипак либосдаги қомати гулдор кийимга ўралган сарвга ўхшайди. Унинг чопқир оти яшиндай тез қадам босади; сайр қилиб юриб, яшин-дай чақнайди. Унинг оти яшин бўлиб, устига минган ўзи қуёш бўлгандан кейин уни қўриб эл-халқ куйса, йиғласа, ажабланмаса ҳам бўлади. Гул сингари этагини белига қайиргандан кейин, тўнининг этагидан унинг савсан рангидаги кўйлаги кўзга ташланади. Рўмолининг расмлари гул кўринишида бўлиб, савсан ва гуллар устидан гул сочаётганга ўхшайди. Дасторига битта гулни қистириб қўйгани сарв ва теракка гулни пайванд қилганларини эслатади. Бу қандай гўзал манзара, ўзи, эй қўнгул! Бу Халил ўзини урган гулистонмикан¹²², эй қўнгул?!

Чаққонлиги ақлни куйдиради; нозиклиги рухни титратади. Майдонда турган кишининг бошига у тўполонда шунча балолар етса, тупроқ бўлиб кетишдан ўзини сақлай олмайди. Ахир, бутун замину замон ҳам у гўзалнинг оти оёғи остида-ку!

Унинг девсифат оти қаёққа кадам қўймасин, одамларгина эмас, малаклар ҳам безовта. Унинг устидаги чавандоз қотил маҳбуби эса одамларни девонавор ўлдиришдан тинмайди. Бу ерда агар

¹²¹ Шамра - укроп, укроп уруғи.

¹²² Халил гулистони - бунда пайғамбар Иброҳим Халилулло тўғрисидаги афсона кўзда тутилади.

Шиблий бўлса ҳам, Зуннун бўлса ҳам¹²³, улар нам паришонхол бир телбага ўхшаб қолардилар. Дин уларнинг мотамида оҳ-воҳ чеккан бўларди; ақл пири ёш боладек оғзини очиб қоларди. Ҳар қандай иродали рух унга боққанда, оғзидан сўлакайи оқиб туриб қоларди.

Бу вақтда ақл кетиб, халқ ҳам ибодатни унугтади. «Тақво ва ақл дегани ўзи нима?» - дейди ҳамма. У гўзални кўрмаган одамларгина бу ўтдан омон қолади, лекин уни кўриб, кул бўлиш ҳам ёмон эмас. Нимаики ифлос бўлса, ўтга тушиб тоза бўлади, поклар эса бу ўтда яна ҳам покроқ бўладилар. Бундай куйишни ким одат қилган бўлса, у дунё, бу дунё саодат унга ёрдир.

XXXIX

Шайхи Ироқий Шомда ҳусн гулининг шамъини кўргач, парвонадек тутагани ва (бу ишқ) шуъласи инкор тиканларини күйдирив, инкор этувчилар бошидан ошиб кетгани

Фано қўйида боқий турган одам замон фахри - Шайхи Ироқий эди. Унинг кўнгли ишқ сирларининг хазинаси бўлиб, унинг гаплари ишқнинг (ёмғир ўрнига) гавҳар ёғдирадиган булутларини эслатарди. Унинг (инсоннинг) табиати ишқ ўти билан йўғрилган, «ишқ» сўзининг ҳарфлари эса унинг, пешонасига ёзиг қўйилгандек эди. Лекин бу ишқ ўтининг давоси унда бўлса ҳам (кишилар кўзига) тақво пардаси билан ёпиб юрарди.

Бир неча вақт у Мисрни ўзига макон қилди. (Кунларнинг бирида эса) эрталаб ўрнидан туриб, Шомга йўл олди. Бу вақтда Шомда бир одам таҳтрии эгаллаб, хоким бўлиб турар экан, у тун мамлакатида тўлин ойдек эди.

Ҳоким Шайхнинг бу томонга келаётганининг (маяносини) тушунди ва буни ўз аҳволи, мавқеи учун шараф деб билди. У мамлакатдаги яхшию ёмон - ҳамма келаётганини эшитган замон уни қаршилаш учун чиқсан! - деб буйруқ берди. Ўзи ҳам мамлакат хокими соябони сифатида чиқар экан, қўшинининг оёғидан кўтарилган чанг осмонни тўсиб қўйгандек бўлди.

У тўда Шайхга яқинлаша бошлар экан, барчалари отларидан тушишди. Улар у келаётган йўлга бошларини қўяр эканлар, кўз ёшлари билан эса кўтарилган чангни ёпмоқчи бўлган эдилар.

Ҳокимнинг бир ўғли ҳам бўлиб, у шундай чиройли эдик, унга юзта Миср шоҳлари қул бўлиб хизмат қилишга тайёр эди. У лутғу малоҳатда жаҳомофати, жаҳон офати ҳам эмас -жон офати эди.

У Шорн мамлакати қоронғилиқда қолганда уни ёритиб турувчи нурли Ой бўлиб, Миср халқи (Ёкуб) пайғамбарнинг (ўғли) - Юсуфдек эди. Араб мамлакатлари ичидан ажойибнинг ажойиби бўлиб, унга ажам ҳам, араб ҳам шайдо эди. Миср диёри учун мисли қўғирчоа бўлса, Шомда қоронғилиқда қолганларга оби ҳаётдек эди.

У гўзал Шайх кўзига кўриниши билан юзини унинг оёғига қўйиб, оҳ чека бошлади. Иршодлик хирқасини чок-чок этиб дуо тасбеҳини узиб ташлади.

Шоҳ ва унинг қўшинлари Шайхга тупроқдек бўлиб, у эса шоҳ ўғли йўлидаги тупроқдек эди.

Ишқда Шайх шундай бир холга тушган эдик, ҳайратдан келган одамларнинг ҳаммаси лол эди. Аммо бу ишқ ҳар қандай нуқсон-дан пок бўлиб, у нима қилса, ажабланадиган ери йўқ эди. Шайхни ишқ ўти халок қилар экан, унинг шуъласи ўша тўдани ўртанириб юборди.

Ўти бошқа кўнгулларга хабар берган бўлса, оҳи бағирларга таъсир кўрсатди. Титрашидан, ўртанишидан унинг поклиги Қуёш сингари фош бўлди. Ҳокимнинг ичидан ўт аланга кўрсатиб, ўзи ва унинг ўғли Шайхга мурид бўлдилар.

Ким ишқда бу хилда пок бўлса, бу сифат оқибатда хосиятли бўлади. Ҳақиқий ҳуснни агар

¹²³ Шиблий, Зуннун - машхур тасаввуф шайхлари ва олимларининг номлари. Шиблийнинг тўла номи - Абубакр Жаъфар бинни Юнусдир (862-947).

рўпарангда кўрсанг, хоҳ уни кўзгуда кўр, хоҳ сувда - мақсад уни кўриш бўлганидан кейин кўзгу ва сувда вужуд йўқ-ку! Бунда одам қаердаю ҳаёсизлик қаерда? Ишқда покликдан бошқаси мумкин эмас.

Эй Навоий, агар ишқ сени халок этса, агар бу ишқ пок бўлса, ўлимдан нега қўрқиш керак?

Соқий, мен ўлибмен, сен менга жон сувини тут. У шундай соғ ва пок, худди тириклик сувидек бўлсин, токи мен уни ёқам ва кўксимни чок қилиб, қанча бўлса, поклигича тўлатиб ичай!

XL ЎНИНЧИ МАҚОЛАТ

Ростлик таърифидаким, борлиқ уйи шу тўғри устун билан тик, ул уйнинг ётокази бурчагида бу нур (ростлик) шамъи маёслисни безатади; эгриликни эса рад этиши ҳақидаким, агар эгри одам қумуш бадан гўзаллар юзидан зулфдек жой олса ҳам (барибир охирида) боши кесилади; эгри одам агар ҳазина устида аждаҳодек ҳалқа бўлиб ётган бўлса ҳам уни ўлдириши зарур

Ҳар ким ўзига тўғриликни одат қилгандан кейин чархнинг тескари айлангани билан унинг нима иши бор?! Ўқнинг¹²⁴ учиши тўғри бўлгандан сўнг, ернинг эгрилигининг унга нима зиёни бор?!

Йўл қанча тўғри бўлса, мақсад шунча яқин, йўл эгри бўлса, мақсад узоклашганига ажабланиш ўринсиз. Най тўғри бўлгани учун сўфийлар уни яхши кўришади; чанг тўғри бўлмагани учун қулоғи буралади. Найза тўғри бўлганидан доим боши юқори; арқон эса чирмашлиги туфайли боғлаш учун ишлатилади.

Айвонда ёнаётган шамминг бўйи тўғри бўлгани сабабли у кечаси қоронғида базмнинг маҳбубасиса авланди Егри учиш қилиб парвона қўп айлангани учун охири шамъ ўтига урилиб ёниб кетди. Сарвнинг қомати тўғри бўлгани учун хазон кулфатидан офат кўрмай, доим кўм-кўк. Боғдаги тоза сунбул ҳар нарсага чирмашиб ўсгани учун эгрилик унинг юзини қора қилди. Чангнинг қили тўғри бўлади; эгри бўлдими, созланмагани.

Мистарнинг¹²⁵ чизигига ёзув тўғри кела бергач, қалам бошини кўтармасдан ёзгани ёзган. Унда битта чизиғ эгри бўлса, хатга битта доғ тушади; кўчирилаётган нусхада эса ҳар сахифада қийшиқ хат бўлади. Ҳум парилар хизматида бўлган бирон ҳур наслли пари пайкарнинг гулранг юзи ўт бўлиб, бу билан дунёга ўт қўйишни ўзига мақсад қилиб, гул юзидаги ҳар бир тер тоза гавҳар бўлиб, бу тердан қўп-қўп гуллар очилиб, соchlарининг ҳар томонидан мушк исини берувчи чизиқлар бўлиб, тер намидан ўтдан тутун кўтарилиб турса, унинг мижозининг латифлиги эл қўнглини олиш учун (бир-бирига зид бўлган) ўт билан сувни парвариш қилса, унинг латофати қанча деса шунча бўлса, хусну жамол ҳам имкони борича мавжуд бўлса-ю, лекин унинг қадди-қомати сарфароз бўлмаса, гулзорида у сарв каби ноз қилиб юрмаса, сарви хиромон бўлиб, тўғри қадам боса олмаса, мижгон ўқларини ҳам тўғри мўлжаллаб ота олмаса, зор ошиқлар унга жонини бермайди; одамларнинг биронтасининг кўнгли ҳам унга гирифтор бўлмайди. Намозхонлар меҳробни тўғри қурмаса, кўз қийшиқ боқиб, намоз ҳам тўғри ўқилмайди.

Хатни тўғри ёзадиган кишилар ҳақиқий соғлом кишилардир; хат агар эгри ёзилган бўлса, демак, ёзган одам ҳам тўғри эмас. Кимнинг қараши тўғри бўлса, ўша ҳақ. Кимнинг қўли эгри бўлса, тўғри бўлади. Кимки қоии эгрилик билан шуҳрат топган бўлса, ҳалқ унинг қўлиҳи кесиб

¹²⁴ Ёйнинг Ўқи кўзда тутилади.

¹²⁵ Мистар - чизгич, линейка.

тўғри қиласи.

Кўз туғилишдан эгри бўлса, унинг одати биттани иккита қилиб кўрсатишдир. Ўзи битта бўлса-ю, бошқаси тагида бўлмаса, биттани иккита қилиб кўриш - кўп худоликни тан олиш билан баробардир.

Сулаймон деб ном чиқарган одамнинг дурри зоти аслида пайғамбарлик денгизидан эди. У жаҳон подшоҳлиги тахтини эгаллаган, ҳам подшоҳ эди, ҳам пайғамбар. Бутун дунё мамлакатлари унинг қўл остида эди; одамлар каби деву парилар ҳам унинг буйруғига бўйсунарди. Агар у подшоҳлик чодирини чўлга тикса, қушлар учуб келиб, пати билан дархол соябон бўлардилар. У очиқ, ҳаволи ерларга гилам тўшаб ўлтиради; сафарга чиқса, еллар унга кўшимча от вазифасини бажааради. Деву парилар ҳам одамлар тўдаси билан бирга унинг сирли узуги туфайли¹²⁶ буйруқларига тобеълик жкўрсатарди.

Ушбу замон хоқони ва подшоси¹²⁷ оддий подшо ва хоқон эмас, замон Сулаймонидир¹²⁸. Унинг тахтининг пояси осмон авжигача қўтаришган; тожи эса энг тик турган қуёшга ўз соясини солган. Саройининг гумбази осмон гумбазига ўхшаш бўлиб, бу саройдаги унга қарашли одамлар юлдузлардир. Мартабасининг юксаклиги Жамшид бўйсунгандар Хурмузу Хусравгача¹²⁹ ёйилган; мамлакатининг кенглиги Сулаймонникича бор.

Лекин ўз замони Сулаймонга ҳукмдорлигини юргизиш учун сехрли узук бергани каби, бунга ҳам, ҳукмдорлик қилиб тураркан, айланиб турувчи чарх бир узук насиб этган эди. Кимгаки хонлик қилиш мұяссар бўлган экан, бу узук билан ҳукмронлигини юргизиши мумкин эди. Узук ўзи садафдан, лекин хати гавҳардан эди. Қандай ажойибки, давр, замон унинг хатини «Ростлиқдан халослик»¹³⁰ деб битган эди. Шоҳга агар шу муҳрнинг хати ёрдам бермаса, у ҳар нарсага гирифтор бўлиши мумкин эди. Охиригача тўғрилик унинг қоиидан тутгани учун, тўғрилик билан халқ ҳам унинг фармонига бўйсана бошлади.

Кимки тўғрилик ёини билмоқчи боиса, билсинки, бу икки хил бўлади. Бири шуки, кишининг сўзи тўғри бўлса, унинг сўзи билан бирга ўзи ҳам тўғри бўлиши керак. Яна бири шуки, ёлғон гапни баъзилар таассуф билан, уялганидан «тўғри!» дейди. Олдингиси, ҳеч шубҳасиз, яхши, лекин иккинчиси ҳам ёмон эмас. Киши ёлғонни гапирса ҳам кам гапирса! Қани энди шундай одам бизнинг замонда ҳам топилса.

Биз шундай қизиқ замон одамларига мубтало бўлганмизки, уларнинг олдида ростгўйликдан ёмон нарсайўқ. Улардан тўғриликни қидирган киши қошларидаги номи-«Чин», ози начин жингалак мўйни топади, холос. «Чин» кофиirlар мамлакати бўлса ҳам, номи «Чин», яъни «тўғри» боигани учун, қара, ҳатто жаннатнинг ўзи ҳам унга раشك қиласи.

Лекин одамларга Худонинг ўзи ато қилган бу тўғрилик, қара, уларнинг олдида хато бўлиб кўринади. Сўзлашда хато гапиришга ўрганган одам нотўғри фикрни тўғри деб гумон қиласи. Кимки бу даврда тўғри гапиришга одатланган бўлса, у камбағаллик, етишмовчиликдан бошқа нарсани билмайди. Бу давр истаги эгрилик бўлгани учун, сен хақиқатни талаб қилсанг, унга ёқмайсан.

Бу айланувчи осмоннинг ҳеч тўғри иши йўқ; унинг паргори чизган чизиқнинг ҳам биронта тўғриси йўқ. Кимки тўғриликни ўзига қасб қилиб олган бўлса, даврнинг айланиши унга доим душманлик қиласи. Қалам тўғриликка йўл кўрсатгани учун доим унинг боши кесилиб, пастга бўлиб туради, «Алиф» ҳам тўғрилик аломати бўлгани учун, «бало» (сўзи) уни, қара, ўзининг

¹²⁶ Диний афсоналарга кўра, бу узук «Сулаймон узуги» номи билан машҳур бўлган; унга ёзилганига кўра, узук ёрдами билан Сулаймон пайғамбар дунёдаги ҳамма одамларни, ҳайвонот оламини, сирли мавжудотларни бошқарган эмиш.

¹²⁷ Матнда «қайсар», «Қайсар» - Сезар сўзидан олинган бўлиб, турдош от сифатида «подшоҳ» демакдир.

¹²⁸ Замон Сулаймони - матнда «Сулаймони аҳд»; бунда Султон Ҳусайн Бойқаро кўзда тутилади.

¹²⁹ Хурмуз, Хусрав - бу ўринда жой номлари бўлиб келаётган бўлса ҳам, аслида мажозий «кун чиқищдан кун ботишгача» деган маънени билдиради.

¹³⁰ Асл матнда форсча; «Ростию расти».

орқасига олибди¹³¹. Шоҳ чайласининг арқони ҳам тўғри тортилгани учун, қарав бошдан-оёғигача эшилган: чирмаш.

Учар юлдуз тўғри учгани учун бошдан-оёғи тамом ўт бўлиб ёнди. Илоннинг тана тузилиши эгри-буғри бўлгани сабабли хазина устида ётса ҳам оғзида заҳар. Янги ой эгрилигидан чарх қадами турган жойдан кўринади. Салла ҳам чирмаш ўралгани учун бошнинг устига чиқиши лойиқ топилди.

Йўқ-йўқ, бу ёзганларимча эмас, балки бу гапларимнинг ҳаммаси қаламнинг хатоси. Егриликнинг ҳам, тўғриликнинг ҳам ўз ҳақиқий таърифи бор; ёлғон эгриликдан, тўғрилик ҳақиқатдан иборатdir. Шамъ ўз тўғрилиги билан хурсанд; бошдан-оёқ қуйса ҳам, у нурга айланади. Яшин эгриликни одат қилган бўлиб, ҳаммаёқни ёритса-да, ернинг остига киради. Боғбон ўз ерига режа тортмас экан, боғнинг кўриниши чангальзорга ўхшаб қолади. Дехқон агар мола босмасдан уруғ сочса, қанча бир хил сочмасин, экини, барибир, сувни текис ичмайди. Ойнанинг юзи қанча текис бўлса, ой юзлининг юзи ҳам шунча тўғри кўринади. Темир қалпоқнинг юзи қанча сайқалланган бўлмасин, юзнинг айланаси унда чўзилган холда акс этади. Жим турган сувда қуёш акс этади: чайқалган сувда эса эгри кўринади. Хато билан ёлғон гапириш ҳисобга кирмайди; чунки унинг ёлғонлиги билингач, ундан қочилади.

Бир кишининг сўзлари бошидан-охиригача тўғри бўлиши мумкин. Аксинча, бўялган, ёвуз бўлиши ҳам. Уларнинг биринчиси ҳам, кейинги бўяб гапирадигани, ёвуз ҳам ўз ихтиёридан ташқари холда шундайдирлар. Уларнинг пешоналарига шундай ёзиган бўлса, улар нима ҳам қила олади?! Аллоҳ бир кишини ҳабибим¹³² деса, ҳалқ ҳам уни «садик ҳабарчи» деб атай бошлайди. Чунки унинг барча сўзлари тўғри бўлиб, рўпара келган борки уни «саддак»¹³³ дейди. У: «Қайси ҳабиб?» десанг, осмон оёғи остида хок бўлиб, жаннатдаги сидра ва тўби дарахтлари олдида хас-хашак бўлган кишидир. Унинг динини ишончли дин эканлигини билгач, барча пайғамбарлар унга уммат бўлиш истагини билдирганлар. Умматлари тўғрилик, ҳалоллик билан нидо қилишар экан, «Ёлғончилар менинг умматим эмас», дегани эсга келади.

Бутун коинот азоб ичра қолган чоғда унинг умматлари нажот ахли бўлгусидирлар. Шунда барча пайғамбарлар тўғрилик байроғини кўтариб, ўзларининг бу масалада унга уммат бўлиш истагини билдирав эканлар, ёлғонни гапирган тили ва ёзган қалами туфайли пайғамбарлик сафидан четлатилади. Хато ва ёлғонни сўзлаш ҳисобга ўтмайди. Бу билингач, бундайлар узоқлаштирилади.

Кимки ёлғон гапиришни одат қилган бўлса, уни эру мусулмон деб бўлмайди. Ёлғончи ўз гапини ўтказиш учун қанча уринмасин, у ўз гапини бир-икки марта ўтказа олади, холос. Унинг бу ишидан ҳалқ ғофил бўлса ҳам, лекин Тангри ўзи бу холдан воқиф. Бу хусусият элга қанча маҳфий бўлмасин, ёлғон барибир ўзини охирида маълум қилади. Ёлғон тонг ўзини қанча ошкор қилса ҳам, унинг нурлари, кузат, барибир узоқ турмайди.

Ҳар соҳада ккимгадир фирибгарлик килинар экан, у ёлғончилик олдида бир навдир.

Кимки, қизишиб туриб онт ичган бўлса, онти ёлғон бўлса, айби ювилиб кетади. Кимки ўзини ёлғончи сифатида танитган бўлса, рост гапирса ҳам, ҳалқ унинг ҳамма гапини ёлғон ҳисоблади. Бу хусусият уни доим қийноқда сақлайди. Ҳеч нарса билан у бу қийноқдан кутула олмайди. Кимки ёлғончи деб ном чиқарган бўлса, ўзиникилар ҳам, бегоналар ҳам уни шу от билан чақирав эканлар, тўғрилик номи унга ҳеч қайтиб келмайди. Рост гапирса ҳам,, ҳалқ унга инонмайди. Кимнинг чин гапи эл орасида ёлғон деб топилар экан, ёлғонни чинга айлантириш имкони борми?!

Қандай бир оғир вазиятда қолганингда ҳам, чин гапиришнинг иложи бўлмаса, ёлғонни ҳам

¹³¹ «Бало» сўзининг арабча ёзилиши кўзда тутилади. Унда алиф сўз охирида келади, Алиф эса ўз шаклига кўра, ўтмиш адабиётда доим тўғрилик рамзи бўлиб келган.

¹³² Бу ўринда Аллоҳ пайғамбаримиз - Мухаммад с.а.в.ни «ҳабибим» («дўстим») деганига ишора қилинмоқда.

¹³³ «Саддак» - «ростгўй», тўғри сўзловчи.

гапирма.

XLI

Кирғовулнинг чин гапириши ўрнига ёлғон гапириб, бир фалокат тузогига илингани, чин сўзни шер ёлғон деб ойлаб, овозини эшишиб, етиб келмагани ва уни бало тузогидан халос этмагани

Тўқайда бир йиртқич шер бор эди. Вахшатда осмон шеридек қўрқмас эди. У болалари билан ўйнаб, завққа тўлганда, чумолилар унинг боласини талаб қийнарди. У ўзининг ажралмас бу бойлиги -фарзандини оғзига тишлаб асрар эди.

Ўша тўқайда бир қирғовул ҳам бўлиб, бу йиртқич шернинг вахмидан доим қўрқувда эди. Шер бўлса боласини оғзида тишлаб, дам-бадам тўқайнинг гоҳ у ёғига борарди, гоҳ бу ёғига. Шўрлик қуш унинг тепасида ногаҳон парр этиб учса, шер қўрққанидан сесканиб кетар, боласига ҳам тиши ботиб кетарди. Тиши билан ўз боласини, ўз жигарпорасини ярадор қиласади.

Доим унга шу ғам ичида ғам, ғам ҳам эмас, мотам устига мотам эди. Бу ташвищдан кўнгли озор топиб, у қирғовул билан ўртоқ бўла бошлади. У деди:

- Менинг сенга ҳеч қасдим, душманлигим йўқ. Хотиржам бўлиб, мени ўзингга ишончли дўст деб бил. Қўркишни йиғиштир, ҳамдами, сирдошим бўл; айш ва хурсандлик вақтида бирга куйлашадиганим бўл. Мен ҳам сенинг куйларингни эшишиб, шод бўлай; нағмаларинг билан қайғудан озод бўлай. Шарт шуки, сенга бир зиён етса, фалак сени хийла билан бандга солса, марҳамат қўлини сенга ёрдам учун чўзай, бош панжам билан душманни ерга баробар қиласади. Садоқат масаласида ўзимни қўрсатиб, сени душман тузогидан халос айлай.

Шер кўп сеҳр билан ўз фикрини тушунтиришга тиришди, ҳам садоқатли бўлишга аҳд қиласади. Ораларида бир-бирларига шундай муҳаббат пайдо бўлди, бунга осмоннинг ўзи ҳам ҳасад қиласади. Қаерда йиртқич шер дам олиб ётса, атрофида қирғовул бемалол учиб юарди. Султоннинг тепасида ҳумо қуши айлангандай, шер бошида қирғовул айланиб парвоз қиласади. Шер унинг сайрашини эшишиб, куйида ёлғон борлигини фаҳм қилиб, дер эди:

- Ёлғон гапирма, ёмон бўлади. Тўғри одамлар олдида ёлғон қораланади.

Қирғовул пандни эшитмас, ўзи билан ўзи масти, атайлаб фифонини ҳеч пасайтирамас эди.

Бир кун бир овчи уни тутиш учун ўз тузоғини ёйган эди, у дон билан сувни кўриб, унинг олдига боргач, овчи унинг устига тузоқни тортиди. Тузоқда у бахтсиз қичқириб, бир неча бор: «Дод, мени тутдилар!» - деди.

Бу сўз шер қулоғига эшитилди, лекин унинг бу ашуласини ҳар галгидек ёлғон деб ўйлади. Бунақа ёлғонларни кўп эшифтани учун чин қичқириғини ҳам ёлғон деб гумон қиласади. У қанча ростакамига қичқирмасин, ростиши ҳам ёлғон деб хисоблади. Уни қуткариш учун илтифот қўрсатмади; натижада унинг ҳаёти қирқилди. Кимки беихтиёр рост гапирса, ёлғон гапирса ҳам халқ уни рост дейди.

Сўзда, Навоий, нима десанг ҳам ростиши гапир; ростни куйлаган оҳангларга тахсин айт.

Эй соқий, ёқимли қадаҳни олиб кел, унинг бир қултуми билан шерни оладиган қиласади. Базмнинг асбобларига тартиб бер, сих, кабоб, товоқларни ҳам хозир эт.

XLII ЎН БИРИНЧИ МАҶОЛАТ

Илм осмонининг юлдузлардек баланд мартабалилиги ҳақидаким, билимсизлик тунини ёриттиши учун «айн»и қуёш, «лом»и ой, «мим»и кундуз белгиларини қўрсатади; билимсизлик

шомининг қоронги қўриниши ҳақидаким, ғафлат чохини пастлик кечасида зохир қилиб, бу кечада баҳтсизликдан ҳикоя айтади; олимнинг бутун баҳтсиз вужудининг қуёшдек юксаклиги, жоҳилнинг эса бутун борлиги бойлик, мол бўлса ҳам тупроқдек хорлиги

Дунёнинг иши яратилгандан бўён душманликдан иборат бўлиб, олимлар хор, жоҳиллар азиз. Токи жаҳон зулмни ёқлар экан, мева ерга тушиб, ёғоч баландда туради. Разолат ривожда, билим аҳллари ранж-уқубатда, тош тоғнинг устидаю бойлик ернинг тагида бўлади, фалак феъли ёмон одамни топса, уни кўтаради, бутун оламни унинг ҳукмига мутеъ қилиб қўяди.

Ёмонлиқни ўзига шиор қилган Зухал сайёраси мовий ранг қўрғон гумбазидан жой олган; яхшиликни қўлловчи Муштарий эса ундан қуида. Бу, дунёнинг яхшини ёмондан паст кўришидан. Бу аҳволдан яхшиларга доим ғаму озор; боғда эса гулларга тиканлар ҳамнафас, ўртоқ. Кимки садафдек пешоналари тиришган бўлса, у қўйини қўнимматбахо дурлар билантўлдиради. Кимки дурдек соғ ва пок бўлса, олмос билан унинг бағри чок этилади. Тоғ чўққиси қаттиқ бўлишга бел боғлаган сабабли унинг тифи ойнинг юзини тимдалаган. Кимки лаълдек гавҳари пок бўлса, бало тоғлари остида ғамгин бўлиб ётади. Оташпарат ҳинду кўмирдек қорайиб кетган эса-да, у ёкут тахт устидан жой олган. Гул бўлиб ёнган ўт эса энг паст ер - кулнинг устида.

Кимнинг асли ҳам ёмон, оёғи ҳам хунук бўлса, тож ва товус каби ҳурматда. Кимки ўз чиройли сўзлари билан озод одамларни ҳам ўзига қул қилган бўлса, сайроқи тўтидек бўйнида занжир. Бошқаларнинг бағрини ёришни мақсад қилиб олган қушлар подшоҳларнинг қўлида ором олмоқда. Минглаб дилкаш куйлар куйлаган булбул кул ичидаги куйиб хору зор.

Одамлар Замзам сувини қанча қийналиб келтиришади; у эса шиша идишда турган холда сасиб қолган бўлади. Қадаҳга тўлатилган май одамни бузувчи нарсадир, лекин не-не қизил лаблардан у бўса олади. Осмонда куёш кўзгудек ярқираб, порлаб туради, булат эса кўзгуга пуфланган ховурдек уни тўсади. Тун ўз кули билан оинанинг рангини очади, ой юзи эса шабнам тушиши билан занглайди. Капалак енгил табиат хотиндек маъносиз айланиб-ўргилади; танасидаги ранг-баранг нақшлар унинг ипак кийимиdir. Парвона эса дард билан тунни кўриклияди; қалбida ўт, устидаги эски палос.

Бир камбағал одам илм истаб, ўз шахридан чиқиб кетса, бу қандай оғир гап. Ахволининг баҳтсизлигидан оёқ яланг, тўни йўғидан танаси ҳам яланғоч. Оёғини тиканлар тирнаган, ҳатто тикан устига яна тикан кирган. Бу хол ўқнинг учидаги бўлганига, «хор» сўзининг¹³⁴ ичидаги алиф турганга ўхшайди. Бошидаги эски салласи ҳам кулгулиқ, тузоққа ўхшаб бошдан-оёғи тилинган, йиртиқ. У мақсадининг қушини шу тузоққа илинтиrmokчи, қўзидан томган ёш доналарини дон қилмоқчи бўлади. Қўлтиғида варақ-варақ қоғоз ва китоби, тахсил олиш учун у шошиб боради.

У қушдек, гўё учиб кетмоқда; қўлтиғидаги қоғозлар гўё унинг қанот пати. Муҳтоҷлиқдан унинг қорни оч, очлик уни овқатга зор қилиб қўйган. Кучсизликдан гавдаси қамишдай бўлиб қолган; қамиш қаламдек тилини чиқариб, тиланчилик қиласи. То ўзининг мақсадига эришгунга қадар йўл юриб, нима учраса еб, қаноат қиласи. Мақсади ўзи кўрмаган бир мамлакатга етиш; у мамлакат унинг ҳатто тушига ҳам кирмаган.

У мамлакатда одамлар кўп, лекин унга бирон дўст йўқ. Кўз олдидан ўзининг шахру диёри ўта бошлайди. Кўча ҳам кўп, уй ҳам, бозор ҳам. Лекин у қаёққа боришини билмайди. Мусофирик юрагига таъсир қиласи; кўнглини ёлғизлик эзади. Овқатсиз, кечқурунгача айланиб юради, оқшом киргач, булбул каби бир бурчакка жойлашади. Заифликдан хуши ўзига келмай, тонггача қўзига уйку ҳам келмайди.

Тонг отгач, мадраса томон боради; мадрасанинг ичидаги йиғинларга киради. Кимга у ўз

¹³⁴ «Хор» сўзининг араб ёзувида ёзилиши кўзда тутилади.

холини баён қилса, у эшитиб, хазилга олиб, ўзини билмаганга солади. Тил аоидасидан бир дарс сабоқ олиш учун умр варафини ҳавога учиргандай сарф қиласи. Кундузи унга на бир маскан топилади, на кечасига бир оромгоҳ тайин. Мусофирликда унинг аҳволи ёмондан ҳам ёмон; бундан ортиқ ёмон нарсани топишнинг ўзи қийин. Унинг аҳволини гапиришга тил ожиз, уни ёзишга қалам тили ҳам лол.

Шундай ғам ва замон уқубатларини чекиб, ўн-ўн беш йил елиб-югуриб, жонини қийнаб, мадраса бурчагини ғам билан обод қилиб, тонгдан оқшомгача фарёд этиб, шу хилда минг машиққат чеккан бечоралардан, ўз ватану мулкидан оворалардан баъзиси ўлиб, баъзиси ҳар томонга кетиб, баъзиси ўз орзусидан воз кечади. Баъзилари озгина нарсага эришиш билан кифояланади; баъзиси эса ўз устига кўп жафоларни олади. Ою йил доираси айланиб-айланниб, натижада битта-иккитагина камолот эгаси этишади.

Илмда бир одам соҳибқирон бўлгунча ўттиз йилда бир давр келиши керак. Унинг кўнгли илм маскани, илм даргоҳи, унинг бир қатра вужуди илм дарёсига айланади. Яхудийча десанг яхудийчани билади, юноний десанг юнонийни, суря тилини десанг суря тилини; ҳиндча савол берсанг, ҳиндча жавоб беради. Илм унинг кўнглинини бир дунёга айлантириб, бир қатрага бутун бир дарёни яширади. Сўзларида тўла маъно; гапни сирли безакларга ўраб гапиради. У қаламининг учидан бир гапни қофозга тўккач, қора сиёҳ билан битилган у хатда оби ҳаёт кўринади. Ёзувининг қоралиги оби ҳаёт суви бўладиган зулмат бўлса, унинг маъноси бу зулматдаги оби ҳаётдир. Осмон билан боғлиқ энг қийин масалаларни ҳам осонлик билан ечади. Абу Али ибн Синонинг ҳамма фикрлари унга тушунарли. Қалами хатнинг барча хилларини ёзишга қодир; илмларнинг ҳаммаси унга маълум... Қалами ҳар қандай ёзувни кўчира олар, илмларнинг барчасидан хабардордир: Дин масалаларида жаҳолат ва мақтанчоқликнинг душмани бўлиб, кимсан Фаззолий билан Шоғийга ўхшайди.

Гарчи у фалакдан шундай камолот топган эса-да, лекин унинг бошидаги фалокатлари ҳам бекаму кўст. Шомдан эртаси тушгача овқатланмайди, тушлик қилса, кечқурунга ҳеч нарса йўқ. Қизифи шуки, унинг жоҳил хўжайини у билан ёмон қўришади, гапи ҳам ёқимсиз. Унинг дину диёнатида ҳеч бир қоида йўқ, балки унда диннинг, диёнатнинг ўзи йўқ. Ғазабланиб, иши ҳамма нарсани елдек совуриш; ўжарлик қилиб, ҳамма нарсани ўт каби қуидириш. У қўриш шамъини ўчириш керак боиган даражада хунук, ақлдан ҳаёни кетказадиган даражада тентак. У дунёда Худонинг яратган балоси бўлиб, хулқи ва кўринишининг ўзи бунинг икки гувоҳидир. Унинг одати, феъли, одам ўлдириш, баданидаги ҳар бир тук ўзим темиридир. Ичида тутундай қоронғилик, ташида алангадай сурбетлик. Пасткашлиқда ит билан баробар, балки ит унинг олдида одам.

Бундан ҳам ажаброғи шундаки, шунча жаҳолати билан, жаҳолатгина эмас, разолати билан чарх уни энг юксак мансаб эгаси қилиб қўйган; ҳамма одамлар ва сипоҳлар унга тобеъ. Ўт каби хадеб ўжарлик қиласи; тўни эса заррин матолардан. У гарчи илондек ҳаммага зарап етказса ҳам, ўзи Фаридун хазинасидек хазина устида ором олади. У ўзи тикондай қанча ўткир бўлса ҳам, тонг еллари унинг бошидан гул сочишади. Одам ўлдириш ишида қиличдек таникли бўлса ҳам, шоҳ унинг белига қимматбаҳо камар бойлаб қўйган. Унинг дили гўзалларнинг ҳолидек қанча қора бўлса ҳам, лекин доим гул юзида жилва қиласи. Унинг ярамасликлари гапирган билан адо бўлмайди, лекин унинг дабдабаси ундан ҳам ортиқ.

Ул одам ўзининг фазилати ва фасоҳати билан машхур, буниси эса феъли ва қабоҳати билан. Қизифи шуки, буниси қанча юз одамни хор-зор қилиб, қанчадан-қанча обрўга эга бўлган. Халқ уни «амир» деб атайди. У шу ном билан одамларни ўз қўл остида тутади. Бунга унинг буюрганини қилиши лозим. Олим ҳам унинг эшигига хизматда. Қара, пасткаш нафс шундай фариштасифат одамни лаънати дев олдида хор ва забун этган.

Бу ўн марта унинг олдига киришга тараффуд қилса, дарвозабон ва қоровул уни қўймайди. Бирор марта агар унинг олдига кириб қолса, унинг дийдорини кўриш бунга баҳт насиб

этгандай. Бек агар унинг хол-аҳволини сўраб, илтифот кўрсатса, бу уни кетма-кет дуо қилгани қилган. Дуосини тугатиб, ўрнидан туриб, уйига жўнар экан, унинг ерини ҳам ўпади.

Амир шундай бехуд холда ўзиникилар ва бегоналар билан муносабатда бўлади, одамларни ийифиб, уларга мақтанчоқлик билан гап тушунтиради. Худо хақи, қара, бу қандай ах вол? Буни озгина таърифлаш учун ҳам тил лол. Унинг кибру ҳавосини кўру бунинг қашшоқлигига қара!

Уларнинг ўрталарида нима гап бўлиши мумкин? Униси жоҳил бўлиб, буниси олим бўлса ҳам, бу олим эмас, ўзига золимдир. Умни ким амалга эришиш учун восита қилса, ўзини ҳам, ҳалқини ҳам йўлдан адаштиради. Олим агар амал учун пасткашлиқ қилса, илми унинг билимсизлигига далиллар. Илми бўлиб туриб, ким мансабга учса, тоза терни денгиз суви билан тенг кўрган бўлади. Итнинг мақсади ўлимтик бўлгандан кейин унга безакдор ёпқичнинг нима кераги бор? Бошлиқ боииш учун илм қозонган пасткаш одам нажосатни ипак либос билан ёпган бўлади.

Олим агар ўз йўлига қатъий амал қилса, илмига қараб иш тутса, дунёning ҳаром молларига кўз олайтирмаса, ўткинчи дунёга тикилиб қарамаса, бундай одамни шараф гавҳарининг кони деб бил, гавҳар десанг ҳам, кон десанг ҳам - нима, десанг, ўшанга тегишилдири. Ҳақиқий олим ўзи кону, юз томони яна гавҳар, ўзи осмону, ҳар тарафи юлдузлар! Конидаги гавҳарларнинг ҳам барчаси пок, осмонидаги юлдузлари ҳам порлок. Кимга шундай баҳт насиб бўлса, у дунёга кўз олайтирмаса, ажабланадиган жойи йўқ.

Эгнидаги тўнида юзта йиртиқ бўлса ҳам, гулнинг тўни йиртиқ-йиртиқ экани айб эмас-ку! Қуёшнинг яланғочлиги унинг зийнати-ку; булутдан либос кийганда эса, ҳаммаёқни қоронғилик босади. Асал қовоқдан нари турса ширинроқ бўлади. Мушк ҳам кийикнинг киндигидан ажратилса, ҳид беради. Ер кишининг шарафи кийимда эмас; дур садафдан узоқ бўлса. баҳоси камайди Пашшанинг ҳам уст либоси заррин, аммо унинг қўнадиган жойи ўлимтикларнинг устидир.

XLIII

Ином Фахр Розий билан султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ҳаммомда дўстлик шамъини ёққанлари ва имомнинг сўзи билан султоннинг тақаббурликдан воз кечгани

Сирдонлар даврасининг подшоси, дунёдаги барча диндорларнинг имоми Фахриддин Хоразмни ўзига оромгоҳ қилганда, уни кўришга Хоразмшоҳ келмади. У сўраб, бунинг олдига келмагандан кейин, илмининг қадр-қимматини сақлаб, бу ҳам бормади. Шоҳ ўз қилмишидан уялиб, пушаймон бўлди. Лекин имом бунга парво қилмади. Орада кўп пардали гап-сўзлар ўтди. Ўртадаги парда эса кўтарилмагандан сўнг бу гап-сўздан не фойда.

Бир куни имом ҳаммомга тушган эди. Шоҳ ҳам ҳаммомга йўл олди. Улар бир-бирлари билан кўришиб, шоҳ унга очилиб шундай савол берди:

- Эй, ўз илми билан элни баҳраманд этган, қиёмат ишларидан бир хабар бер-чи. У кун қандай машаққатлар юз беради? Ҳар бир кишининг аҳволи нима бўлади?

Шоҳ шундай маъноли саволни берган эди, камолот эгаси бунга шундай жавоб берди:

- Эй қиёмат кунини билишни орзу қилган одам, қиёмат ҳақидаги саволга энг монанд жой шу ҳаммомдир. У ерда ҳам шоҳ билан гадо бир хил ахволга тушиб, шоҳу гадо барчаси яланғоч юради. Амалдорлар, катталар ҳаммаси сенга ўхшаб, ичкарига киргач, бору йўғи ташқарида қолади. Илму хунар эгалари эса менга ўхшаб, нима йиққан бўлса, ўзи билан олиб киради, вассалом. Султонликдан сенга у куни кўп фойда йўқ, лекин менга илмим туфайли яхшилик кўп бўлади.

Эй Навоий, илм, билки, сенинг мақсадингдир. Энди илмни йиққан экансан, унга амал қил.

Эй соқий, доим менга шундай бодадан тутки, имом уни кўриб, дархол саждага бош кўйисин. Ундан кимки ичса, Хоразмгина эмас, Хоразмшоҳ ҳам унинг оёғи остидаги тупроғ бўлади.

XLIV ЎН ИККИНЧИ МАҚОЛАТ

Қалам учидаги тиликнинг ранг-баранг ҳаракатлари¹³⁵ ва қалам аҳларидан иборат тўданинг турланувчанлиги ҳақида; у (қалам) қайси бир хатни кўчиришига бошласа, бу унинг номаи аъмолининг қора бўлишига сабабdir, котибга эса баҳтсизлик белгисидир; у қайси бир ҳарфни тузатиб, қайта ёзмоқчи бўлса, бу унинг юз саҳифасининг ҳам, роқум қозозларининг ҳам оқ бўлишига сабабdir

Бу қандай бичими келишган, ёқимли нарсаки, овози ҳам яхши, диққат билан қулоқ солсанг арзийди. Учи маъноли гапларга нақшу нигор беради, мистарининг қашлоғич иплари унинг тирноқлариидир. Унинг тузилиши қушга ўхшаб кўринади; тумшуғидан ҳар томонга маъноли сўзларни сочади. У ўзи нур устидан ватан қилган бўлса-да, емиши - қоронғилик¹³⁶; оқ қоғознинг устига мушк сочади. Унинг ҳаракатлари тез ва бир меъёрда, лекин учиш учун унга қанот этишмайди, холос.

Йўқ, уни қуш дема, у хушбўй бир илон, хушбўй дема, фусунгар илон. Унинг (саҳифадан саҳифага) гўзал учиб ўтишлари, қўл-оёғининг яширинлиги бунга далиллар. У ҳар тилини чиқаргахда, битта сеҳр кўрсатади. Бунақа сеҳрни қайси бир илон кўрсатган?!

У илон ҳам эмас, тилла хазина устидаги аждардир. Унинг қорнида юз хил ажойиб бойлик яширинган. Оғзидан тутун чиқаради. Тутуни орасидан чиқсан ҳар бир мунчоқ бир гавҳарга ухшайди.

У аждар ҳам эмас, чунки у эгри; уни яхшиси Мусо (пайғамбар)нинг (сеҳрли) ҳассаси деб атай қол. Бўлмаса, қандай қилиб у бутун жаҳон сеҳрини, ҳатто унинг маъносини ва ифодалаш сеҳрини ичига юта олди? Танасининг оғирлиги ҳам йўқ даражада; у бу захматларни чекканда қийналмайди! Уни ҳасса ҳам дема, балки қалам деб атай қол; унинг учини хатга нақш битувчи де.

У дунёда ҳамма нарсадан олдин яратилган. Унинг мақтови - «Қуръон»да ҳам кетма-кет учрайди. У Аршнинг устидаги Курсидан жой олган. Курсининг устига хат ёзиш учун тахтacha ҳам кўйилган эди. Тахтачада қандай нақшлар бўлса, уни қалам чизган эди. Уни қаламдан бошқа нарса ёзмаган-чизмаган.

Қалам (ўз иши билан) шунча шарафга сазовор бўлган экан, (бу билан иш қилувчи) котиблар икки хил бўлади: мақбул котиблар ва номақбул котиблар. Мақбул ва номақбулининг ўзи ҳам бир неча хил бўлиб, ҳаммаси хат кўчиришга истак билдиради. Уларнинг бири қозихона котибидир. Унинг иши ғайриқонуний бўлган нарсаларни қўллаб-қувватлашдир. Одил гувоҳни ёлғончи гувоҳ деб ҳисоблаб, унга пора олган деб тухмат қилади. Унинг мутлақ хоинлиги кўриниб туради; унинг барча ноҳақлиги ҳақиқат каби равшан. У қаламнинг учини ўтқир қилиб чиқаради; тўғрилик ва инсоф юзини юмдалайди. Ёлғонни исботлаш учун узундан-узоқ айномалар ёзади; саҳифани ўз юзидек қора қилади. Барча хиёнатни диёнат деб билади, ҳар қандай диёнатга хиёнат этади. Фисқ-фасод, иғво қилиб, сарвдай тўғри, савсандай озод одамларни ҳам ўз йўлига юргизади. Пул бермаса, бўйдоқ ўтган Исо (пайғамбар) устидан ҳам никоҳида тўққизта хотини бор, деб ёзишдан тоймайди. Пора учун бирор бош узум бераман

¹³⁵ Навоий «қалам» деганда қамиш қаламни кўзда тутадики, унинг учи хозирги ручкаларники сингари иккига тилинган бўлади.

¹³⁶ Қоронғилик- муаллиф матнида «зулмат». Бунда қора сиёҳ, туш кўзда тутилади.

деса, жаннатга ўхшаган бутун бир боғни қўйдириши мумкин. Халифанинг қизини ҳинду билан никоҳлайди, бунинг учун унга ичгани бир коса сув бўлса бўлди. Никоҳ хужжатини ёзиш учун пул талаб қиласди: тахсин олиш умидида бу хужжат саҳифасини бир қанча қайдлар билан тўлдиради. Кимки ўз қаламини шу хилда ишлатса, билингки, у хатини ҳам ўз юзидек қорайтирган бўлади.

Кейингиси хийлагарликни ўзига қасб қилиб олган муфтидир; унинг ўй-фикри хийла ва макрдир. Кўнглида у қандай эгри ниятларни ўйлаган бўлса, бу унинг ёзган фатволарида ҳам тўғри кўриниб туради. Жаннат ҳурларига у очкўзлик кийимини кийдиради; нимаики «ҳашсан» («хунук») бўлса: уни «ҳасан» («чиройли») деб ёзиб, гўзаллаштиради. Бемаъни ашула айтган бўлиб, заҳар сочади. Қуёшни шамънинг тубига яширишга қодир. Найранг иплари унинг ўзига занжир бўлиши керак, лекин ўртада айбдор ё Амр, ё Зайд бўлиб чиқади¹³⁷. «Ҳа»нинг ўрнига «йўқ», хатонинг ўрнига савобни ёзди ва орқасига «бу ёғини Худо билади», деб қўшиб қўяди. Ўзининг қилган икки гуноҳи кўзига кўринмай, ўз гуноҳига Худони ҳам шерик қиласди.

Битилган саҳифа бежалган, муҳрлар ҳам тўлин ойдай бекаму кўст. Лекин унга эътибор бериб чуқурроқ қаралса, асли маъноси ҳақида ўйлаб кўрсанг, ҳар бир чиройли сўзи юз мashaққатни билдиради; ҳар бир гулининг ичидан юзта тикон чиқади. Ундаги ҳар бир сарв ва кўкат ўқ ва ништар, сунбул билан гул тутун ва чўғ бўлиб чиқади. «Шариат»даги «айн» балонинг «ғабн»и бўлиб, тўғри ёзилишига келганда, ундаги ҳар сўз хато. Кимки саҳифани шу хилда безаса, унинг бўйинини қаламнинг бўйнидек узиш керак!

Яна бири девонхона котиби бўлиб, дев ҳам унинг ишларига ҳайрон қолади. Тақдир унга «камалдор» деб исм қўйган. Ушбу амал унга дорни насиб эттирган. Шу амали туфайли у қадаҳ-қадаҳ май ичади. Қаламнинг товуши унга найнинг куйлашига ўхшаб туолади. Ўз амалига мағрур бўлиб, қаламини куйлатар экан, найнинг овози уйни кўтариб юбораётгандай боиади.

У ўз қаламининг учини сиёхга ботиради; сиёхи эса тутунга ўхшаб бутун оламни қорайтиради. Унинг қалами одамларни қўйдириш учун ўтин. Бу ўтнинг тутуни эса фалакдан ҳам ўтиб кетади.

Бу ишдан давлатнинг қўриқчиси - шоҳ бехабар: давлатининг устунлари эса порахўр бўлиб кетган. Талончиларни мамлакатга хоким қилиб қўйган. Уларнинг ҳар бири ислом уйини бузувчи динсиздир. Улар косибга ҳам, дехқонга ҳам баробар зулм қиладилар; косиб, дехқон у ёқда турсин, сultonнинг ўзига ҳам.

Улардан биронтаси қайси бир вилоятга бормасин, одамларнинг уйида, боғида базм қуради. У уйнинг эгаси ичмайдиган мазхабдан бўлса ҳам, унинг биринчи талаб қиладиган нарсаси яхши майдир. У уйнинг қари эгасини ичириб маст қилиб, унинг хотинини хотин топиб келишга юборади. Ўрадаги уруғлик арпасини отига егизади. Уйдаги товуқларини одамлари тутиб эйди. Хуллас, ўшаъуйга бало келади, бало эмас, балки вабо ёғилади. Ҳамма ёқда йиги, оҳ, аффон. Бу бир ўту, уни ел билан тўфон олиб келгандай.

Кентнинг арбоби билан бу бир-икки золим бирлашади. Зулмда у хожа бўлса, бу иккиси гўё унинг паҳлавонлари. Бир-бири билан улар шундай дўстки. кўрсан киши уларни аўво мағиз билан нўст девишади. Давлат молини дўстларига яширинча сотишади. Ўн олтинлик нарсани бир олтинга ўтказишади. Бу ҳақда тезда хужжат ҳам тузишади. Халққа ўзларича майда солиқ ҳам солишади. Бирни беш-ён деб ёзиб, хужжат хати тузишади. Бунинг учун Худо уларнинг кўлини қаламдай кесса арзийди.

Натижада бу зулм қилувчилар бойиб, бир қанча зулм чекканлар барбод бўлади. Унинг боши унинг қаламининг учидек иккига бўлинсин! Гавдаси эса қофоз осилгандек осилсин! Бу «яхшилар» сартлар билан қанча тил топса, уларнинг ёрдамчилари турклар билан ҳам мослашиб кета берадилар.

¹³⁷ Амр ва Зайд - ўзбекча «Эшмат, Тошмат» деган иборага тўғри келади.

Бу номаъқбул(котиб)лар бир неча саноқ бўлгани каби, уларнинг мақбуллари ҳам бир неча саноқдан иборат? Уларнинг биринчиси гавҳар сочувчи муншидир. У гоҳ мактуб ёзади, гоҳ фармон. Мактубидан хижронга асир бўлганлар шод, номаси эса мактубидан ҳам яхшироқ. Номасидан киши ўзига керакли сўзларни топади, гўё бундай сўзларни гул саҳифасидан булбул топиб ўқигандай. У битган саҳифани ўқиб, сўзга чечан маъшуқа ҳам кулиб, хурсанд, худди тўти ўз аксини кўзгуда кўргандай, (чунки унинг ёзган сўzlари) хижроннинг қора шомида нажот тонгидай, фурқат қоронғилигига эса оби ҳаётдайдир; у йўллаган мактуб энг ёқимли хушхабардан иборат бўлади; фароғатли ҳаёт ҳақида ёзгани завқ-шавқ белгисидир. Унинг хати зулм вақтида мазлумлар учун бу зулмдан қутулиш воситасидир. Бу хатни кўрганда золимлар вахимага тушади. Бу хат одамларга нурли қуёшдек фойдали, юксак осмондай қудратлидир. Янги ой шаклидаги сарлавҳа устига босилган муҳр тонгнинг шафақ ранги устидаги қуёшга ўхшайди. Шу хилдаги унинг қандай мактублари бўлмасин, ҳаммаси, ўйлаб қарасанг, бири биридан яхши. Ким китоб тузиш йўлини танлаган жбўлса, унга тоза дурдай қимматбаҳо нарсалар назм ва насрдир. Булар - ҳикматли сўзлар, тарихий воқеалар, ҳикоялар, шеър билан битилган турли-туман мақолатлардан иборатдир. Бундаги ғазаллар жаннатнинг боғига ўхшайди. Уни ажойиб ғазал дема, хушбўй охунинг боласи деб ата. Бунда унинг қалами гавҳарларни қора ипга, худди тун ипига юлдузларни тизгандай тизади. Унда қофозларнинг юзи маҳбубанинг юзига, чизиклар мўйлабига, ҳар томонда сочилиб ётган нукталар эса холига ўхшаб кетади. Саҳифаларнинг ҳар бири бир гулзордек; атрофидаги чизиклари боғнинг деворлариға ўхшайди. Бу чамандаги атиргулларни томоша қил. Чаманинг пахса девори олтиндан ва ложувардан. Ҳар қатор хат саф-саф гул, сарв ва суманга ўхшаш; ҳар икки мисранинг ораси гўё бир дилкаш чаман. Бундаги сўзларнинг ҳар бири бир туп атиргул; маъноси эса унинг ширин мевасидир. Байтлари худди Каъба уйининг ўзи. Чиройли кўриниши мазмунан Эрам боғига монанд. Агар унда шундай чуқур мазмун бўлмаса, уни одамлар нима қиласи? Бундай назмни кўтариб, қаёққа ҳам олиб бораради? Кимки бундай варақ ва унинг Тахририга эхтиёт билан қарар экан, Худо уни ҳар қандай янглиш ва хатолардан сақласин!

Булар ҳаммаси (котибларнинг) шохчалари эди. Асосий шох деб шундайларини билки, қаламининг учи тилини узун чинарих, улар «Қуръон» оятларини ёзишга киришади: «Ҳадиси Саҳих» каби асарларни Тахрир қиласи. Бу ўринда улар тафсирларни ҳам кўчиришади. Уларнинг Тахрири билан бирга шархини ҳам беради. «Тазкират ул-авлиё»ни битиб, «Қиссад ул-анбиё»ни ҳам кўчириб, «Ихё» билан бир нафас фароғат топади, билимсизлик туфайли ўлган танига рух беради. Гоҳо «Футухот» ни кўчириб ёзар экан, унинг кушойишидан юзлаб одамлар ўз муродини топади. Кўчириш учун у гўзал «Кимиё»ни олар экан, одамларнинг мис қалби олтинга айланади. Ёзишга у «Нафаҳот»ни қабул қиласи экан, дўстлик шабадаси кўнгулларни шабадалатади. Қалами «Шавоҳид»ни кўчиришга кафил бўларкан, бу мақсадининг амалга ошишига далил. Қалам чиқариб, яна бир ёзгани «Ҳақойиқ»; нимаики кўчирса, унинг биттаси «Маориф»дир¹³⁸. Бу асарларга кўз ташлаганлар кўнглига файз нур сочин! Уларни кўчирганлар руҳига ҳам файз етсин!

Кимки шу хилда хат кўчириш билан машғул бўлиб, соғлиқ ва хусниҳат унга ёр экан, Тангри унга шодлик насиб этиб, унга халқ хурсандчилик хатларинигина ёздирсин. Қалами доим унинг саҳифалариға безак бўлсин, саҳифаларидан хатони озайтирсин. У хат ёзиб, қандай чизик тортмасин, бундан унинг мақсад манзилига йўл очилсин.

XLV

¹³⁸ Бу ўринда тилга олинган асарлар ҳаммаси ислом дини ва тасайвуфга доирдир.

Ёқутнинг¹³⁹ ҳусниҳат туфайли подшоҳлар олдида ҳам, дарвешлар олдида ҳам ҳурмати ортгани ва мамлакат ёзувига ҳурмат аҳлари ўз белгисини унинг битган саҳифаси бўйича тортгани

Фано боғининг гул тупида ўлтириб шуҳрат қозонган кишининг гулшани Сухравард эди¹⁴⁰. У нафсу ҳаво девига йўл бермаслик учун осмоннинг ҳақиқат авжидаги учар юлдузи бўлган эди. Бир куни у халифанинг саройи томон борди. Бу Ҳақ раҳматининг оғатга қарши борганига ўхшарди. Ҳижоз аҳолиси Каъбага эътиқод қилгани сингари халифа Мустаъсим ҳам унга нисбатан кўп ҳурмат билдири. Уни тахтга чиқариб ўлтиргизиб, сўнг ўзи ўлтириди. Гўё қути биттаю гавҳар эса иккита эди, ёки бурж¹⁴¹ биттаю устида иккита юлдуз тургандай. Шайх адаб билан сўзламоқда эди, халифа эса ерга кўз тикиб, жим туради. Атрофда не-не одамлар оёқ устида хизматда, не-не одамларгина эмас, ҳатто шаҳзодалар ҳам.

Шу пайт Шайх одамларга қараган эди, қўзига Ёқут кўриниб қолди. У бирдан хаяжонланиб, ўрнидан туриб кетди; халифа ҳайратланиб, унга шундай хитоб қилди:

- Эй, не-не тушунган одамлар оёғининг чангি бўлган одам, шоҳлар ҳам сенга қуллик қилиб, бу билан фахрланадилар. Бундай олий мартаба унга қаердан келганки, сен унга бу хилда эхтиром кўрсатмоқдасан?

Шайх деди:

- Қайси бир ҳурмат ва мартаба Худо унга берган ҳурмат ва мартабадан юксак бўлиши мумкин? Унинг иши доим «Куръон» кўчириш бўлиб, ҳеч ким у сингари кўчира олмайди. У Худонинг сўзларига зийнат бергани учун уни ҳурмат қилиш бизга вожибdir.

Тушунган одамларнинг бошлиғидан Ёқутни билгач, шоҳ унга ўз мажлисига келиб ўлтиришни буюрди. У қўли пок одам хатининг яхшилиги шарофатидан мамлакат подшоҳи билан ҳамсухбатликка мұяссар бўлди.

Билки, Навоий, нима сўз ёёсанг ҳам, Ҳақ сўзидан бошқа сўзга қалам урма.

Эй соқий, ёқутранг майдан олиб кел, лиммо-лим қилиб қуй. У бодани менга тутки, бир totиб, қаҳрабо рангини ёқут рангига айлантирай.

XLVI ЎН УЧИНЧИ МАҶОЛАТ

Булутдек фойда келтирувчи одамлар ҳақидаким, пешона тери билан зебо раҳонларнинг бошига гавҳарлар сочадилар; юзларида булут орасидаги чақмоқдек кулги кўриниб туради; шабнам тўқилган чинордек, қўллари кафтининг тери билан ерга ёнбошлаган хас-ҳашакларни сугорадилар; дилининг куйиши чинорникидек рангу рўйида ошкор

Эй инсонлар орасида тонг каби кумуш сочишга ўрганган одам, сенинг меҳринг қуёш меҳридай умумийдир. Халқ юзига тонг каби кулиб боқасан; элнинг бошида чарх каби айланасан. Агар ёмғир ўрнига тош ёғса ҳам, тоғдек бошингни яширмай турасан. Йигинда ўлтирганлар ҳаммаси бошингга тиф урса ҳам, шамъ каби ҳамманинг кўзини ёрита берасан. Тиф кўксингни қанча чукур ёриб кирса, сен садаф сингари шунча кўп соғ дур берасан. Замондан ичининг қанча қон ютса ҳам мушк каби муаттар бўй таратиб тура берасан. Сендан наф кўрганлар

¹³⁹ Ёқут - араблар орасида шуҳрат топган котиб (1268- й. да вафот этган). У Бағдодда аббосий халифа Мустаъсим даврида яшаган. «Куръон»ни кўчиришда ягона хисобланган.

¹⁴⁰ Машхур мутасаввиф Шайх Сухравардий кўзда тутилади.

¹⁴¹ Бурж - қадимги астрономияда қуёшнинг йиллик ҳаракат доирасидаги ўн икки нуқта; қуёш ҳар ойда шу нуқталарнинг бири атрофида ҳаракат қиласи.

дуойи жонингни қилиб, шаънингга қаратади: «Ер юзида яшаб юрсин!» - дейдилар¹⁴². Ким бўлмасин сени «Одамларнинг энг яхиси» дейишади¹⁴³. Бу мақтovларни сен қандай оқлайсан?!

Сен инсонларга фойда етказишни ўзингга шиор этдинг; шундан келадиган нафъни ўзингга ёр айладинг. Сенинг халққа кўрсатган фойданг шак-шубҳасиздир; лекин билиб қўйки, бундан ўзингга тегадиган наф кўпроқдир. Булут агар денгизга бир томчи ташлаган бўлса, денгиз бу бир қатрани асл дурга айлантиради. Деҳқон кўчатларни парвариш қилгани учун уларнинг иши унга гул ва мева беришдир. Уйнинг шифтини устун кўтариб туради, лекин шифт бўлмаса, устуннинг ўзи ҳам қулаб тушади. Махбуба қошини ўсма қўйиб безар экан, бунда ўсманнинг кўнгилни олиши қошга ҳам боғлиқ. Жононнинг юзидаги хол қанча яхши бўлмасин, унинг асосий гўзаллиги юзида.

Кимки бошқаларга зарап етказишни одат қилса, бундан элга эмас, аввало ўзига жабр этган бўлади. Кимки шишани босиб синдирса, бундан ўзининг оёғи яра бўлишини ўйламайди. Ўт харакка тушиб, алнга кўтаради; уни куйдириб бўлиб, ўзи ҳам учади. Паашша одамнинг бўйнига кўниб олиб, чақади, лекин бир шапалоқ билан махв бўлади. Капалакни тутаман, деб орқасидан чопган бола бўркини ерга уриб, бош яланг қолади. Бойқушни тепаман деб қайси қуш қасд қилса ҳам, тепган оёғи тўппа-тўғри тузоққа илинади. Бой халққа зулм қилиб, ерга уруғ экса, уруғни чумоли тўдалари талаб кетади. Кимки осмонга тош отса, у тош билан ўз бошини ёради.

Заараркунандалик ёмонликнинг белгисидир; ҳарорат оловнинг табиатидандир. Киши баҳтсиз бўлса ҳам, баҳтли бўлса ҳам бу унинг ихтиёрисиз юз берган холдир. Мушкни нофа қанча яшириб турмасин, ҳиди, барибир, уни халққа маълум қиласиди. Кимнинг табиатида сахийлик бўлса, бойлик ва факирликнинг унга фарқи йўқ. Худо бир одамни яратилишдан пок қилиб яратган бўлса-ю, лекин нопок одамлар уни севмаса, унга бунинг зиёни йўқ. Меванинг мағзи бўлгандан кейин унинг пўсти ҳам бўлади; одамнинг душмани ҳам бўлади, дўсти ҳам. Жаҳон яхши ва ёмондан холи эмас, лекин ёмон юзада бўлади, яхши - яширин. Чунки ёмон кўп, яхши оз дейдилар. Муқаррарки, мишишнинг яхиси ҳам кам бўлади.

Пасткаш одамлардан ҳақ сўзни эшишиб бўлмайди: «Куръон»ни ҳам дев тилида ўқиб бўлмайди. Таги ёмон одам эътиборга нолойиқдир. У ҳеч қачон яхшини эътиборга олмайди. Ўзининг ёмон феълини яхши кўрган пасткаш, муқаррарки, халқ орасидаги яхшиларни ёқтиромайди. Одамларнинг қилмишларидан айб ахтарган одамнинг ўзининг айбсиз бўлиши мумкин эмас. Ҳамма нарсага ёмон кўз югуртирган одам асал ўрнида ҳам заҳар кўради. Кимнинг барча хаёллари бузук бўлса, тўғри фикрдаги одамларнинг ҳаммасига ҳасадчи бўлади. Ундай одам оддий тошни лаъл деб билади; садафнинг ҳар қандай синикларини инжу ҳисоблайди. Оддий нина унга найзанинг учи, оддий арқон эса илон бўлиб қўринади.

Бундай одам бировнинг дастурхонида битта юмалоқ патир кўrsa, уни осмон сахнасида тўлин ой дейди. Одамларнинг кафтида пайдо бўлган қадокни кўrsa, ҳасад қилиб, уни қўлида тўла дур ушлаб турибди дейди. Тун қоронғилигини тонг сафоси деб, бойқуш патини хумонинг пати деб ҳисоблайди. Одамларнинг (хурсандчиликдан) ичган майини қон деб билади; таажжубки, ўзи ҳам ичкиси келиб ҳасрат билан қон ютади. Биров йиғлаб, қўзидан дур каби ёш тўқаётганини кўrsa, қайғуриб, қилдек буралиб, куйиб ёнади. Бировнинг зархал айвонини кўрганда эса ўша ўт билан ўз кулбасини¹⁴⁴ куйдиради. Бир одам гул ҳидласа, унга тикан санчилгандек бўлади; биров бода ичса. унинг боши оғрийди. блга шодлик бўлса, унинг дарди кучаяди. Унинг жонига мос нарсанинг ўзи ҳам дарддир.

Нақд бойликнинг офати ўғри бўлганидек, яхшилар ҳасадгўй одамлардан доим озор топишади. Гул юзта хусну латофатга эга, лекин унинг муаттар ҳиди қўнғизнинг жонига офатдир. Иблис туғма кўр каби Хизрни кўрмай ўтиб кетади. Кийимининг зумрад ранги унга

¹⁴² Асл нусхада бу ибора арабча: «Ямкусу фил-арзи».

¹⁴³ Бу ибора ҳам асл нусхада арабча: «Хайри нос».

¹⁴⁴ «Кулба» - шоир матнида «вайрон» бўлиб, вайрони икки маънога эга: а) вайрана уй, кулба; б) инсон вужуди, танаси.

захарли илон бўлиб туюлади. Қуёш ёруғлик бериб, нур сочиб туради. Кўршапалак буни кўрмаса, ким айбдор?! Ташна элни сув ўлимдан сақлаб қолади; ўтга теккан замон эса уни ўчиради.

Жиннинг жойи биёбондир. Гулшан эса унинг кўзига зиндан бўлиб кўринади. Қуёшнинг жавҳари пок яратилгани учун булат унинг нурини тўсишга интилса нима дейсан. Порлаб турган гавҳар сопол идишнинг остига тушса, бундан унинг қимматига птур етармиди. Арабдан чиққан пайғамбар бутун борлиқни ёритти. Абу Лаҳаб юзини қора қилиб нима қиласди¹⁴⁵.

Эй пайғамбар сўзи билангина шод инсон, элга зарап етказиш хавфидан сен доим озодсен. Худо осмон тоқини яратганида унинг ичиди бу ўткинчи дунёни ҳам яратди. Давр гулшанига зебу савлат бериб, унинг ҳар бир гулинини қуёш ёрита бошлади. Бу чаррианни Худо яратадиган чоғда унинг асосий мақсади инсон гулинини яратиш эди. Инсон жамоасидаги энг комил одам мاشаққат юкини энг кўп кўтарган одамдир. Камолот қозонган одамларнинг ҳам энг комили элчилар подшоси Мухаммад пайғамбар эди. Пайғамбарлик қуёши билан бу камолотини, камолот авжидаги бу улуғворлигини сенинг кечангни ёритиш учун чироқ қилди, сенинг шоншарафингга эса маддоҳлик этди. Наф етказишни у ўзига асосий ўлчой қилди. Кўрки, бу ўлчов сени одамларнинг энг яхшисига айлантириди. Ҳар тасбех ўгирилганда, унга санохонлик қиласди; у энди сенга маддоҳ ва санохон бўлди.

Сен шундай буюк мартабанинг қадрини бил, шундай улуғ даражанинг шукрини қил. Шукр нимаси? Наф етказишни орттир, хайру саховат камарини узун қил. Ўзингда кўп бўлса, инъом бер: кўп бўлмаса, оз беришдан ор қилма. Агар қўл билан бериб хайр қилиш иложи бўлмаса, тил билан ҳам наф етказиш мумкин. Одамни бир оғиз яхши сўз билан хурсанд қилиш керак боиган вақтда унга хазина берсанг ҳам у қарамайди. Сўз билан эл ўлимдан нажот топади; сўз билан ўлик тан қайта тирилади. Сўз билан динсизлар мусулмон бўлади; сўз билан ҳайвон деганинг инсонга айланиши мумкин. Бир сўз билан қанча балолар даф бўлади; қанча бойлик сочсанг ҳам бундай нафга етишмайди. Инсонга хос коннинг гавҳари, бу -сўздир; одамзод гулшанининг меваси ҳам шу сўздир.

Кишиларнинг сўз билан наф етказиш қўлидан келмаса, лоақал кўнглидаги андешаси яхши бўлиши керак. Кўнгли одамларнинг хурсандлигидан хурсанд бўлкхи лозим; уларнинг кўнгли нохуш бўлса, ташвишига шерик бўлиш керак. Кимнинг ҳалқ ғамидан ғами бўлмаса, ҳақиқий одам бўлсанг, уни одам дема. Бирорнинг ўлимидан севинган одам ё гўрков, ё ювғувчи, ёки жаллод бўлади. Уларнинг қайси бирини тасаввур этсанг ҳам, табиатинг нафрат билан тўлади. Лекин бирор сенга яхшилик қилмоқчи бўлса, сўз билан сенга жон бағишламоқчи бўлса-ю, лекин гап билан буни ифодалай олмаса, яхшиликни тилга олганинг ўзи киши табъига осойиш бағишлайди.

Худо сени шундай нодир қилиб, дунёдаги одамларга наф келтирувчи қилиб яратди. Кимки унинг шу амрига мансуб бўлса, барча кишилар кўнглига ҳам ёқкан бўлади. Икки дунёнинг таҳти билан тожи бир томону бу бир томон, билиб қўй!

Бу сифатдан яхши сифатни топиш қийин. Лекин бундан ҳам яхши бир иш бор. Бу -бировга бир нарса бериб, ундан олишни одат қилмаслик; наф келтиришу, лекин бировдан наф қидирмаслик; бериш ишини доим хотирда сақлаб, бериб, бир нарса олишни ўйламаслик. Булат топганини ҳалқнинг устидан сочди. Шунинг учун Худо уни осмонга хўжайн қилиб қўйди. Чумоли одамлар сочган нарсани теришга одатлангани учун унинг иши тириклай гўрга кириш бўлди. Гул ўзининг кумуш гулбаргларини одамлар устидан сочгани учун Худо унга янгидан-янги барг, ғунча ато қиласди. У сочган нарсани шамол олиб йикқани учун доим дарбадар бўлиб, хору зор. Шиша ҳам ўзидаги гулобни одамлар юзига сепгани учун уни авайлаб токчанинг устидаги сақлашади. Супургининг одати ҳам йиғиш, тўплаш бўлиб, унинг эшик орқасида хор-зор

¹⁴⁵ «Арабдан чиққан пайғамбар» - Мухаммад кўзда тутилади; Абу Лаҳаб эса унинг динига кирмаган, унга қаршилик кўрсатган кишидир.

бўлиб ётиши бунга бир далилдир. Санамларнинг зулфлари доим мушк тарқатиб тургани сабабли улар қўёшдек юзнинг тепасидан ўрин олганлар. Чин диёрининг мушки ўзи қора тупроғдай бир нарса. Сунбул унинг исидан ис олгани учун бошоқчидай боши қуи.

Бундан ҳам баланд яна бир марта бор. Унга йўл топиш юксаклик белгисидир. Қандай инъом бўлмасин уни очик юз билан бериш, аччиқ бодани ширин сўз билан тутиш керак. Саховат кўрсатган киши муомалада ҳам хато қилмаса, у бир йўла иккита инъом берган бўлади. Товоқда турган мевалар дилга ёқса ҳам, аммо устидаги гуллар унга қўшимча безакдир. Махбубанинг ҳусни қанча гўзал бўлмасин, лекин одамларнинг кўнглини у ёқимли муомала билан олади. Олтин тожнинг зийнати бўлса ҳам, аммо унинг устидаги дурни ҳеч нарсага таққослаб бўлмайди. Дастурхондаги хушбўй таом қанча яхши бўлмасин, устига қанд сепилса, яна ҳам хушроқ бўлади.

Кимки бундай ахлоқ билан иш тутар экан, унга бирор жафо қилса, бунинг учун у интиқом олмайди. Ҳар қандай дилғашликни хурсандхкка қабул қилади, бирор қанча жафо қилса, вафо билан жавоб беради. Бундай одамни инсонларнинг инсони деб, ҳақиқий одамларнинг энг яхшиси деб бил. Уни одамгарчиликни тўла эгаллаган, юз кишининг одамгарчилиги қўлидан ксладиган деб тушун!

XLVII

Марҳаматли Айюбнинг безори ўғри эгрилигини тузатгани...

Бир кеча хурматли Айюб Илоҳий сирлар кайфидан маст бўлиб, тоат-ибодат қилиб, шамъдек кўзидан ёшлар тўкиб ўлтирас эди. У дурдек кўз ёши денгизига ғарқ бўлиб, куйиб-ёнишда шамъга қўлдош эди. Хилватда бир бурчакни ўзига маскан қилган, гўё бир қутичанинг ичидан энг тоза дур ўрин олгандек эди.

Шу кеча бир кисавур унинг уйига лахм ковлай бошлади. Кечаси билан у ер остини ўйиб, йўл қилиб чиққанда, уйда бир одарнинг бошини кўрди. Айюб ҳам буни тушуниб, индамади; ибодатда давом этиб, буни ўзига олмади. Ўғри эса ўша тешикнинг ичидан чиқиб, уйдан нима топса, ҳаммасини тўплаб, қанчасини кўтара оладиган бўлса, мўлжаллаб, орқасига махкам танғиб боғлади. Лахмга кирмоқчи бўлган эди, тешик кичкина, юк эса жуда ҳам катта бўлганидан унга сифмади. «Инининг торлигидан хафа сичқон думига ғалвирни ҳам бойлаб олибди» (деган гап бор). Унинг қийналиб қолганини кўриб, Айюб ўрнидан турди-да, эшикни очиб, унга йўлни кўрсатди.

- Юкинг катта бўлиб кетибди, тешигинг эса кичик. Йўлдан чиқа қол, мана, эшик очиқ.

У қанча гумроҳлик кўрсатган бўлса, шайх унга шу хилда йўл кўрсатди. Киши бирорга шу хилда йўл кўрсатгандан кейин, у бундай йўлдан четга чиқиши мумкинми?!

Бу ахвол ўғрини ожиз қилиб қўйди, оғир юк эса қаддини буқди. Вужудини бир ўт ёндириб дард бериб, бундан ложувард осмоннинг ҳам иситмаси чиқиб кетди. Элкасидаги юкни шу ўтга ташлаб, ўз вужудининг юкини ҳам қуидиришга тайёр эди. Бу ранжу малолатдан музтар бўлди, хижолат уни хасдек ўртантирди. Наъра тортиб, селдек кўз ёши тўқди; шайхнинг оёғига бошини фидо қилди. Шайхнинг яхшилиги, гуноҳини афв этгани тилини лол этди, марҳаматининг Вуки эса жисмини бехол қилди.

Шайх марҳамат қилиб, унинг кўзидаги ёшини артди, лутф кўрсатиб, бошини ердан кўтарди. Унинг дарду ахволини тушуниб, факирлик хирқасини кийишни тавсия этди. Тасаввуф йўли ўз ўти билан унинг жонини қуидириб, ундан бирон нишон ҳам қўймагандек эди. Унинг бутун борлиғи хасдек шу ўтда қуиди. У шу ўтдан кўп ёруғлик топди. Камолот эгаси уни шундай парвариш қилиб, бир афв билан шунча нарсага эга бўла олди.

Навоий, телбаликни қўйиб, сен ҳам бир одарнинг этагини ушласанг нима қиларди.

Соқий, гуноҳимдан ўтиб, қоимдан тутки, жоним оғзимга келиб, чиқай деб турибди. Тез бўл, бир қадаҳ билан менга кушойиш бер. Умрим Нуҳ умрича бўлмаса ҳам, сабрда Айюбча борман.

XLVIII ЎН ТЎРТИНЧИ МАҚОЛАТ

Осмон тузилишидан шикоят; унинг ҳар бири бир қўти бўлиб, ҳар юлдузи пок бир гавҳар бўлиб кўринади, аммо у шундай бир кутича ҳамки, унга заҳар, заҳар бўлганда ҳам ўлдирадиган заҳар солинган; жаҳон кўғирчоги ҳақида кинояки, у чиройли ва келишган шўх бир жононга ўҳшаб кўринади, аммо ўзи шундай қарияки, иши макр ва кўзбўямачилик, кўзбўямачилиги эса ҳаддан ортиқдир; у марварид қутисининг зарарини ёзиши учун каламнинг тили лол: бу қариянинг турган-битгани заводир

Эй кўнгул, бу чарх қўғирчоқбоз чиқди-ку! Эй кўнгул, унинг найрангбозлигидан ранжима. Унинг найранглари хар қандай тахмин ва гумондан ортиқ. Найрангидан ҳам афсунлари кўп.

Чарх шундай хийла ва найранглар кўрсатадики, гўё у қўк хирка кийиб, тос ўйнаётгандай. Юлдузлар унинг кийимидағи жияклардан нишон; Сомон йўли эса устидаги парча-парча ямоқ.

У қуёшни машъял қилиб, айлангани айланган; тосидаги ўтни хирқаси билан яшириб олган. У ўтни ўз кийими орасидан ўтказади; тонг ёқасидан ўт чиқариб кўрсатади. Тўғрироғи, тонг кулиш учун оғзини очиб, хийла билан оғзидан ўтлар сочади. Шундай бўладики, у ўтнинг учқунлари осмон хирқаси бўйлаб ҳаммаёққа сочилади.

Қўғирчоқбоз каби бу хийлагар осмон ўз найрангбозлик чодиридан минг хил суратлар кўрсатади. У михсиз, устунсиз чодир тикади; чодирнинг кўринишини доира шаклида қилади. Унда юлдузлар жилвагар бўлиб, қумуш бадани билан юз хил ўйинлар намойиш этади. У бунча қумушранг ўйинчоқлар ясад чиқараркан, максади халққа хийла-найранг едиришдир. Йўқ, у парихпндеқ танани иккига бўлиб қўя қолмади; тифи янги ойга, қони эса унинг атрофидағи шафаққа ўхшайди. Унинг юлдузлари бундай парихонлик қилиш билан атрофига юз минг парини йиғиб олган.

Йўқ, уни парихон дема, у бир қариган шум кампирдир. Қадди ҳам айёрлик сифатини кўрсатиш учун букилган. Унинг кўз ёшлари хийла юлдузларидир. Ёлғондакам тонгнинг оқаргани - унинг бошидир. Найранг билан у эл қонини тўқади; алдов билан жонини олади. Подшоҳларни ўлдиришга, Хусравнигина эмас, Фарходни ўлдиришга ҳам ақли тез ишлайди.

Масалан, ер юзидаги бир келинни у томоша қилиб, макр билан унга пардозчилигини изҳор этади. Қўйнида пардозчилигининг белгиси оқ тонг упасию қуёш оиласидир. Тонг нафаси янги очилган гулни ясатгандай, у шўх гўзални ясатади. Юзига гул билан элик тортиб, эгнига сунбул кокилларини тараиди. Лола билан чехрасини қизил қилади; лола доғини эса чехрасига хол қилиб қўяди. Яшил ранг билан қошига ўсма тортади; шабнамни бошига рўмол қилиб ёпади. Сарвдан қоиига сурат тутқизади; сувдан эса унгъа оина ясади. Оғзини ғунчанинг орасига пинхон этиб, сўзлаганда шу ғунчани кулдиради. Чиройли нарғисдан унга кўз қилиб, сафсар раъно тилидан сўзлатади. Унинг нарғис кўзларига ноз ва карашмани ўргатади; ғамза ўрнига ўйноқилиқдан таълим беради. уни жаннатнинг боғидек безатади; жаннатнинг боғи эмас, Чин қўғирчоғидек ясатади. Халқ орасида унинг зеболигини жилва қилдириб, ҳамма томонга раънолигини намоён қилади. Бунча афсунни унда акс эттирас экан, буни халқ унга гирифтор бўлиши учун қилади. Токи, уни ҳар ким кўрганда зор бўлиб, ишқининг сиртмоғига мубтало бўлсин.

Рустамдек бир азamat у маккор қарияни учратиб, ўша гўзалга етишиш орзусида ғамга асир бўлганини изҳор этди, дейлик. Қария ўртада қўшмачилик қилиб, қоғшмачилик дема, макрхийла кўрсатиб, шундай яширин сеҳргарликларни намойиш қиладики, натижада икки тоқни жуфтлаштиради. Уларнинг никоҳини маҳкамлаш вақти келганда, тўй олди қалинига жонининг жавҳарини сўраттиради. Ҳозир тўй олди қалини учун жонини сўратган бўлса, эртасига тўйдан кейинги қалин учун имонини талаб қиласи. Раънодек гўзал маҳбуба унинг ёрдами билан ошиғини ўзига ибодат қилишгача олиб келади. Унинг шундай ўзини паст тутишини, камтарлигини кўриб, энди унга пул ҳам даъво қила бошлайди. Тўй олди қалинига жонини сўраб, кейинги маҳрга имонини талаб қилиб, жонини, имонини олгандан кейин эса, бу дунё уйидан уни сургун қиласи. Уни бу уйдан чиқариб, бошқани киритади, яна бошқа бир бегона одамни ўзиники қиласи. Унисига вафони тарк этган эди. Бунисига ҳам ўша жафоларни кўрсата бошлайди.

Қизифи шуки, бундайларнинг юзи келиб минги кетади; мингтаси кетгандан кейин юз мингтаси қиласи. Келиш-кетиши ишлари шу хилда тузилган бўлиб, ҳаёт - базмга келиб-кетишдай бир гап. Замоннинг иши шу хилда қурилган бўлиб, эвоҳ, у доим айланиб туради. Азалдан охиригача шу хол бўлиб, келувчиларнинг ҳам, кетувчиларнинг ҳам сон-саноғи йўқ. Уларнинг юзи бўлса ҳам, минги бўлса ҳам, фалак уларни йўқ қиласи. Унинг жафоларидан оҳ, юз минг оҳ!

Фалак айланганда икки чизиқ хосил қилиб, бу минтаقا ва муаддил чизиклари икки белбоғдай унинг белига бойланган. Шуни кўрибоқ одамлар унинг нима мақсадда белининг икки еридан бойланганини тушунади. Унинг айланишидан хосил бўлган қундуз ҳам, кечаси ҳам туну кун гоҳ пастга тушади, гоҳ тепага чиқади.

Бу маشاқатдан қўёшнинг юзи сарғайган; ҳатто янги ой ҳам ўзидан кетиб,/бехуд. Унинг етказган ғамидан тонг тўнини йиртган, шорн ҳам мотам либосида. Иссиғини кўтаргани учун ўт оромсиз, елни югуртиргани сабабли хор-зор. Сув ҳам унинг дағдағасидан жаҳонгашта; қаттиқ шамоли тупроғни чангга айлантирган. Унинг қасд қилиши натижасида денгиз заҳар рангida, заҳар таъсири уни қайғуга солган.

Унинг зулми билан коннинг бахти қора; гўёки ичи лахта-лахта қон боғлагандай. Дурга у шунча кўп зулмлар қилди, ўз аҳволига тўкилган бир қатра ёшдай бўлиб қолди. Унинг найзаси лаълга шундай очиқ урилди, натижада ярасидан бир қатра қон чиқарди. Унинг ғамидан булат аҳволи ҳам чатоқ; гўё ўз дардига бир қора оҳ чиқаргандай. Ундан чашма ҳам душманлик кўриб, бир кўз бўлиб қолган, ўз аҳволига қайғуриб кўз ёши тўқади.

Булбул унинг хасратидан фифонда, гул тўни шу туфайли юз еридан чок. Лолада ҳам янги доғлар пайдо бўлган; кўз ёшлари эса у доғларни қонга бўяган. Шишанинг кўзидан қонини оқизиб, майнинг ўтидан одамларнинг жонини куйдиради. Гарчи у кишиларнинг жонига ўт солса ҳам, шу ўтини ҳам ҳаммадан барибир қайтиб олади. Шунга қарамай фалак ҳаммага ўзини дўст тутиб, ўзини одамларнинг аҳволига ғамхўр қилиб кўрсатади. Бир неча кун одамларга хурсандчилик бағишлиб, бир неча кун уларнинг хожатини раво қиласи. Бировни мансабда Қорун даражасига, бировни мартабада Фаридун даражасига кўтаради. Унинг бу ишларида ҳам бир-бирига мувофиқлик йўқ; мингдан бир иши тахсинга лойиқ эмас.

Шундай фикр қилгинки, бу пасткаш чархнинг айланиши худди ғалвирнинг айланишига ўхшайди. Оламдаги одамлар, хоҳ яхши бўлсин, хоҳ ёмон, ҳаммасига шу чанбар орасидан жой беради. Одамларни у шу аҳволга солиб, ўз ғалвирини элагани элаган. Яхшини ёмондан, покни нопокдан ажратади. Яххисини пастидан айиргандан кейин икковини бир мартабада қолдирмайди. Қайси бири кўпроқ пасткаш бўлса, ўшани ўз марҳаматига олиб, кўпроқ бой қилди. Дурни оддий қаҳрабодан фарқ этмасдан, дурга алоқаси йўқ нарсалар билан дурларни кўмиб юборди. Жаҳон гулшанида наргис каби калтабин, нодонлар бор эди, уларнинг базмларига хурсандчилик бағишлиб, кумуш табақларда олтин қадаҳлар узатди. Табиати покиза, беҳишт гулзорининг безаги деб тушунилган гулни эса, бало тиканларига мубтало қилиб, узди,

совурди, йўқотди. Риндлар май идишига ғилоф қиласиган терини хўтан мушкини сақлайдиган идишига айлантириди. Қаерда рангдор яман терисини кўрса, юз жойидан кирқиб, ундан ўқса халта ясади. Тифдек одамларнинг қонини тўкканларнинг мартабасини кўтариб, шоҳ ёнига ўтқазди. Ўқ каби тўғрилар эса ундан қуида, дъқ ўқдондан бир неча тош узоққа кетгани каби.

Қизиги шуки, уни яхши десанг ҳам, ёмон десанг ҳам, агар бирпаст вақтини топса, аёвсиз ханжарини ишга солиб, яхшию ёмон билан баробар жанг қиласди. Кимни лойиқ кўриб тахтга ўтқазган бўлса, охирида барибир тахтага ётқизиб, хафа қиласди. Кимга бир тахта кигизни соябон қиласган бўлса, уни ҳам ўша қуруқ тахтанинг устида ухлатади. Кимгаки ичиб баҳра олсин, деб бир жом май тутмасин, оқибатда ўша майга заҳар эзиб қўшади. Ўша жомдан май ичмаган, охирида заҳаридан хуруш қилмаган киши дунёда йўқ. Кимнинг обрў-еътиборини кўтармасин, унинг буйруғига бутун оламни мутеъ қилмасин, унга жабр қилиб, уни пастлатади ҳам, секин-аста тупроқ билан баробар қиласди ҳам.

Дунёда шундай одамлар бор эди, улар шоҳлар эдилар; мамлакатда адолатнинг посбонлари эдилар. Бу, фалак уларнинг биронтасини ўлдирмасдан, хору зор қилмасдан қўйдими? Бок, Фаридун билан Жамшид қаёққа кетди? Ераж, Ҳушанг ва Заххок-чи? Салм, Манучехр ва Навзар қани? Бахману Дорою Искандар қани? Қани дунёнинг хокими Чингизхон? Қани жаҳон хони Темур Кўрагон? Бу пасткаш чарх уларнинг биттасига ҳам вафо қилмай, кимни кўтарган бўлса, уни яна ерга урди.

Шунинг учун у берган давлат ва иқболга шод бўлма; унинг муҳаббатига ҳам ишонма. Унинг ҳеч бир хосили ҳам йўқ, доимийлиги ҳам. Уларнинг ҳаммасидан кеч, лекин кечикма. У сени мағлуб этгунча, сен уни олдинроқ ўз фақирлигинг билан хор қил, мағлуб қил. Қўлингда бор нарсани у олиб қўймасдан, ҳаммасидан воз кеч, қўлингни торт. Қўлингда ниманг бўлса, пароканда қил, ўз қўлинг билан уни шарманда эт. Қуёш панжасидек қўлингни оч, унда қанча кумуш бўлса, оламга соч. У сенинг қўлингни қуритишини билиб, билганингдан кейин, ўз қўлингни ўзинг қурит.

XLIX

Искандарнинг етти иқлим мамлакатларини ўз қўлига киритгани ва бўши қўл билан бу дунёдан кетиши отини илгари сургани

Ҳамма иқлиmlарни қўлга киритган шоҳ Искандар жаҳон мамлакатининг тахтига эга бўлди. У бориб олмаган бирон ер қолмади. Бирон ер қолмадики, у бормаган бўлсин. Дунёдаги ҳамма ер ва сув унинг хукмига ўтиб, хўлу қуруқ буйруғининг қавzasига тушди. Осмоннинг кўк гумбази устида хутба ўқиб, адолат тамғаларини (олтин, кумушга эмас), юлдузларга урди.

Шоҳлар ўз ихтиёрлари билан унга қул бўлиши; унга қул боииш билан улар фахрландилар.

У ҳам шоҳ эди, ҳам валий, ҳам пайғамбар. Унинг табиати эса донишмандлик билан ростланган эди. Унинг асл зотида Жамшидлик одатлари бор эди. Оддий кўзгу унга жаҳонни кўрсатадиган жом бўлиб хизмат қиласди. Этти қават осмон ҳукмронлиги унга муюссар, етти иқлим унга бўйсунган эдии

Шундай юксай мартабали баҳтиёр подшоҳ бу ўткинчи дунёдан кпъчим кўтармоқчи бўлиб қолганда қизиқ бир ожизлик ва бечоралик холатини бошидан кечирди. Олдида қизиқ бир оворалик юз берди. Унга на ҳакимлари ёрдам қила олди; на хизматкорлари, на қуллари унинг фармонини бажара олди. Улар барчаси бу яшил боғда қолиб, у бир ўзи қора тупроғнинг ичига йўл олди. Бундай халокат унинг ичини ўртагач, шундай сўзлар билан у ичини бўшатди;

- Шу нафасда мен пастга қараб бораяпман; шоҳлик ноғораси сафарга чорламоқда. Ким ўз ор-номус шартини сақламоқчи бўлса, менинг унга шундай васиятим бор: вақтики пок бўстон

куши мен томон учиб келиб, поклик айвонига боришимни эслатган чоғда, оҳ тортиб, оламниъ қоронғи қилиб, тобутдан менга ухлаш учун жой хозирлаб, йўлимни қабр томон бошлар экансизлар, бир қўлимни тобутнинг ёнидан чиқариб қўйинглар. Кишилар тобутга назар солар эканлар, ибрат юзасидан шу қўлга қарасинлар. Билсинларким, етти ўлка подшоси, етти осмон мушкулларидан хабардор одам, энди жисмида жон йўқ, бу макондан, бу жаҳондан бўш қўл билан кетмоқда. Кимки жаҳон мамлакатини ҳавас қиласа, ушбу қўл унга етарли тажрибадир.

Эй Навоий, бу жаҳондан, жаҳондангина эмас, жоннинг жавҳаридан ҳам қўлингни торт.

Эй соқий, дилим орзуси - мастиликдир. Лекин қўлимнинг қуруқлиги бунга монеълик қилмоқда. Марҳамат қилиб, қўлимга май жавҳаридан бер! Май нимаси? Искандар оинасини бер!

L ЎН БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ

Жаҳолат майининг қўйқасини ичадиганлар ҳақидаким, яхшилик хирқалари гуноҳкорлик қўлидан йиртиқ; май жаҳолатининг бош оғриқ одамлари тўғрисидаким, уларнинг ҳар бири майхона эшигида мастилик ва бебошлиқ билан юради ва қийшайган майхона уларнинг назарида

Жамишидинг таҳтига ўҳшайди, синиқ тиёла эса ўзида жаҳонни кўрсатадиган жомга ва пушаймонлик қўзёшлари ёмғири гуноҳ шуъласини ўчиради ва тавбанинг чақмогидан чиққан ўтлар осийлик хирмонини куйдиргусидир

Эй, жомга ҳамдам бўлиб қувонган одам, ишинг жаҳолат хуморидан мастилик. Бундай аиш сенга доимий бўлди, ҳеч камаймади. Дарду фикринг жаҳолат жоми. Бода ичингда хумда қайнагандай жўш уради. Бу қайнашдан ҳар доим кўнглингда ҳам хуруж. Май вужудингдаги мағрурликни кучайтиради. Лекин сен қўп сингари ўзингдан ўтган сирни, ўз аҳволингни тушунмайсан. Оғзингни фисқу фужурнинг қўли очади. Ғафлат майини ичиб олиб, оғзингдан хум каби қўпиклар сочасан. На сенга ўлиш ғамидан мотам, на ризқу насибанг тугашидан ташвиш! Ажалнинг муҳтасиби келиб қолса нима қиласан? Уни даф этиш учун қандай тадбир қўллайсан? Жафо тоши билан қани энди у бу хумга қараб бир урса, уни бўлак-бўлак қилиб, синдириб ташласа! Жисмингга доғлар қўйиб куйдириб, ичаётган майингни қора тупроққа тўкиб ташласа! Сопол идишингни чил-чил қилганидек, лаълга ўхшаган майингни ер қонига айлантирса!

Бу беҳисоб ичаётган жаҳолат майларинг учун бир кун келиб, албатта, ҳисоб берасан. Сенинг бу мастилигинг неча йил, неча ой давом этиши мумкин? Ойда, йилда бир марта мастилик бўлмасдан хушёр ҳам юр!

Маст одамнинг ҳамма ҳаракатлари бемаъни бўлиб, кўчадаги болаларга масҳарадир. Кўчанинг бошида у жинни кўриниши билан болалар унга тош ёғдира бошлайдилар. У пиёладаги майни охиригача ичиб, мастилик бўлиб, кўчага майхонадан чиқиб келади. Пешонаси томларга урилиб, қонаган, бошидаги салласи ёйилган,чувалган. Ёмон итдек одамларга ўз-ўзидан ҳамла қиласи. Уни шунчаки ёмон ит эмас, қопадиган ит деса ҳам бўлади.

Баданида мастилик дам-бадам ғолиб келиб, ўзини бошқара олмай, боши оғган томонга кетиб қолади. Ёида учраган ёмғир сувини кўрса, май деб ичади; сой тоши учраса уни гулдай отиб юборади. Отган тошидан болалар гоҳ атрофга тирқираб қочади, гоҳ яна бу мастилик билан қўлини ҳар нарсага уради. Шундай қилиб, у кетма-кет қиқилиб, туриб, қиқилиб туриб, охирида шундай қиқиладики, май устидан босиб тушади. Май унинг ахёlinи чатоқ қилган бўлса, қусук унинг соқолларини булғайди. Бўзчининг тароғидаги охордек, балки қарға патидаги ифлосдек, қусук

унинг соқолини обдан ҳаром қиласи. Ит эса ялаб, уни яна тозалаб қўяди.

Мастлик уйқуси тарқагандан кейин, қўзини очиб, яна ичишга берилади. Бошидаги салласини ҳам топа олмай қолади. Белидаги пулинини ҳам йўқотади. Ўликдан кафанини шилиб олгандай, тўнини ҳам йўлтўсарлар ечиб олишган. Йўлда пичоғини ҳам олишиб, қинининг ўзини қолдиришган; кавушининг ҳам биттаси бор, иккинчиси тушиб қолган. Тўнининг¹⁴⁶ этаги балчиқ, олди хўл, олди хўлу, аммо олдида кўл ҳам пайдо бўлган.

У ўз уйини қанча қидирмасин, шу узун кўчадан бошқа уйни топа олмайди. Вужудига титроқ келиб, қалтиратади; оғзида ҳеч таъм йўқ, бемаза. Қўлини махкам қўлтиғига тиқиб, қанча қидирса ҳам уйининг йўлини топа олмайди. Тўнини ўғри ечиб олгани етмагандай, қолган ҳамма нарсаларини кўча коровули тортиб олади. Тушунсанг, бу ўқ теккан одамни тузатиш учун унинг ярасини кесиб, ичидан ўқни суғуриб олганга ўхшайди. Боши айланиб, кўнгли ҳам озиб, қулоғини ежкасига қўйиб беркитишига ҳаракат қиласи.

Шу хилуа у ҳар томонга бориб-келиб, қара, не шакл, не қиёфага кирди! Унга ичиш ҳам бир бўлди, шунча азоб-уқубат тортиш ҳам. Буни хумор дема, юз бало дегин: улар ҳаммаси бир бўлиб, уни ўзига мубтало қилган. Унинг ўзига ўзи қасд қилишини томоша қил; ўз жонига ўзи зулм қилишига бир қара.

Булар ўзи ҳаммаси бири биридан қизиқ ишлар... Бундан ҳам қизифи яна шуки, у ўзининг бу ишларини оддий мастлик, шунчаки бир риндлик, қаландарлик, бебошлиқ деб хаёл қиласи. Бу ишларнинг ҳеч бири кўнглига оғир ботмайди; хижолат тортиб, ўлмайди ҳам. Шунча қабоҳат унга таъсир этмайди; бу қабоҳатларнинг ҳаммасини жойиз деб билади.

Ха, шум кампирнинг қизи қанча хунук бўлса ҳам, унинг кўзига беҳиштдаги хур бўлиб кўринади. Қобилиятсиз шоирга: «Нима деяпти?» деб юрма дейман. Нима беъмани гап гапирса, унинг ўзига сенр бўлиб туюиади. Ит қозондаги ошга тилини теккизгани учун юз қоралик белгиси сифатида юзи қизил бўлди. Кимки одам ўлдириб, жаллод номини олган бўлса, у ўз ўғлини ўлдирса ҳам хурсанд бўла беради. Гўнгнинг исидан кўнгли очилмаса, қора кўнғиз уни юмалатиб юрмас эди. Кимки кўмир сотишни бўйнига олган бўлса, юзи қора бўлганидан ор қилмайди. Бойқуш обод ерларда хафа бўлиб ўлтиради; вайронна бурчакларда эса товусдек товланади. Май инсон танасини хароб қилса, ажабланиш керакми? Сел уйларни бузиб олиб кетса, ҳайрон бўлишга ўрин йўқ!

Сел уйларни йиқитиб, одамларни беватан қиласи; сел бало сели бўлиб, уйлар вайронна бўлса, одамни мастилиб йиқитиши ичқиликнинг хусусиятидир. Унинг жисм уйига у, билки, бало селидир. Уни жисм уйи дема, жон уйи де, жон уйи ҳам дема, имон уйи де. Ҳар томондан тутён қилиб келган селга шоҳ уйи ҳам бир, дарвеш уйи ҳам.

Ким бемазалик қилиб бодани ича берса, унинг ақл чироғи хиралашади. Агар чироқнинг алангасига бир қатра сув томса, уйда ёргуиқ бўлишидан қўлингни ювасан. Ақл чироғи қандай чироқки, киши кечасию кундузи унинг устидан май сувини жом-жом қуяди. Машъалнинг айланаси устига ҳам бир кося сув қўйсанг, у ўчади. Мана, чироқнинг аҳволи. Сув билан машъалнинг ўти ҳам хиралашади; машъалнинг ўти у ёқда турсин, манқалнинг ўти ҳам. Манқални қўй, кўра бўладими, тандир бўладими, барибир, унга сув теккандан кейин, унда на иссиқ қолади, на нур. Мажусий ўтхонага сув қўйса бир нафасда сандал дарахтининг ўтини обнусга айланади.

Кимки шу сувдан ўзига хурсандчилик хосил қилмоқчи бўлса, унинг уйини қоронғилик босса ажаб эмас. Демак, уни сув дема, у шунақангни бир ўтки, етти осмон хирмонини куйдиради. Осмонни куйдиришга қодир бўлган бу шуъла хас-хашакка тушса, ундан нима қолади?

Эй инсон, вужудинг уйи худди шу хашакнинг ўзидир; заиф танинг бир ховуч тупроқ. Бу хашакка қачонгача ўт қўясан? Бу тупроқни қачонгача совурасан? Ичқилик ҳам дард ўти, ҳам

¹⁴⁶ Бундан бир байт олдинда шоир мастнинг тўнини йўлтўсарлар ечиб олганини айтган эди. Афтидан, шоир унинг икки қабат тўн кийганини кўзда тутаётган бўлса керак.

афсус сувидир; йўқ, у дўзах ўти, ҳам тўфон сувидир. Бу ўтни ўз вужудингнинг хас-хашагига урма; бу сувни бир ховуч тупроғингга қўйма. У гарчи сувдек тиниқ, яхшиси бўлса ҳам, лекин унинг сувлигидан ўтлиги ортиқдир. Ҳар қандай сув қайнаб турганда, кўриниши рувдир, лекин унинг куйдиришини ўтникига солиштириб бўлмайди. Ўтга киши қанча қўл урса ҳам, унга қўл теккан билан, қўл куймайди. Кимки қўлини қайнаган сувга тиқса, қўли унга тегиши билан ўлдиради.

Хуллас, унинг ўти ўту суви ҳам ўт, ранги ўту жозибали ёлқини ҳам ўт. Кимки бу тўрт ўт ичига тушиб асир бўлса, чақмоқ чаққан жойда ипак тўқимадай ёнади. Қайси баданда бу тўрт ўт ёнса, унинг иссиғидан баданидаги тўрт унсур ҳам ўртанади. Бу ўтда тўрт унсургина ёниб, йўқ бўлиб кетмайди, ақлу хис, дину ислом ҳам йўқолади.

Ўтга шундай иссиқ бериш хусусияти хос экан, унинг ёмонлигини қайси сув даф эта олади? Яшинни тўфон суви ҳам пасайтира олмайди; гулнинг ўтини баҳор суви ўчира олмайди. Бу ўтнинг жонига офат бўладиган сув тавба вақтида афсус-надомат кўз ёшларини тўкишdir. Шундай кўз ёши оқиб турган вақтдагина бу ўт даф бўлади, бу ўтгина эмас, йўқ, ҳатто дўзах ўти ҳам. Киши бундай қатрани қаердан топади? Ўзи бир қатра бўлса ҳам, наф и дарёча-ку! Кимки ўз гуноҳларига пушаймон бўлиб, кўз ёши тўкса; унинг ҳар қатра кўз ёши мақсадига етиши учун гавҳардир. Булутдек ҳаё билан кўз ёш тўкар экан, унинг ҳар бир қатраси дурнинг аслидир. Бирорни мақтаб, мажбуран тавба қилдирилса, буни тавба деб тушунма: бирорнинг тавба қилишга акли етмаса, «Куръон»ни ўртага қўйиб, шартлашишни ҳам; ёки бирор маст бўлиб тўполон қўтарганда, қасам ичтириб, уни бу ишдан қайтаришни ҳам. Булар ҳаммаси тақдир ўти олдида бир ҳасдир. Булар тавба ҳисобида ҳам эмас. Кимки тақдирнинг қўлида беихтиёр тавба қилар экан, унда ихтиёр борми!

Тавба, бу - ўз айбидан хабардор бўлишdir, олдида турган йўлнинг хавфлигини тушунишdir; ёки йўлдан адашиб қолган вақтда, бу аҳволга ўзининг айборлигидан огоҳ бўлишdir. У, билсаки, Худо ҳамраа вақт хозир, нима қилсанг, ҳаммасига нозир, унинг кўнглини пушаймонлик ўти ёндиrsa, жонини хижолат ўти куйдиrsa, шу холатда у тафаккур қилиб, ўз қилмишларига нафрат билдиrsa, шунда унга яна Илоҳий лутф этиб, битмас-туганмас жозибага эришиб, Худо уни ўзлигидан жудо қилади, ўз холига мутлақ қўйиб қўймайди. Шунда у «Илоҳий тавба» билан зафар топса, бундай тавба ҳақиқий тавба ҳисобланади.

Худонинг ўзи шундай қарам қилмаса, одам нима қила олади? Ўзлиги билан унинг қўлидан нима келади? Фойидан илхом келмаса, тавба тавба эмас. Киши ўз айбидан ўзи қутула олмайди. Одам ўз ихтиёри билан гуноҳ қилмайди. Бу гуноҳнинг тавбаси ҳам унга маълум эмас. Худодан амр бўлиб, у тавба қилса, бу - чиндир. Бу тавбани Худонинг ўзр сақламаса, бандаси синдириши ҳам мумкин. Тавба қилиш учун Худо кимга тавфиқ берган бўлса, унинг тавбаси синмайдиган, ҳақиқий тавбадир. Ўзлик билан қилинган тавба бузилиши мумкин бўлган тавбадир. Илоҳий тавба қилишдан кел, шундан гапир.

LI

*Бани Исроилини Риндинг манманликдан тавбаси туфайли хонадоннинг юксалиши,
қасамнинг қоф тошлиаридан фалакка чиққани ва май сели у бинони йиқитгани*

Ринди Бани Исроили деган бўлиб, май деб майхоналарда тиланчилик қиларди. Май унинг ҳаётининг озиғи бўлиб, халқ орасида Маймана исми билан танилган эди. Гавдаси кўзача яшашга нуқсонсиз бўлганидек, ўзининг Ринд деган исми майга берилганлигини билдиради. Майхонадаги одамларнинг ичаётган идишини тортиб олиб, тагида қолган бир қултумини ичиб юборарди. Тагида қолган май қуйқасидан бир ютум тегмай қолса, ўша заҳоти мусибат юз

берарди.

У кўп тавба қилар, лекин тавбасини синдира, кўнглини тавба қилишдан тиндирган ҳам бўларди.

Тавба қилишда бундай нуқсонларга ёи қўйиши ошкор бўлгач эса, энди тавба қилганидан пушаймон бўларди.

Бир куни эрталаб (кеча) ичганидан бекарор бўлиб турган эди, меҳрибонлик эшигидан күшойиш юз берди. Хотиф (ғойибдан) овоз қилиб: «Эй маҳмадона, энди тавба қил, бунинг вақти келди! Сен сўраганингда бизга (юқоридан) ризолик бўлмаган эди. Розилик бўлмаганидан сўнг қазо ҳукми ҳам бўлмайди. Биз томонимиздан (яна) талаф қўйилган эди. Энди яқинроқ келки, хурсандчилик палласи юз берди».

Ринд ичига шавқ нури тушиб, танасига кўзёшлари шавқ гирдобидек таъсир кўрсатди. Шундан кейин унинг улуши хузур ва сафо бўлиб, тавба эса унинг кўнглига нур ҳамда хурсандчилик сола бошлади.

Йиллар давомида нималарни тилаб, ёлборган бўлса, бир дамда барчасига мушарраф бўлди. Тавбага қараб ўзи юз ўгирган эди, тавбаси шиша каби шикаст топди.

Шу равища Ҳақ уни тавбага маҳрам этиб, Искандар деворидек маҳкам ҳам қилди.

Тавба ўзингдан юзага келган бўлса, анча суст бўлиб, Аллоҳдан келган тавба эса шундай мустахкам бўлгусидир.

Гуноҳлар Навоийни ҳам кўп қайғуга солиб, ташвишлантириди. Эй Худо, ўзинг тавба қилдириб, қабулини ҳам ўзинг амалга оширгайсен!

Эй соқий, қадаҳни келтир-да, тез бизга тут! Аҳднинг бошини ва тавбанинг оёғини синдир! Узр айтсан, йиқитиб, томоғимга қуй, лекин қўйганда ҳам кўкрагимнинг устига чиқиб туриб қуй!

LII ЎН ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ

Хунасасифат олифталарнинг дунё зеб-зийнати, деб хийлакорлик кўрсатишлари ва жонфидо муҳаббат эгаларининг диндан қувват олиб, бошини тик тутуб юришлари; газавот майдонининг кенглиги васфидаким, мард билан номарднинг шу ерда бир-биридан фарқи кўринади; шаҳидлик қони таърифидаким, бу гуноҳ тутунидан юзи қора бўлганларнинг юзини қизил қиласди

У шундайки, ўзини жуда ботир кўрсатиб, ѿтини шижоат майдонида илгари суради, ҳатто Рустамни ҳам назарига илмайди.

У ўзини шундай катта тутадики, гўё унинг бошидан осмонгача бўлган масофа тўрт энликдай. Оти йўрғалаб бораркан, унинг гавдаси тоғдай бўлиб кўринади; уни миниб йўл босаётган эгаси қоплонга ўхшайди. Кибр унинг халқ билан муомаласини юзаки қилиб қўйган, у зулм чўққисида худди қоплондек ўлтиради. Қоплон сингари ит гўшти билан овқатланади; унинг такаббурлигидан кибр шамоли эсади.

У аччиғи чиқиб, қошини чимирганидан пасткаш осмон тоқини синдиргудай бўлади. Кибрдан қошининг ҳамма томонидан чимирилган, калласидан эса бошқача бир шайтонлик жой олган. Унинг икки қулоғида зирак осилиб тургандай, ҳар бир қошининг учидаги чимирилишдан унинг манманлиги кўриниб туради.

Булар ҳаммаси уни хурмат қилишга мажбур этади, лекин - бу хурмат эмас, бидъат ва ҳаромдир. Ҳалқаси қўча ити бўйнидаги тасмани қочиради; уни халқа дема, лаънат тавқи де. Зулмда унинг Заххокка ўхшашлиги билиниб туради; елкасида эса икки илон халқа бўлиб

ётибди. У ўзининг шариатга хилофлигини кўрсатиб, доим юзидаги соқолини тараашлаб юради. У доим бидъат билан шуғуллангани учун соқоли ҳам тагидан қирқиб ташлашга лойик.

У зулм ўқини учирганда, ўқнинг учини ўз юзи билан эговлади. Икки мўйлабининг қиллари ҳар томонга ғулу солади; ундан орзу-ҳавас қушларига тузоқ ясаш мумкин. Оғзи тескари сўздан бошқани демайди; турган-битгани одамларга таъна ва лоффдан иборат. Унинг юзини тўсиб турган соқоли олингач, башараси нукул бужурдан иборат экани кўриниб қолади.

Унинг бошидаги жиғаси жилва қилиб тураркан, пати унинг калласидан динни учирешга хизмат этади. Бу жиға унга лаънати иблисдан қолган бўлса ҳам уни Жабраил қаноти деб атайди. Ундаги патлар бойқушнинг бошидан суғуриб олингану, номини «товуснинг тожи», деб аташади. Салласининг учи бўйнига тегиб турибди; йўқ, тегиб тургани йўқ, юрган сари гарданига урилиб турибди. Бўркининг учини ичкарисига букиб қўйган; у хирсу ҳаво қушларига уядир.

Тўни ипакдан бўлмаса,, кўнгли ғамгин; хитой матоидан бўлмаса, қошл чимирилган. Юз дастрўмолчасининг ҳам зарбофдан бўлишини истайди; унинг четларига тилла суви билан хажв битиш керак. Оддий ипакдан ҳатто либос тикитирмайди; бундай матодан тўн эмас, кўрпа қилдиради. Орзу-ҳавас деб юпқа бўздан кўйлак тикириади; юпқалиги пашшанинг қанотига ўхшайди. Пашшанинг қаноти ҳам эмас, худди шабнамдай; ич кўйлаги ҳам юпқа ипдан. Белига бойланган белбоғининг иплари ҳам зардан. Чиройли бўлсин деб ичидан ҳам шунақа белбоғ бойлаб олган.

Рўмоли ҳам зар тикилган ипакдан; тикувчи унга ўзжонини қўшиб тиккан. Тўнининг устидан олтин чизиқлар тортилган; ҳатто этигининг наъли ҳам зархалланган. Отининг устига урган эгари зарланган; ҳатто унинг юганига ҳам гавҳарлар қадалган. Кўнгли енгиз ажойиб-ғаройиб чакмон кийишни истаб, рангини қизил қилиб, долу гулига қўйиб тикирган.

Шунчадан-шунча олифтагарчиликлар билан, олифтагарчилик эмас, қабоҳатлар билан дев жамолини паридек ясатади; тиканни янги очилган гулбарглар билан безайди. Гўзал раъно каби жилва қилиб, қизил юзли маҳбубадек бода ичади. Бода миясига таъсир этгандан кейин тинимсиз бемаъни гапларни гапира бошлади.

Унинг олдида бир қанча ифлос ва бузуқлар юради. Уларнинг биронтасида на ақл бор, на идрок, на хис. Улар гулхан атрофидаги юзларча ҳаромхўр зоғларга ёки зоғ атрофидаги ўлимтиқхўрларга ўхшайдилар. У гапга тушунадигандек, хадеб унга гап уқтиришади; ҳисобсиз, ўлчовсиз хушомадлар қилишади. У ғавғо қиласи, атрофидагилар бақириб-чақиришади, гўё ўзи ўртада деву атрофида шайтон тўдаси. Бири уни «Бегим!» деган, бошқаси «Мирзо!» деган; хулқини яхши деб, хуснини чиройли деб мақтаган.

Уларга бунча расволик етмагандай, ичкиликсиз бир нафас ҳам тура олмайдилар. Ичкилик унга илоннинг заҳаридаи зарур; овқат ўрнига илоннинг гўштини ҳам еяберади. Ейиш-ичиши ҳаммаси ҳаром-ҳариш; шу хил ейиш-ичиши билан ўзини парвариш қиласи.

Икки пиёла майни тўлатиб ичиб олгандан кейин, лоф уриб, ҳар дамда бир душман сафини парчалаётган бўлади. У гўё тоғу, аёвсиз қилич чопмоқда; қиличи ойнинг темир қалпоғига ҳарн бориб тегмоқда; гурзиси Баҳромнинг бошини янчмоқда; найзаси унинг гавдасига санчилмоқда; унинг олдида филнинг пашшача куч-қудрати йўқ. Аждаҳо эса унинг кўзига бир ола-була чилвир.

Унинг фолбинлик китоби олдида йўлбарс оддий бир сув қурти-ю, наҳанг оддий бир илон; момақалдироқ унинг ўз базмида чалинаётган нофора овози-ю, чақмоқ кабобининг ўтидан сараган учқун.

Бу золимнинг зулм ва шафқатсизлиги шунчаки, бунча зулм ва шафқатсизликни киши коғирларда ҳам қўрмаган. У шундоғки, намозга бош эгмайди; Худога ёлбориш хаёлида ҳам йўқ. Унга бутун мамлакат, сипоҳ, ҳатто подшоҳ миннатдорчилик билдиришини хоҳлайди. У ёлғиз шоҳга деб ўйлама, бутун борлиққа миннат қиласи. У бечора шоҳга қанча ёлғонларни

гапириб, гўё унга тожу тахтни мен олиб берганман, демоқчи бўлади.

Менга юз минг берибди. Юз, икки юз минг менга лойиқми? Юз кишининг рашки келадиган аскарим, минг йигитим отланадиган ўлкаларим бўлиши керакмасми? Агар менинг аҳволим шунаقا ёмон бўлаверадиган бўлса, бу шоҳ бўлмаса, бошқа мамлакат, бошқа шоҳ топганим бўлсин! - деб у таъна ҳам қилади. У қанча қичқириб, бехуда гапларни гапиради. Одамлари ҳам ҳар томонда уни қувватлаб туришади.

Бунча манманлик, кибр-ҳаво унда ситамгар нафси туфайли юз берган. Унинг учун уруш боиса, осмон юзи қора чанг билан қопланса, икки тараф бир-бирига қарши ўткир қиличларини яланғоч-ласа, жаҳон халқи орасида ғавғо қўтарилса, унинг тифи одамларнинг юрагини ёрса-, душманнинг бошини гурзисига ғилоф қилса, йигитларнинг иши ўз хунарини намойиш қилса.

У ҳам бу ишларга қўл урган бўлади. Лекин ундаги неча минг одамлар ҳам бир бўлса-ю, бу ҳам бир бўлса. Озу кўпни берадиган Тангри бўлгандан кейин, зафарни кимга берса ҳам Худо беради. Шоҳнинг Худога нияти тўғри экан, нега энди у одамларнинг ва сипоҳнинг миннатини қўтариши керак?

Хулласки, бир жоҳил, пасткаш, ярамас, ўзига юқори амал истаб, шунча тиришқоқлик кўрсатади. Агар шоҳ унинг миннатига илтифот кўрсатса, Худонинг марҳамати ҳаки, унга юз минг уятдир. Бир киши юз минг кишилик сафда турган бўлса, Рустами Достон бўлса ҳам, у ҳамма билан тенгдир. Бир одам иккита Рустамнинг ишини қилганда ҳам бир киши охир-оқибат бир кишидир.

Эй такаббурлик натижасида хароб бўлган одам, ёлғон тасаввурлар сени кибр йўлига солди. Гев билан Рустамни¹⁴⁷ енгсанг ҳам, ҳақиқий мардликни эгаллаган бўлсанг ҳам, бундай тасаввур ва ўйларни, нафсу ҳавога оид нима бўлса, ҳаммасини кўнглунг уйидан чиқариб ташла, ҳатто фано ўтида куйдириб ташла!..

Шариатга хилоф нимаики бўлса, у энг тоза шарбат бўлган тақдирда ҳам, уни сен тўкиб ташламоғинг зарур.

Ҳирс ва ҳавас тўнини йиртиб ташлаб, танни Аллоҳга розилик чашмасида пок этиб, эгнингга динимиз ёнидаги кийимни ташлаб, устингга эса жангчилик либосини кийгайсен.

Ўзингни ғазавот урушига шай қилиб, белингни жангга мустаҳкам тутмоғинг керак.

Агар сенинг кўнглингда ҳимматинг боиса, асл зотингда журъат билан дўст бўлсанг, Ҳақ ёнига бошингни тикиб, жон чексанг, имконинг борича қийинчиликни торта билсанг, Тангри учун қонингни тўка олсанг, ўз жонинг устига Унинг миннатини, яхшилигини қўйган боиласан.

Эй, бу саодатга етишган кимса, бу хол сендаги шаҳодатга эришиш имкони демакдир.

Тур-да, бу ёини босиб ўтища ниардоналик кўрсат! Жонинг юзта боиганда ҳам шукроналик қил! Жисминг тўши шу йўртища мэррага етишар экан, буни сен баҳт гулшанининг қуши, деб, жонингга ажал пайконларининг ёғилишини эса раҳмат булутидан ёғган ёғин деб бил.

У агар сени оидириш учун тиф тортса, бунинг моҳиятини карам денгизининг мавжи деб бил. Агар кўзингга ғубор кирса, унга кечиримликнинг сурмаси сифатида қара. Ўлим шамолидан сенда қўрқинч пайдо боиса, уни Исо нафасидан эсган бир шабада деб ҳисобла.

Танангга тиф оим эшигини очса, буни руҳинг учун жаннат ёни деб бил. Аллоҳ ёнида тўкилган қонинг бир қатраси жаннат гулидан далилдир.

Дин ёнида бадан қонга бўялган экан, бу унга безакдор гулгун кафан ўрнидадир. Кимки дин ёнида жанг қилар экан, бу ёида юзига тўкилган қизил қони бунга гувоҳдир. У қилган гуноҳнинг тутунлари қанча қора бўлмасин, шаҳид урган оҳлар, бил, уни қора булатни боғдаги шамол, булатни тўғон ели олиб келгани каби суриб кетади. - Гуноҳ кечаси гарчи доимий бўлса-да, шаҳидлик тифи уни ёритиш учун Қуёш кабидир.

Лекин мужоҳидга мақсад бўлиши керак - урушишдан мақсад бойликка эга бўлиш

¹⁴⁷ Гев, Рустам - қадим Эрон қаҳрамонлик достони қаҳрамонлари нотни. Улар-Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳам тасвирланган.

бўлмаслиги керак. Кимки бойлик учун жанг қиласар экан, уни жангдан маҳрум этиш унга етарли жазодир.

Кимки талон қилиш учун жанг қиласар экан, кечқурун оғиз очарда турли неъматлар ейиш учун рўза тутадиган одамга ўхшаб қолади.

Кимки ғазавот жанги майдонида тирик қолар экан, бу - ҳаёт чашмасида оииш деган гапдир.

Кимки дин учун жангда қийналиб-қийналиб ўлмаса, бу оби ҳаёт ичида ташналиқда ўлган кабидир. Ким сафда туриб, оёғини номига депсиса, уни масжиддаги имомнинг риёкорлиги деб бил. Сафдан орқада қолиб кетган ҳақида нима дейишим мумкин? Одатда аёллар қибла сафидан орқада туришади.

Улардан кимки оижа учун жасорат кўрсатар экан, у пул учун Куръон тиловат этгандек бир гапдир. Ўлимни бўйнига олмаган ғаразсиз «ғолиб» ҳақида у билан бирга оитириш ҳайф! -деган гап тўғри!

Кимки жонини жонондан азиз қўрар экан, жонон бундай одамни азиз тутса - ҳайф! Кимки ғазавот ишини ўзига одат қилган экан, шаҳид бахтига эса эриша олмаса, шу билан бирга шаҳид бўлишдан умидини узмаса, унга шундай жанг маъракасининг шаҳиди деб қарашиб керак.

Кимки ном чиқариш учун майдон қидириб, маъракадан чиққандан кейин эса лоф ура бошласа, уни мардликдан насибаси узилган деб, номард нима деса бунинг қизифи йўқ! деб қарашиб лозим.

Ахир, лочин ҳар куни турнани овлар экан, унинг юзтасини овлайди, аммо мақтаниб бирон марта овозини чиқармайди.

Эркак қузғун модаси билан емак қидирап экан, битта ўлимтикли топгунча неча маротаба бир-бiri билан чуғуллашади.

Бир ишни қилиб, қилган ишини гапириш яхши эмас. Бир иш қилмасдан туриб, гап сотадиганларга ҳам қара.

Кимгаки чин эркаклик белгилари хос бўлса, қилган иши мингта бўлса, биттасини ҳам айтмайди.

Эркаклик нималигидан баҳраманд бўлиб кўрмаган одам бир ишни ҳам қилмай туриб, юз хисса баланд келади.

Хўрз ўз вақтида қичқириб, овоз чиқаради. Курк макиён эса бир лаҳза ҳам тинмайди.

Кимнинг кўнгли ғазавотдан бошқа нарсани истамас экан, ўзини кишилар ўртасида кўрганда Аллоҳ билан кўрмайди.

Ўз ишларининг таърифида куй куйлар экан, буни мағрурлик ва манманлик деб билиш керак.

«Лиллоҳ»¹⁴⁸ эса яхши одамлардан четда бўлиб, Ҳақ ўзи билади, халқнинг билмагани яхшироқ ҳам.

LIII

Абдуллоҳ Муборакнинг никоб кийиб, жанг майдонига кириб, зафар жамолидан парданни олгани ва Ҳасан Рабеъ ул ҳуснни кўриб ҳайрон қолгани

Ҳасан ибни Рабеъ ғазавот жангидан ушби ажойиб ривоятни қилган:

Уруш майдонида Катта жанг борар экан, исломий гуруҳ коғирлар билан олишаётган пайтда коғирлар қўшини сафидан бир юраклиси дейиш мумкинки, ажал ханжаридек котили адовар билан майдонга отида жавлон уриб кириб келди. (Ислом) динининг аскарларини ўлдириш билан тифини чархлар, ўткирлаштириб, наъра соларди - душманинг янги аскарларини

¹⁴⁸ «Лиллоҳ» - Худо учун, Худо билан.

майдонга чиқишига талаб қилиб. Бу ғайридин қотил ғоятда қучли бўлиб, ҳар қандай одам унинг бир зарбасидан йикиласди.

Кимки бу майдонга кириб келар экан, ўзидан ўзи ўз қонига беланишга мажбур эди. Шу равишда у бир қанча мусулмонларни шаҳид қилди. (Исломий) дин қўшини умидсизликка туша бошлади.

Шу дамда сафнинг бир учини суреб ташлаб, бир довюрак паҳлавон кийикнинг пайига тушган шердек майдонга кириб келди. Қуёш кўкнинг темир қалқонига ғарқ бўлгани каби у ҳам тифидан чақмоқ чаққандек нур сочиб, юзини ниқоб билан беркитиб ишқ ўти ошиқни яширинча куйдиргандек бўлди. У қаҳр билан коғирга етишган зомониёқ дархол ҳамла қилиб, шу ондаёқ уларни йикита бошлади. Шу йўсинда уларни дўзахга жўнатар экан, бу қўйни сўйиб, ошхонага юбораётгандек эди.

У келган йўли билан қайтиб келар экан, у худди каклик юришидек қилиб қадам босиб келарди. Дин қўшинлари сафларида жонланиш, қайнаш бошланиб, ҳар томондан такбир айтаётгандаминг қичқириқлари эшитила бошланди. Душманнинг хурмати хорликка учраб, коғирлар байроғи қўйига эгилди.

Голиб эса ўзини маълум қилмади. Шундай бўлгач, унинг кимлигини ҳам ҳеч ким билолмай қолди.

Мени уни билишга бўлган иштиёқ қийнаб, ҳамма ёқни айландим ва топдим. Тифи ҳам унинг елкасида осиглиқ, юзидаги ниқоби ҳам жойида эди. Мен унга дедим: «Эй ғалаба йўлдоши бўлган ғозий! Тифингга ҳам, зарбингга ҳам минг оғарин! Юзингни қўриш прузисида ўлишга тайёрман. Тангрининг ризолиги ҳақи, ниқобингни оч!»

Тангрининг отини эшитганидан кейин юзидан пардани олиб ташлади. Иззату шараф тожига муносиб унинг боши намоён бўлди, бу бутун дунёнинг ҳалқининг олди - Ибн Муборак эди.

Отининг оёғига пешонамни қўйиб дедим: «Эй нурли шариатнинг ғолиби! Жаҳон аҳли сени кўриш учун жонларини фидо қилмоқда. Нима учун юзингни беркитмоқдасан? Ёпинчиқ пардани юзингдан йўқот! Сафга сурил, ўзингни элга танит!» Ҳасан деди:

- Ортиқча жидди жаҳд қилма! Мен Унинг ишқида жиҳод қилдим. У барча аҳволимдан огоҳ бўлиб, қандай қадам боссан, У менга ҳамроҳдир. (Сиз эмас), агар У мени таниса, менинг мақсадим ҳам шудир. Танимаса, нима қилган бўлсан, олам эли фойдасигадир! Ҳар бир одам тилагини ёрдан тилар экан, ёр рақиблардан маҳфий равишида иш қўриши керак. Лекин (дин учун) жанг вақтида бу кичик масала бўлиб, нафс билан жанг қилган улуғроқдир.

Навоий нафсининг коғири билан (дин йўлида) ғазавот қилар экан,

Тангри уни мукофотляжак.

Соқий, менга эл жонидек қадаҳни олиб кел, токи мен уни динимиз душманининг қонидек симирай!

(Дин йўлида) ғозий бўлган подшо кафидан (хурмодан тайёрланган) шаробдан бер, уни ичиш билан ўзимни шаҳид қилай!

LIV ЎН ЕТТИНЧИ МАҶОЛАТ

Баҳор йигитлигининг соғлиги ҳақидаким, нозли райҳонларини ранг-баранг ипаклар билан ораста қиласди; йигитлик баҳорининг латофати хусусидаким, юзининг гулини райҳоний хатлар билан гулу райҳонни ёндирадиган дараҷада безатади; куз қарилигининг совуклиги тўғрисидаким, гулистондаги дараҳтлар билан қушлар у туфайли зийнатсиз, куйсиз бўлиб қолади; қарилек хазонининг шиддати тўғрисидаким, бадан гулистонининг тоза гуллари у туфайли ҳавога совурлади

Ҳамал айвонини қуёш ёрита бошлагач, осмон ер юзига ҳам меҳр изҳор қилди. Мушкесепар саҳар шабадалари эсиб, боғда ўз фаррошлигини кўрсата бошлади. Ер юзига шохларни кокил қилиб осилтириб, ҳатто.бу кокиллардан супургилар ясади. Шамол шабадалари фаррошил қилгач, булат сув ташувчи бўлиб сув сепа бошлади. Сувнинг оғирлигидан унинг бели пастга букилгач, мис ранг чақмоқ унга камар бўлди. Боғ супурилиб, сувлар сепилгач, райҳонларнинг ривожланиш вақти бошланди. Улар боғдан секин-аста бош чиқариб, боғдах эмас, қора тупроғдан бош кўтариб, юлдузлар осмон гулшанига ҳужум қилгани сингари ер юзига ҳужум бошладилар. Уларнинг ҳар бин суманбўйлик бир боладай, бола эмас, гул юзли маҳбубадек. Ҳуснлари ишваи ноз билан тўла. Муаттар хидлари мушк ва анбарнинг хидидай ёқимли.

Кўқимтири майсалар тўшак бўлиб, ундаги райҳонларгё беҳишт хурларири. Гул маҳбубасининг чиройида юз гўзаллик, бетига эса гулоб билан шабнам урилган. Болалик ғунчасининг иши ўзини овутиш, яхши кўрган ўйини нуқул бекинмачоқ ўйнашдир. Лола ўйнаб туриб жуда қайнаб кетди, ел эса бошидан дўпписини учирив юборди. Боғнинг ҳар томонида гул болалари; улар икки чаманда икки саф бўлиб туришибди. Болаларнинг ҳаммасининг кўнгли ўйинда, лекин ҳаммаёқда «гулхоча гул» ўйини. Янги ўсанг ўтлар болаларга, белидаги бўғинлари эса уларнинг камарига ўхшайди. Дараҳтларнинг бошидаги гулларни оқ гуллар тутами дема; улар айланувчи осмон бўйлаб ёйилган юлдузларга ўхшайди.

Баҳор боласи ҳамма томонни томоша қилиш учун дараҳтларнинг панжарасидан қаради. Йўқ, бундай ҳам эмас, бу дараҳтлар бамисоли бир тўда етилган қизлардир; эгнида эса покиза пардалар. Уларда ўз ҳуснини кўрсатиш майли бор; бутун баланд жойдан Ер юзига томоша бўлишни истайдилар. Дараҳтларнинг, райҳонларнинг, гулзорнинг илк жилваси шунақа.

Кечака кундуз бир неча кун айланиб баҳор ҳуснининг навбати ҳам ўтади. Лола ва гуллар тупроққа ётиб, шохларда гул ўрнига япроқларнинг ўзи қолади. Байроқ учидаги қизил мато пастга тушиб, шохлар ҳаммаси зангор ранг байроқни кўтарадилар. Оқ ва қизил тўн кийган боғ қизил ва оқ тўнини яшилга алмаштиради. Тўнининг дур қадаладиган жойларига зумуррад, лаъл ўрнига забаржад қадайди. Оқ гуллардан оина рангини касб этган гулшан нам таъсирида занг билан қоплана бошлайди. Дараҳт шохларининг кийими кўм-кўк. Шу рангдаги кийим билан Хизр пайғамбар бўлган. Соя қоронғилиғи унинг зулмати, шабнам эса гўё оби ҳаётидир. Боғ шунча ҳусну латофат билан, гўзал раънога хос оғат билан яшил ипак кийиш одатига амъал қилди.

Мевалар эса унинг тугмалари бўлди. Унда заррин тугмалар билан бир қаторда дурру гавҳарлар ҳам намоён. Заррин кўринишдаги тугма - бехиси. Дурру гавҳарлари - оқ ва қизил олмалардир. Ўригининг шираси қандникидан ўткир, қовоқ нашватилари нашвати эмас, асал қовоғи. Узумзор томондаги ҳар бурчакда узум бошлари лаъл ва дурдек осилиб ётибди. Боғ - дараҳтлар ва мевалар билан тўла, етишган олимдек фазлу хунари бисёр. Уни ҳатто жаннат гулистонига, янада тўғрироғи, донишманд одамнинг жонига таққослаш мумкин.

Боғбон унинг меваларини узгач, боғ юлдузиз осмонга ўхшаб қолади. Меваси йўқ гулистоннинг сахни гавҳари йўқ садафнинг худди ўзири. Дараҳтлар бошидаги тожга дур топа олмайди, чунки уларнинг ҳаммаси вақт талонига учраган. Гулшан энди нақд бойликдан, бойлик ҳам эмас, жон мевасидан умидини узади. Мевадан ажраган шох бўشاшиб, кўнгилсиз кишидек жуда сусайиб қолади. Бундай кўнгилсизлик ва зорликлар дараҳтларни бемор холга келтиради. Баргларининг юзи сариқ касалига учраб, жон томирлари билан уларга сув таший бошлайди. Шох ғамгин ошиққа ўхшаб, юзининг сариғи ва дарди билан жиннини эслатади. Бундай дейишига асос унинг паришонлиги, севги туфайли ошуфта ва ҳайронлигидир.

Толга хазон ўқи учиб келиб, танасидаги ҳар бир япроқ бир ўқнинг учига айланади. Япроқларининг рангини сариф деб қарама; тўғриси, бутун боғ ғам ўтида куймоқда. Бу бокқа ўша япроқлардан ўт тушган; бўлмаса, шохлар нега ўтиндек қорайиб кетган?

Боғдаги бу ғавғолар етмагандай, энди аёз баргларни учира бошлади. Шохларни баргсиз қилиб, баргларни ҳар томонга отди. Япроғларда ранг ва сафо қолмади; улар ўлуклар каби ерга ётишди. Эл аскарлари боғни талон-торож этиб, уни баргга зор қилди. Ҳар томонда қатор-қатор мевали дараҳтлар; уларнинг саф-саф бўлиб туриб жела тортаётгани ҳинд балиқчиларининг сафларини эслатади. Уларнинг ҳаммаси яланғоч ва бир текисда қора, сой сувидан уларнинг ҳаммасига занжир боғланган. Шамолнинг қаттиқлигидан улар яланғоч асиirlар тўдаси каби инграйдилар. Барглар барг эмас, ёкиш учун бир тўплам ўтин; шохларини эса дўзахнинг кундаси деса бўлади. Жаннат гулшанидай бир жой дўзахга айланиб, дўзах унинг олдида беҳиштнинг боғига ўхшаб қолди.

Умр гулшанида юз берган куз ва баҳорнинг ҳам ана шу гулистондаги аҳвол билан ўхшашлиги бор. Умр қуёши чиқадиган вақт бўлиб, инсон танаси ҳамалга кириб, амал ола бошлагач, ғунча ўзида йўқ даражада кула бошлайди; хаддан ортиқ кўп гуллар очилади. Этилиб очилган ҳар гул жилва қилиб, ғунчанинг беғамлиги ҳам дилкаш кўринади. Бу вақтда инсоннинг мақсади ўйнаш, еб-ичишидир. У шу икки иш билан шуғуллангани шуғулланган. Ақл шамъи унинг миясини ёритгунга қадар, кўнглига ақлий сезги тушгунга қадар, унинг янги нихолдай қомати чўзилиб, содда мияси ақл билан тўла боради. Бора-бора гўзалларнинг юзи гул рангига ўхшашини, ғамзалириқон тўкишини, кўзлари нақадар ўйноқилигини, унинг ўз кўзларига ноз қилиқларини ўргатганини, қилиқларни эса унга афсунгар ўргатганини тушуна бошлайди. У жафо қилиб, одамларнинг жонини, қошини ёй, кипригини ўқ қилиб овлайди. Ошиқнинг кўзини уйқуга ром этган бўлиб, унинг кўзларига уйқуни ҳаром қиласди. Қадаҳ кўтариб, юзини ўтдек қизартиради; дини исломдан эса тутун чиқаради. Базмда у лабини майга теккизиш билан жонини, ақл-хушини нобуд қиласди. Май лабида ёнган ўтни тезлаштириб, терлаб, юзи қизаргандек бўлади. Бу май ўтидан ҳам ёнувчи ўт борми? Уларга сув тегиши билан баттар ёнади-я! Майин туклар орасидаги лаъли лаблари кулиб, ўзининг оби ҳаёти билан ошиқларни халок қиласди.

Унинг юзида майин туклар сафга тизилиши билан рангидан сабзалик ва гуллик бартараф бўла бошлайди. Боғ энди чечак ва гулларни тарқ этиб, навбат барг билан мевага келади. Бу холатда инсон табъи енгилтаклиқдан нафратланиб, одамда вазминлик ва идрок пайдо бўла бошлайди. Жаҳл ва хато хирмони мингта бўлса ҳам, илм машъали уларни кул қиласди. Инсон каби дараҳт ҳам хашаматли кийим кийиб, илму адаб мевасини беради. Инсон иши доим жунунни даф этиш, одати барча фанларни эгаллаш бўлади. Бирор тафсирларни¹⁴⁹ ўқиб баҳраманд бўлса, бирор ҳадисларни¹⁵⁰ ўрганиб эътибор топади. Бирор мадрасани ўзига оромгоҳ қиласди, бирор хонақоҳда хилватга чекинади.

Ёшлиқ маҳалининг мевалари тўкилиб бўлгач, бақо гулшанининг оби-тоби кета бошлайди. Қомат дараҳти ғам елидан букилиб, чехра гули ҳазон баргига айланади. Тан кўчатида ҳам барг ёзиш ҳаваси йўқолиб, бундай ҳавасни совуқ ҳаво учирив олиб кетади. Юз ҳам ҳазон баргининг рангига кириб, унинг сариғлиги болаларга кулги. Кўзлар уйнинг бурчагини талашиб қисилади; қошлар эса бу уйнинг эшигига парда оса бошлайди. Кўз бу уйнинг бурчагига касал бўлганидан киради, қошлар эса қуёш нурини тўсиш учун парда тутади. Тупроғда, тўтиёда кўриш қобилияти қанча бўлса туғма кўрда шунча. Кўзнинг кўриш чироғи ўчгандан кейин, ҳар қандай шиша ойнак унга эски доғдай бир гап. Икки букилган қад билан узун ҳасса нима-ву букилган осмон бииан тик туш чизиги нима!

Оғиз бурчакларида қимматбаҳо дурлардан қолмай, тишлари, «синга» ўхшаса ҳам, тишсиз «син»га ўхшаб қолади¹⁵¹. Оғиз қутига ўхшайди-ю, лекин ичиди бир дона ҳам дур йўқ, тишлар «син»га ўхшаса ҳам данданаси йўқ. Ёки тишининг тасбехида тоши йўқ, оғзининг эшигига

¹⁴⁹ Тафсир - «Қуръон»га ёзилган шархлар кўзда тутилади.

¹⁵⁰ Ҳадис - Муҳаммад пайғамбаримизнинг сўзлари, хикматлари.

¹⁵¹ Бу ўринда «с» ҳарфининг арабча шаклларда тишли ва тишсиз ёзилишига имо қилинмоқда.

ушлагичи йўқ. Орқа бўйнида тиришлар пайдо бўлиб, бақбақасидаги юнгларда тугунлар юзага келади. Юз аъзосидан оқ туклар ўсиб чиқиб, улар ҳаммаси оқ кафан ипларини эслатади. Бошини қуи солиб, ўлимни ўйлаб, хайрлашиш учун қадди эгила бошлайди. Бир неча кун у шу хилда қийналиб, қон ютиб, маҳрумлик ноласини чекиб, Худонинг буйруғи билан ажал хабарчиси бундан ҳам кўнглини тинчитмагунга қадар аҳвол шу.

Эй воҳ, кимки бу базмга келган бўлса, навбат билан бу қадаҳни ичмай иложи йўқ. Бу мазаси аччиқ қадаҳдан ким ичган бўлса, маст холда йўқлик кўчасига йўл олади. Маст бўлиб, ўзини билмай йўл юради; кетганидан кейин ундан ҳеч қандай хабар келмайди. Бу майдан одамлар бирин-бирин йўқ бўлишади. Вакт ўтиши билан бизга ҳам навбат келиб қолади.

Эй воҳки, умр жаҳолат билан ўтти. Ўлим вақти етганда хижолат бўлиб қолдим. Яшаб, умримни нуқул уйкуда ўтказдим. Энди уйғониб қарасам, шорн бўлиб қолибди. Иш қилиш керак бўлган вақтда қилмадим, иш қилиб бўлмайдиган кунлар келишини тушунмадим. Тириклика йиққарф-терганим кетди. Энди ўзимни ўлдирсам ҳам фойдаси йўқ. Иш қилиш кунларида йўлдан адашиб, иш қўлимдан кетгач, огоҳ бўлдим. Вакт кам қолди, йўл узун, май эса аччиқ, жуда ҳам, жуда ҳам қаттиқ аҳволда қолдим. Агар менга Худо ўзи раҳм қилмаса, менинг аҳволимгавой, юз мартавой!

Худо ўзи умрнинг кунларини бўлиб қўйган; унинг ҳар бир фурсати бир ишга мўлжалланган. Ўн ёшгача одам оёғи бойлоқ, ғафлатда бўлади; йигирмагача умр билимсизлик, мастилик билан ўтади. Ўттиз билан киркнинг ораси хурсандчилик давридир. Афсуски, менга бу ҳам ҳаром бўлди. Элликка кирганда киши тарақкий топмаса, олтмишга етганда унинг иши таназзулдан иборат. Этмишгача киши оёқ устида тура билиши керак; саксонда эса унинг ўлтириши фарздир. Тўқсонга киргандан кейин йиқилиши, юзга тўлгандан сўнг жонни тарк этиши керак. Кишининг мақсади табиий яшаш бўлса, истак билдириб, ҳамма-ёққа бориши, кўриши лозим.

Худо ўз раҳматига олиб, ўлмасингдан кушойиш берса, Навоий, сен Нуҳ умрича бўлса ҳам табиий умрни кўзлама. Бундай умрдан йироқ бўлиш яхши. Бу - умрми? Ундан ўлим яхшироқдир...

Умр дегани тоат-ибодат, Тангри нимани буюрган бўлса, унга бўйсуниши учун берилади.

Тоат ва тақво қанча яхши бўлса, йигитлик дамлари ҳам шунчалик дилкашдир.

Йигит киши қанча айш ва эркалик қилса яхши кўринади. Боқ - у намоз ўқиётганда қандай (чиройли) кўринади!

Агар ер юзи унга қаддини ҳам қилиб, унга бош эгса, унга тан берса, кимнинг йигитлика боши тик экан, буни кўриб, унга қанча бош эгса озdir.

Қари одам-чи, бўшашиб, бошини қуи солар экан, уни қўл билан тик қилиш қийин.

Бошни ўзи беихтиёр ерга тушар экан, сажда қилиш унинг ихтиёридами?

Қарининг қаддидиа букилиш юз берар экан, у рукуъга кетишдан бошқа нима қила олиши мумкин?!

Билки, тоат уни яшартириши мумкин. Нотавон қари буни қилолмаса, нимаъ қилсин?! Лекин бу муваффақиятга боғлиқ бўлиб, кимгадир ҳақиқатни аниқлаш учун бир баҳонадир.

LV

Пок имон Зайнул-Обидиннинг кичик қизининг улуғларига хос сўzlari гарчи у кичиклиги тифайли бегуноҳ эди

Осмон-фалакка от сурган улуғ зот хонадон аҳли анжуманининг машъаласи бўлиб, у пайғамбарлик мухрининг кўзидаги нур - валийлик шамъи Али бинни Ҳусайн эди. Ибодатни кўп қилганидан дин арбоблари унинг отини Зайнул-Обидин дер эдилар.

Кунларнинг бирида у ўгииини олдига чақириб, меҳрибон қўли билан унинг бошини силай бошлади. Одатда оталикнинг қонун-қоидаси бўлганидек, бу одамларни болага нисбатан муҳаббатли бўлишга олиб келади.

Унинг феъ-авторида ҳам меҳр белгилари зоҳир бўлиб, ҳар нафасда ўз меҳръ-муҳаббатини изҳор этишга уринарди.

Унинг ягона бир қиз фарзанди ҳам бўлиб, жон ва кўнгул иплари унга боғланган эди. У мисоли поклик пардаси ичидаги порлок Қуёш бўлиб, умри вақтидан энди олти ёш ўтган эди.

(Кунларнинг бирида) у отаси бу кичкинани севиб эркалашларини қўриб, кўз ёшлигини тўкиб, қошини учирив ҳам қўйди.

Унинг юзларидаги кўз ёшлигини кўрган имом қошига қараб эхтиром кўрсатишни истади. Юзидаги кўз ёшлигини қўриб, ичидаги уни кимгадир рашк қилиб йиғламаётидими? деб ўйлади. Раҳми келиб, очик меҳр-муҳаббат изҳор қилиб:

- У хали онасининг сути оғзидан кетмаган бола-ку! - деди. - Бешикдаги кийимда тургандек унинг тани ҳам заифона. Мен унга раҳм қилганимдан меҳр кўрсаттим. Унинг менга -бўлган меҳри гарчи бу даражада ошкўра бўлса ҳам, бу шунинг учунки, у хали ёш! Мехрингнинг тафти ичимни ўртаган бўлса-да, менга кўра сен кўпроқ маҳфийсен. Сен билан нима юз берган бўлса, мен узрлимен. Рашк қилиш одатини унтишга ҳаракат қил! - дедим.

Бу сўзларни айтар экан, унинг ўзи ҳам хафа бўлиб, пок дур дарё олдида шундай деди.

- Менинг ташвишим бу жихатдангина эмас эди. Бошқа бир ғам туфайли ҳам мотамда эдим.

Сўз орасида бир куни эшиттимки, ўз оғзинг билан сен бу можаро ҳақида:

- «Менга Ҳақ (Аллоҳ) бўлгани етарлидир, бошқа ҳеч кимга майл билдириб, уни ҳавас қилмасмен!» - дебсен. Бу дамда бошқани севганингни қўриб қолдим. Бу ғам менинг руҳимни ўзгартириб юборди. У бегона билан шериклик қилганидан сўнг унинг рашки жонимга ўт солди. Унга сажда қилишнинг нима кераги бор, қачонки у Ҳақ ва бутнинг қошига топинса. Агар санам (бут) қатъият билан жилва қилган тақдирда ҳам қибла томонга қараб намоз ўқиш раво бўла оладими?

Бу сўзларнинг ҳаммасини эшитар экан, имом кўз ёшлигини тўхтатолмай қолди. Аллоҳга шукр қилишни вожиб деб билиб, бошини ўпиб, яхши ниятлар билдириди. Болага Аллоҳ ўзи тўғри йўлни кўрсатар экан, у нима қилса тақво ва тоатга ўтгусидир.

Йигитлиқда Навоий саждаларни ўтказиб юборди. Қариганда энди пушаймон бўлишдан фойда йўқ.

Соқий, одамни хароб қиладиган ўша май шайхга йигитлик кайфиятини бағишлиайди.

Сопол бўлиб, кучсизланиб қолганмен. Қадаҳ тутиб, мени тоат-ибодат учун йигит холига келтир!

LVI ЎН САККИЗИНЧИ МАҶОЛАТ

Фалак ғамхонаси ҳақидаким, оқибат мазмуни парокандалик белгисидан иборат бўлиб, унда киши қийналса ҳам ўзини хурсандликка олиб юриши керак; жаҳон вайронаси ҳақидаким, унда ёзиғлик тилак ҳам кўнгул уйини обод тутшидир; ҳаёт гулишанидан эсган ҳар нафаснинг қадрини билиш, умр гулидан чиққан ҳар бир хуши иснинг шукрини қилиш, бадандада Худонинг буйруғини бажаришга қувват бор экан, тоат-ибодатни ғанимат билиш, дўстлар билан кўришиши имконияти бор экан, буни қўлдан чиқармай, киши ўзини ҳуррам тутшиши кераклиги тўғрисида

Ақлли одамларга дунё зиндондир. Унга ким кўнгул қўйган бўлса нодондир. Ўз таъбингни унинг занжирига боғлаб қўйма; ақлни унинг чоҳида хафа қилиб қўйма. Бу оламнинг айланма

занжири ҳар қандай кимсани охири ер ости шахрига банд этади.

Шундай экан, нега энди бунинг ташвишини қилиб, инсон ўзини ўлмасдан бурун халок этиши керак?! Ўлиш учун нега мунча мотам тутасан? Амма-холаларинг сенга мотам тутишга улгуршишади. Бошингга бир ғам тушса, жонингни ортиқча қийнама. Бир ғам етарли, уни иккита қилма. Ҳафа бўлиб, жисмингни қийнокқа солма; шундай қилиб бир ранжингни иккита қилма. Кўксингда доф бўлса ҳам фароғат иста; сиқилиш билан доф устига доф ортириш.

Тақдирдан қанча жафо етса ҳам унут. Бу жафолар қанча кўп бўлса ҳам ўзингга оғир олма. Ишда қанча қийинчилик юз берса ҳам ўзингга осон олсанг, бажаришинг ҳам осон бўлади. Агар ватанинг Шорн бўлса ҳам, Ҳирот бўлса ҳам ўйлашга арзимайди. Дунёда ким ташвиш чекмаса, ўшани шод деб бил. Дунёning ишлари ташвишланишга арзимайди. Чунки жаҳон боғи вафосиздир. Унда умр гулига ҳам бақо йўқ. Бу боғ шундай боғки, унинг гулига бақо йўқ, гуллари ҳам шундай гулларки, боғига вафо қилмайди. Бу боғ туриб, ором олишга нолойиқдир; у гуллардан ҳам димоғ муаттар бўлмайди.

Умрда ўтган ишлар ўтиб кетди. Нимаики ўтиб кетган бўлса, уни қувиб ета олмайсан. Ақлли одам келмаган ишлардан сўзламайди.

Маълум бўлмаган ишга нима деб баҳо бериш мумкин? Ўтган кун ўтиб кетди, эртаги кун хали келгани йўқ. Сенинг ихтиёрингда шу бугун, балки шу бир дам бор, холос.

Ўтмишнинг ҳам, келажакнинг ҳам аҳволи шу; ҳозирингнинг ўзини ҳам аниқ хаёл қилиш қийин. Ҳозиринг бир ондан иборат, вассалом. Шундай бўлгандан кейин нега ҳафа бўлаверасан? Келмишинг ҳам ҳисобга кирмайди, ўтмишнинг ҳам. Ҳозирги аҳволингга раҳм қил, азоб тортаверма. Айш учун бир нафас вақт топсанг ҳам уни ғанимат бил, бошқа нарсага алиштирма.

Ҳар бир нафас вақтинг шундай нафис бир жавҳарки, уни сен ўзингга бир нафаслик дўст деб ҳисобла. Шу жавҳарни бошқалари орасида энг қимматлиси деб бил; қуёш лаълини эса унга кўшни деб бил. Лекин қуёш жавҳаридан бу (вақт) жавҳари азизроқдир; латифликда ҳам у бунга тўғри келолмайди. Унинг борлигини дунёдаги ҳамма одамлар кўриб туради; бу эса латофати туфайли кўздан ниҳон. Унинг иши доим келиш-кетиш; бу ўтиб кетгандан кейин эса киши унинг гардига ҳам ета олмайди. У одамларни ҳашақдек куйдиради. Бу бўлмаса, инсон бир нафас ҳам яшай олмайди.

Бу нафас эмас, (ҳаёт) моҳиятининг жавҳари; жавҳар ҳам эмас, оби ҳаётдир. Ҳамма нарсалар шу билан тириқдир. Шунинг учун буни оби ҳаёт десам, ажабланма.

Агар одамлар буни яна ҳам яхшироқ тушунсалар, бу нафас Илоҳий нафасдир. Шундай нафас туфайли танга рун кирса ҳам, лекин инсон бадани шу нафас билан тириқдир. Буни Исо нафаси деб атасалар ҳам, аслида бунинг қиймати Исо нафасиникидан ортиқдир. Рух билан борлиқ усиз ҳам бор, лекин бусиз ҳеч ким яшай-олмайди. Шунинг учун буни муқаддас нафаслар деб ата; муқаддас ҳам эмас, энг пок нафас деб ата.

Шундай бойлик сенга ҳамнафасдир; усиз сен бир нафас ҳам яшай олмайсан. Сенинг ҳамма юришинг, туришинг ўшандан; юришинг, туришингтина эмас, бутун ҳаётинг ўшандан. Сен эса уни ғаму ранж билан, юз аламу мотам билан ўтказасан; ғафлатда уни хор қилиб, ортиқча сўзлар билан ҳаромга чиқарасан; бехуда гаплар билан бузуққа чиқариб, бўлмаган фикрлар билан нобуд этасан. Унга энди бу қадар душман бўлма, у қадар зулм ва қаттиқлик ҳам қилма. Тангри сенга шундай ажойиб марҳаматлар кўрсатди. Унинг юзига боқ, бўлмасам, унинг ўзидан уял.

Кел, жаҳлни қўй, ақлли бўл, бир нафас бўлса ҳам насиҳатга қулоқ ос. Боқ, сенга Худо қандай яхшиликлар кўрсатяпти; қанчадан-қанча эҳсонлар, неъматлар беряпти. Бутун борлиқни, пасту баландни яратган Тангри сени хайвон ё ўсимлик, ёки жонсиз бир нарса қилиб эмас, у лутф кўрсатиб, сени инсон қилиб яратди; дин йўлида мусулмон қилиб яратди. Сенга у кўриш учун қўз, эшитиши учун қулоқ, гапириш учун тил, ҳидлаш учун димоғ берди. Овқатни ушлашинг учун қўл, юришинг учун оёқ ҳам берди. Юз хил неъматларни еб-ичишинг учун уларнинг ҳар бирига ўзига хос таъм ва шакл ато қилди. Буларнинг ҳаммасини шархлаш, санашга ожизлик

қилиб, қалам уларни қисқачагина эслаб ўтмоқда. Сенга қанчадан-қанча ранг-баранг кийимлар инъом этилган. Буларнинг саноғини ақл санаб бирон нарсага таққослай олмайди. Отлар берилганки, тоғу далалардан ошиб кетади; хаёлий отек осмондан ўтиб кетишга қодир. Боғлар худди аъло жаннатдек, сувлари эса худди соғ оқар сувдек. Ундаги кумуштган гўзаллар жилва қилиб, жаннатдаги хум париларни эслатади. Осмондан ҳам баланд қасрлари бор; сув ва дараҳтлари жаннатдаги кавсар ховузи ва тўбо дараҳтларига ўхшайди. Олтину кумуш пулларнинг ҳисоби йўқ, дур ва гавҳарлар ҳам хаддан ортиқ кўп.

Бу инъом ва хадялар ҳаммаси ҳам бир томону, у берган ақл жавҳарларининг ўзи ҳам бир томон. Бу хилда ялтиллаб турган гавҳарни, гавҳар эмас, порлаб турган дурни у вужудинг кутисига ниҳон қилди. Бу қутини шундай бойликларнинг конига айлантириди. Мавжуд жаҳонлар ичида сени энг азиз қилиб, ўз сирларини билишга сени мушарраф этди. У - Худо сенга яна бир амонат дур¹⁵² топшириб, саховат тожини ҳам сенга совға қилди. Сенга шунча неъматларни бериб, у: «Шукр қилиш билан неъматлар орта боради», деб ёзиб қўйди. У қанчаки неъматлар дастурхонини очиб қўйган бўлса, буларнинг ҳаммаси учун шукр қилиш сенга шартдир. Унга шукр айтишнинг чек-чегараси йўқ, шукр айтиб тамомлашнинг имкони ҳам йўқ.

Ҳаммасини ҳам қўю мана бунисини айт: сен нафас олиб турган ушбу нафаснинг ўзининг ичининг кириши ғанимат бир неъмат бўлса, чиқиши ҳам худди шундай бир неъматдир. Бири сенинг ҳаётингга озиқ бўлса, иккинчиси сенинг борлифингта қувватдир. Сенга кўрсатилган бу икки неъмат учун ҳар бирига алоҳида шукр қилиш ўринлидир. Жонингни фидо қилиб юборган тақдирингда ҳам бу икки нафаснинг шукрини адо қилишинг мумкин эмас. Ақлингни ажрим қилсанг, Худо сенинг нафасингни қандай азиз қилганини тушуниб оласан. Худо уни шундай азиз қилган экан, сен уни хор этма; унинг фақат шукрини қил. Жонинг тирик бўлиб, нафас олиш имконинг бор экан, нафаснинг қадрини билки, унга тенг келадиган нарса йўқ. Ҳар бир нафасинг анволидан хабардор бўл, балки унга ақл-хуш билан ҳамроҳ бўл. Бошидан-охиригача уни Ҳақ иўлида сарф қил; Тангри сенга ёр, ўқисанг, бу сенга сабоқ. Бу ишдан агар бир дам ғафлатда қолсанг, кишига бу катта мотамдир.

Ўзингни ғофил ва паришонхол тутиб, ҳар хил ишлар билан шуғул-ланар экансан, бундан Худога ҳеч қандай манфаат бўлмаса ҳам, ҳаракат қилки, гуноҳ ҳам содир бўлмасин. Ўз фаолиятингда бирорга яхшилик қилмасанг, ҳеч бир ёмонлик ҳам қилма. Агар доридан жонинг баҳра топмаса, жаҳл қилиб, пиёлангга заҳар солма. Ҳамма ишларнинг ичида энг ёқимлиси ҳамда яхшиси дўстларнинг дийдоридир. Бирорга озор беришдан ўзингни сакла; бирон кимсани ранжитишдан ҳам. Сен томонингдан одамлар бехавотир бўлсинлар; ўзингни хурсандчилик бор ерга ол. Кишиларнинг ерига, оиласига нарас бўлса ҳам қайғусиз бўлишга ҳаракат қил; ёру дўстлар билан хурсанд бўл.

Боғда бир янги очилган гулни кўрсанг, унинг атрофида барча учун сухбат жойини ораста қил. Сухбатдошлирингнинг кўнглини олиб, у ерга чорла, ўрнига қўйиб дўстларингни чакир. Уларнинг қадами билан жонингни гулшанга айлантири; кўзингни уларнинг чехраси билан равшан қил. Эҳсон йўлини ўзингга шиор эт, ниманг бўлса барини уларга хадя қил. Биродарингнинг мақсади агар сенинг жонинг бўлса, жонингни сарф этиб, унга миннатдорчилик ҳам билдири.

Ҳаётингни шундай одамларнинг жамияти билан шод қил; кейин келадиган паришонликларни эсда тут. Бу ишлар учун юксак осмон¹⁵³ ҳар янги ойдан ўч олиш учун тиф ясаб, икки ўртоқнинг ўзаро яқин бўлганини, уларнинг висол уйида айш қилганини билса, ўша тиф билан уларнинг баҳт кўчатини қирқиб, уларни бир-бираига боғлаган ипни кесиб ташлайди. Уларнинг бирини хижрон томон бошлайди, иккинчисини фурқат томон ташлайди. Чархнинг иши оқибатда доим шу бўлгани уснун наммага ҳам охирида шу ишни қилар экан.

¹⁵² Амонат дур - кишининг ҳаёти кўзда тутилади.

¹⁵³ Юксак осмон - бу ўринда тақдир маъносида.

Шундай экан, гул билан тик савсан ҳам, норвану¹⁵⁴ сарву шамшод ҳам, бу чаманда нимаики бўлса - ҳаммаси бир-бирига меҳмондирлар. Кимники бир дўсти бўлса, кимгаки ҳамма дўст бўлса, дўстнинг висоҳни орзу қилиб, қидирсин, бир нафас ўз орзусига эришса ҳам, мени ёд этсин! Шу эслаш билан руҳимни шод этмаса - менинг гуноҳим унинг бўйнига!

Киши висолга эришиб, орзусига етса ва бунинг давом этишини хоҳласа, тили билан Худога шукр изхор қилсин, шукр йўлини ўзига шиор этсин. Шоядки, ўша шукр билан лоакал бир неча дам ўша висол ичида нафас олиб, Худо унинг баҳтини давомли қилса, бунинг ичида ҳаётдаги орзуларига ҳам эриштирас!

LVII

Чин ўтлогидаги бир мушкин оҳунинг шерларни овлагани, мажруҳ овларнинг унинг тузогига илиниб, шер панжасидан ажал тупроғи билан баробар бўлгуни

Чин мамлакатида бир нозанин бор эди. Унинг суратини чизишга Чин рассоми ҳам ожиз эди. Юзининг гулзори Хўтан диёрини эслатарди; қўзи шу гулзорда юрган мушкин охуга ўхшарди. Нури юзи Чинда чизилган суратдек бўлиб, гажаги Хўтан мушкидек хушбўй эди. Шафқатсиз ғамзалари жонларни асир қиласа, ҳатто унга Хитой мамлакатининг хонлари ҳам асир эди. Ғамзасининг ўғринча ҳаракатларидан Чин хатарда; сочи зунноридан дин зиён топарди. Дунёдаги одамлар унинг ҳуснига ошиқу ҳайрон; замон шоҳи ҳам унинг зулфига гирифтор эди. Бир нафас усиз нафас олмас эдилар; у бўлмаса жонсиз бўлиб қолиб, нафас олиш мумкин бўлмай қоларди.

У гул юз майдонга чиққанда гўй ва чавгон ўйнашга берилар эди. Хон ўзи унга ҳамроҳ бўла олмагани учун бир неча соқчиларни унга қўшиб юборар эди. Бирон киши унга кўз олайтираса ёки унинг ҳақида бир нарса деса, маҳсус нойиблар унинг айбини хонга айтар эдилар; хон ҳукми билан ундан қасос олинар эди. Бирон кун йўқ эдикни, қанчадан-қанча ошиқлар шу хилдаги балодан халокат топмаган бўлсин.

Кунларнинг бирида унинг қилиқларини севиб қолган бир ошиқ ишқ-муҳаббат йўлида содиқлик кўрсатиб, унинг дарду ҳасратидан йиллар давомида қон ютиб, қон ҳам эмас, хижрон майини ичиб, ошиқ хасдай бир гўшада ётганида, ёнидан севгилиси от ўйнатиб ўтиб қолди. Висол кайфи - кучли, ошиқ - заиф эди. Чидаёлмай хушидан кетиб йиқилди. Тайинланган одамлар биринчи бўлиб ошиқни, қолаберса бошқаларни хоннинг олдига олиб келишди. Хон бу бечора мазлум асирларни кўриб ўлдириш ҳақидаги ҳукм билан уларга ғазаб қилди:

- Буларнинг ҳаммасини ер билан тенг этинг, пахсанинг орасига олиб, улардан девор қилинг, юзлари девордан ташқарига чиқиб турсин; ҳамма томондан халқ уларни кўриб, ибрат олсин. Бу қаҳрдан одамлар ҳисоб олиб, улар кўп азоб чекиб ўлсин.

Жазоловчилар бу буйрукни билиб, ҳукм қанақа бўлса, ўшандай бажардилар. Заррин оҳу¹⁵⁵ тоғ орасига яширингач, енгил шабада хўтан мушкин¹⁵⁶ ни соча бошлади. Даشت ерда базм қурган хон отланиб шаҳар томон йўл олди. Май бошини, ишқ ўти баданини қиздирар эди. Шаҳарнинг нозанини ҳам ёнида эди. Уларнинг йўли халиги пахсанинг олдидан ўтди. Ҳар томондан юз хил нола ва фарёд эшитилар эди. Ҳусуматкор шоҳ одамларини қолдириб, ўша томонга борди. У жазога буюрилганларнинг ишқ йўлида қанчалик мустахкам тура олишларини билмоқчи бўлди. Пахсанинг орасида бир тўда тутқунлар кўринди. Уларнинг ҳар бири ўз ахволига йиғлар эди. Уларнинг ҳаммалари пушаймон бўлиб турган эдилар. Фақат бир ўша соғ кўнгил ошиқ ишқнинг

¹⁵⁴ Норван - қайрағочга ўхшаш хушқомат, сербарг дараҳт.

¹⁵⁵ Заррин оҳу - кўёш дейилмоқчи.

¹⁵⁶ Хўтан мушкин - қора тун кўзда тутилади.

бу балоларига яхши қараб, юзи касалманд, сарғайган, ёмон бир аҳволда, девор орасида бир сомон каби турар эди. Ҳар лаҳза Тангрига сано айтиб, шукр қилишни жойига қўярди:

- Шу фурсатда менинг жоним чиқаяпти. Ёрнинг ғами эса буни осонлаштиради,- дерди у. Умридан икки-уч нафас қолганда ҳам у ёр сўзини сўзларди, холос. Тилида ҳам ёр эди, сўзида ҳам, оғзида ҳам ёр эди, кўзида ҳам. Золим ҳукмдор уни кўриб, кўнглига ишқ ўти таъсир қилди; уни ўлимдан халос этиб, ёрнинг ҳарамига хос маҳрам қилди. Ишқ балоларига шукр қилгани учун, бок, у қандай улуғ, юксак мартабага эришди.

Бу нафасни, Навоий, ғанимат билиб сақла, лекин ҳар нафасда шукр ҳам қил.

Соқий, алвон май йўлида ўлдим; май демагин, чинлик бир санам учун ўлдим. Чиний қадаҳлар тутиб, мени маст эт; Чин одамлари каби бодапараст қил.

LVIII ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ МАҶОЛАТ

*Хуросоннинг мисли йўқ вилояти баёнида... хусусан салтанат уйи бўлмиши осойши жойи -
Ҳирот тавсифида; гарчи (ўтмишида) боз бўлса ҳам, аммо қуриб қолган эди, лекин шоҳ¹⁵⁷ оқизган
сойнингadolати уни олий жаннатнинг рашики келадиган ерга айлантириди, агарчи (бир
вақтлар) обод бўлган бўлса ҳам, бироқ бузилиб кетган еди; шаханишоҳнинг қурувчилик эҳсонидан
Чин расмхонасининг ҳам рашики келадиган жойга айланди*

Ҳамма нарсаларни яратувчи Худо жаҳонни бино қилганда, осмоннинг бир қисмини кўзга кўринадиган, иккинчи бир қисмини кўзга кўринмайдиган қилиб яратди. Этти осмонни доира шаклида қуриб, уларнинг ҳар биттасини битта шамъ билан ёрийдиган қилди. Бу шамъларнинг олтитаси товланиб турса, биттаси машъал бўлиб порлаб туради. Уларнинг учтаси қуйига, учтаси юқорига интилса, машъал каби порлаб тургани осмоннинг тўртинчи уйига нур сочади. У шамълар шамъ эмас, тафаккур кечаси ўша машъалдан сачраган учқунлардир. У машъални эса машъал эмас, ўзидан нур сочувчи дур деса бўлади; дур ҳам эмас, порлаган қуёш дейиш керак. Кўкнинг етти иқлимида у султон, қолган ҳаммаси тан бўлса, бу ҳатто уларгажондир. У ўртадаги осмонда ҳар томонга нур сочиб, «Ҳамма ишнинг ўртааси яхши» деган ҳикматни исботлаб туради.

Юлдузлар етти қисмга тақсимлангани сингари, билки, жаҳон ҳам етти иқлимга бўлинган. Уларнинг ҳаммаси бир-биридан қувват олади; ҳар бири иккинчисидан тарбия. Қуёш қолган олтитасидан устун бўлгани учун у жойлашган иқлим ҳам унга лойиқдир. Қаерда қуёш нур сочиб турган бўлса, юлдузлар кўзга кўрина олмайди-ку! Унинг ўрнашган жойи тўртинчи осмондир. Ҳам ўзи шу иқлимининг тарбиячисидир.

Ер юзида ҳам шу иқлим энг яххиси бўлиб, кўқдаги қуёш уйи каби беназирдир. Ерни ўлчаш фани йўлга қўйилгандан кейин бу жойни тўртинчи иқлим деб атай бошлишди. Гўзалликда у жаннат боғларига ўхшайди; бу боғ эмас, Хуросон мамлакатидир. Сатхи тўртинчи осмондгу ҳам кенг, мартабаси еттинчи осмондан ҳам баланд. Унинг ичидаги шаҳарларнинг сони ниҳоятда кўп. Уларнинг ҳар бирининг гўзаллиги хаддан ортиқдир. Шаҳарлари латофатда олий бир жаннатнинг ўзи. Яхши одамлари ўша жаннатнинг оқ юзли қизларига монанд. Тоғларининг олдида фалак оддий бир дашт. Унинг чўққиларида ҳар ким айланиб, томоша қилиши мумкин. Бу тоғларнинг ҳар биннинг бағрида юз хил конлар бор. Бу конларни ажойиб жавхарлар ўзига макон этган. Оқиб келаётган сувлар оддий чашмалардан эмас; улар конлардан оқиб келаётган жавхар сувларидир. Даштларининг сатхи оинанинг сатхига ўхшайди. Ўсиб ётган ўтлар бу

¹⁵⁷ Шоҳ - бунда Ҳусайн Бойқаро назарда тутилади.

оинанинг яшил ранг зангини ташкил этади. Унинг сабзазорлари осмон гулшанида рашк уйғотади. Тупроғига эса ҳар қандай тоза анбар ҳавас қиласи. У етти осмон бойликларини ўзига сиғдира олиши мумкин. Этти иқлим тан бўлса, бу - сийнадир.

Уни жаҳоннинг кўкси деб таърифлаш керак. Ундаги юрак эса гўзал Ҳирот ўлкаси. Кимки кўнгулни мақтаб, асослай олган бўлса, уни бадан мамлакафининг султони деган. Ўзини билган одам буни ҳам таърифлаб, бутун жаҳон мамлакатларининг подшоси дейди. Уни «кўнгул» эмас, «шоҳ» деса ҳам ажабланиш керак эмас, чунки шоҳнинг жойи ҳам ўртада бўлади-ку!

У кўнгулдан жой олгани учун одам ҳам ундан кўнгул уза олмайди. У кўнгулларга ёқиб қолган экан, бу - айб эмас. Кўнгуллардан ҳам бир-бирига йўл очилди. Зийнати худди инсон баданининг шаклидек, кенглиги кўнгул кишварининг кенглигидек. Уни кишвар дема, боғи Эрам деб ата; Эрам ҳам эмас, Байтулҳарам деб ата.

Унинг теварак-атрофи шу қадар кенгки, хаёл элчиси унинг ҳаммасини юз йилда ҳам айланниб чиқа олмайди. Унинг сатхига эгилгари осмон ўзи тартиб берган; қуёш соққаси билан текисланган; унинг тупроғини мушкка айлантирган; кўринишини беҳиштнинг рашки келадиган қилган. Қўрғоннинг деворлари ҳам шу қадар мустахкамки, баланд осмон қалъаси ундан уялади. Унинг атрофидаги буржлари шундай кўтарилигандек, осмон унинг остида қолгандай. Арки ҳам тўқиз осмондан буюк, ер юзидан осмон кўтарилиб тургандай, деворларнинг кунгурулари қуёш каби товланиб туради. Улар малаклар тўдасига меҳроб бўлиб хизмат қиладилар. Улардаги лавҳалар кошин билан зийнатланган; кошинлари уни юзта лоиувард осмондай безатган Дарвозасига осмоннинг фили ҳам сиғиб кетади; тоқи осмон тоқидан андоза олган. Хандақи ернинг тагига кириб кетган, чукур; қалъани ер соққасидан алоҳида айриб туради. Қалъа ичида қўрғон осмондек юксак.

Шаҳарда юлдузларча аскарларнинг ғавғоси. Тўрт томон кетган йўл унинг бозорлари; у ерда ким бўлса, ҳамма бирон нарсага харидор. Харидор қандай нарсани олишни ўйлаъмасин, сотовчилар ундан юз хисса ортигини муҳайё қиладилар. Турлича молларининг қиймати билан ҳар бир дўкон ҳар қандай денгиз ва кон қийматига тенглаша олади. Баззозлар ранг-баранг кийим-кечакларни тахлаб қўйишиган; улар осмон атласлари каби қатма-қат турибди. Қутичалардаги гавҳарлар ва жавҳарлар осмон ва ундинг юлдузларни эслатади. Бу бозорга кириб қолган киши чиқишига йўл топа олмай қолади; айлана бериб, киши бутунлай ақлидан адашади.

Унинг Масжиди Жомеи яна бир олам; унинг тоқи алоҳида бир катта осмон. Шаҳар ўзи бир жаҳон бўлса, унда бу ҳам бир жаҳон: икки жаҳон бири бирининг ичида ниҳон. Унинг минбари осмонга зина бўла олади; бу зинанинг поялари Муштарий сайёрасигача етади. Ой унга жаҳонни ёритувчи қандилдай; осмон камалагининг кўриниши унга меҳробдай.

Шаҳарда бу хил бинолар беҳисоб; шаҳар деворидан четдагилар бу ҳисобга кирмайди. Қаёққа кўз тушмасин, девор билан тўсилган. Ҳаммаёқда ободонлик, одамлар ўлтириши мумкин бўлган жой бор. Махаллалар тайинли бўлиши учун маҳалла аҳллари шаҳар-شاҳарга бўлинган. Бу маҳаллаларга шаҳарларнинг оти берилган; шунинг учун Ҳиротда юзта шаҳарнинг номи бор.

Ҳай, ҳай! Бу Ҳирот қанақа шаҳар бўлди?! Унинг бир қисми иккинчи қисмидан ажойиб! Икки турғун осмондан белги бўлган унинг икки хиёбони Сомончининг йўлига ўхшайди. Унда мавжуд хонақоҳларнинг ҳаммаси обод; киши унинг ёнига боришга ҳайикади. Унда ушалган ноннинг ҳар бири қуёшнинг гардиши, қадди ҳам, осмон эса унга тиланчидир. Бундаги зикр овозалари фалакдан, фалак эмас, малаклар тўдасидан ҳам ошиб кетади. Мадрасаларнинг ҳар биттаси алоҳида ўз қадрига эга; улуғворликда кўк мадрасасидан ҳам баланд. Уларнинг нусхасини бинокор қурувчиларнинг яратувчи қўллари чизган. У ердаги мударрисларнинг дили равшан, руҳи пок. Шогирдлари ҳар варақни очганда фойда оладилар; улар Аторудга ҳам сабоқ бера оладилар.

Мадраса тоқларининг кенглигига чегара йўқ. Уларнинг гумбази осмон гумбазини эслатади.

Гумбазининг ҳар кошинида қуёш акси товланиб; кўк гумбази ичидаги қуёш юргандек бўлади. Ҳар томондаги миноралари шундай баландки, уларни тутам-тутам гулдаста деб ўйлаш мумкин. Уларнинг қуббаларига ўхшайдилар. Бу қуббалар уларга муқаддас тахт бўлиб, эгилган осмон уларнинг қафасидир. Қуббаларнинг чўзиқ ва ясси кўриниши уларнинг Илохий тахтга ҳам устун бўла олишига далиллар. Қуббанинг учи ва ундан ярим ой ўз байроғини кўтариб, Илохий тахта ва қаламнинг маъносини зохир этиб туради. Ҳар кечаси музазин пастни шамъ билан ёритади; юлдузлар шамъини эса фалак ёритади. Осмоннинг айланиши ва сустлашишидан қубба этагида кесишув чизиги пайдо бўлган.

Ҳар томонига олий даражада масжид қурилган; унинг зийнатини ақл ҳеч нарсага таққослай олмайди. Унинг буюклиги баланд осмонникича, осмон эмас, Масжиди Ақсоникича¹⁵⁸. Унинг шамдонлари капитарларга хилват уя; капитарлар унда Жабраилдек ўтирадилар. Бу масжидларга тоат-ибодат қилувчилар тўпланишган; бужамоат малаклар тўдасини эслатади. Бунда ҳар кун беш марта чексиз ғулғула юз беради. Бу - ғулғула эмас, Мухаммад пайғамбарнинг дабдабасидир.

Боғларининг ҳар бири жаннатмисол, ҳар бурчаги жаннат боғига танбех беради. Унинг бирон манзили бошқасига ўхшамайди; ҳар манзили айшу тараб манзилидир. Ҳамма чаманлар гулу гулзорлик; ҳар чаманнинг ёни бўғин-бўғин. Ҳар бўғинида яна гулу гулшанлар бор, улар олти бурчаклигина эмас, саккиз бурчакли ҳам.

Гулларнинг навларини нима дей? Шунча гулки, шунча гул боиганда ҳам санаганингча бор. Дехқон кўчатларни парвариш қиласи экан, шохига юз хил мевани пайванд этади. Ҳар дараҳтнинг юз хил гули ва хусусияти бор; қизиги шундаки, меваси ҳам юз хил. Сахнидаги бир дараҳт юз хил гул чиқариш билан бирга унинг гулининг ҳиди ўн икки чақиримга боради. Қушлари ҳам юз хил, куйлаши ёқимли; сабза ва гуллар устида юргани юрган. Оқар сувлари куйлагандек овоз беради, гўё май идишидан қулт-қулт май куйилаётгандай. У овоз одамларни худди хурсандликка тарғиб қилаётгандай. Бу садодан боғнинг димоги хўлланган бўлади.

Қасрларининг барчаси кенг ва мустахкам. Уларга нақш беришда Чин наққослари қаламларини синдириган. Зийнати Чин шойисининг зийнатидек. Нақшини тақдир наққоси нақшлаган. Тоқига осмон зинаси нарвон. Айланма кунгурасида Зухал сайёраси посбонлик қиласи.

Жанубий чегарасида ажойиб бир дарё бор, уни дарё эмас, кўк осмон денгизи деса бўлади. У осмон эмас, унинг ҳар бир кўприги ҳам фируза гумбазлардан бошқача кўринишга эга. Шимолий чегарасига қараб икки сой оқади. У иккисидан шаҳар хуррам ва сероб. Иккиси ҳам хаёт сувининг таъмини беради. Жаннатдаги тўрт ариқ унинг олдидаги уятда. Бу сувларнинг тиниқлиги Хизр сувидек. Энгил шамоли Исонинг (ҳаётбахш) нутқига ўхшайди.

Унга туташ катта ерлар бўлиб, ундан ярим ой юзни бир вилоятга тенг. Миср ва Самарқанд унга монанд келолмайди; ҳар вилоятининг ўзи ичига юзга Миср ва Самарқандни сифдира олади. Уни Худо ўзи оғатлардан асрасин; барча балолардан омон сақласин!

У шубҳасиз бундай эмас эди. Олдин хозир бор нарсаларнинг ўндан бири ҳам йўқ эди. Бунча шарафни у шоҳ инсофидан топди; унинг васфига ақл лолдир. Бу ғолиб подшоҳ ақли тиник, тиниб-тинчимас подшоҳдир. Адолатни ўрганишда Ануширвон унга шогирддир. Ануширвон унга шогирд бўлишни ҳавас қилиб, унинг юз ишидан биттасини ўрганди, холос. Адолат йўлига қадам қўйган холда у адолат билан исломни ўрганмаган эди¹⁵⁹. Мамлакатни бошқаришда у юзга яхши қоидага амал қилган. Бу қоидаларнинг ҳаммаси подшоҳлик ишида керакдир. Лекин ҳаммаси қолиб, у битта адолати билан мангалик топди ва қиёматга қадар яхши от қолдирди.

Адолат ҳамма нарсадан юқори бўлиб, диндаги юз қоидадан ҳам юксакдир. Бутун одамзод

¹⁵⁸ Масжиди Ақсо - Суриядаги машҳур қадимий масжид.

¹⁵⁹ Ануширвон ислом динини қабул қилиш ҳақидаги Мухаммад пайғамбарнинг мактубини йиртиб ташлаб, исломни рад этган эди. Бунда шунга ишора бор.

орасида дунёда бунинг оти ҳам унидан юз хисса ортиқ қолса ажаб эмас. Одамзод бор экан, олам бор экан, олам ичидан одамзод яшар экан, адолат билан олам юзини обод қил, яхши хулқ билан дунёдаги одамларни шод қил. Бутун одам ва одамзод, йўқ, бу икки оламгина эмас, яна бир олам ҳам сенинг ҳукмингда-ку!

LIX

Баҳромнинг май таъсиридан баҳтининг кўзи уйқуга кетиб, мамлакатининг биноси бу селдан йиқилгани ва мазлумлар фарёдидан уйғониб, бунинг чорасини кўргани

Яздижирд жаҳон мулкини тарқ этгач, Баҳром маишатга берилиб кетди. Faflat бодаси уни маст қилиб, мастина эмас, бодапараст қилиб қўйди. Шоҳ майни ичиб, мастилик уйқусига кетиши билан бошқа мастрлар унинг мамлакатини хароб этишга бошлади. Кўнгли хасталарнинг кўнглини овлашни ўйламай, ишлари фақат даштда ов қилиш эди. Ичкилик ичиб, ёмонлик қилувчилар унинг мамлакатини ер билан яксон қилишди.

Баҳром ов қилиб юриб, бир кун адашиб қолди. Шунда у бирорнинг чайласига кириб, меҳмон бўлди. У чайла эмас, хижроннинг қора кечасидек қоронғи, зулм-ситам күшларининг тузоғига ўхшаган, ошиқларнинг кўнгул уйидек бузук, ёғочлари ўққа ўхшаб ҳар томондан чиқиб турган жой эди. Бу чайлани зулм ўқлари тешгани кўриниб туар; бир неча мазлумлар у ердан бошпана топган эди. Замона зулмидан уларнинг ҳаммаси яланғоч, зулм қўлининг шапалогидан ҳаммасининг қадди букилган эди. Битта қотган нон билан сув олиб келиб, уй эгаси уларга хизмат қила бошлади. Шоҳ аҳволни кўриб, нима гаплигини сўради.

У:

- Ахвол мана шу кўриб турганингдай, - деб жавоб берди. Шоҳ деди:
- Бу факирлик, ожизлик, муҳтоҷлик нимадан? Бунинг ҳамма сирларини рўйи рост айт? У деди:

- Бурун аҳволимиз яхши эди. Бизнинг аҳволимизни зулм хароб қилди. Шоҳ ҳалқнинг аҳволидан хабардор эмас. Унга май ва куйдан бошқа нарса керак эмас. Унинг одамлари тамаъ оғзини кенг очиб, мамлакатни ер билан тенг қилишди.

Шоҳнинг кўзига рўпара бир кошона кўринди, лекин унинг ҳар хонаси вайрона эди. Шоҳ сўради:

- Бу вайрона илгари нима эди? У жавоб берди:
- Сарой эди. Атрофи эса боғ эди. Унда эскидан-ески дараҳтлар, янги чиқсан гуллар ўсар эди. Икки тегирмон кориз суви ҳам бор эди. Бу ажойиб сув дехқончилик даромадлари билан шу жойни кент, ҳатто шахар қилиб юборган эди. Энди коризга қарашга куч қолмади. Тақдирнинг унга кўзи тегиб, кўр бўлиб қолди. Сув қуригандан кейин боғ ҳам куриди; гул ҳам қолмади: гул у ёқда турсин, унинг яфроғи ҳам. Бинони суваш, тузатишга ҳам куч йўқ; бу ишларни бажарадиган одамларнинг ўзи ҳам қолмади. Боғ ва сарой - ҳаммаси ер билан яксон бўлди, зулм, тамаъ эса бирга юз бўлди. Замона зулми молларни олгандан кейин, шу ёмон ожизлик, шундай бир аҳволга тушиб қолдик.

Шоҳ шу парданинг ўзидағи ўриш-арқоқдан аҳволни тушуниб, жони ўртанди, бошидан тутун кўтарилиди. Ғам қиличи бағрини чок-чок қилиб, ғуссадан ўлишига сал қолди. Мастилик faflatидан уйғониб, жони хумор ўти билан ёна бошлади. Айшу ишратдан, хурсанд-чилиқдан кўнгли совиб, ҳамма қилаётганлари хато эканини тушунди. Золимларни йўқотишни фикр қилиб, адолат қилишни кўнглидан ўтказа бошлади. Худонинг номи билан шу ниятни қилган эди, шу пайтда бир одам хушхабар келтирди. У деди:

- Коризни тешиб, оби ҳаётдек пок ва соғ сув чиқиб кетди. Уй эгаси Тангрига шукр қилиб,

деди:

- Айшга берилган шоҳ зулмни қўйиб, адолатни ният қилган эди, бундан дархол яхши хосиятлар кўрина бошлади.

Шоҳга бу сўз ҳам танбех бўлди; узр айтиш билан уни бой қилди-да, у билан хайрлашди. Мамлакатга қайтиб, адолат кўрсатди; ғам билан эзилган халқни шод қилди; ғам билан эзилган халқ шод, бу хол мамлакатига ҳам тез таъсир этди.

Фозий подшоҳимиз¹⁶⁰, бир нафас йўқки, мамлакат ва халқ ғамини емасин. Шундай экан, унинг мамлакати обод бўлса, не ажаб! Халқи ҳам шод экан, бунга ҳайрон бўлмаслик керак. То абад унинг орзулари ушала борсин! Шу хол хаста Навоийда ҳам юз берсин.

Соқий, ёқимли қадаҳни олиб кел, шоҳни баланд овоз билан дуо қилиб, уни менга тут. Жоним қийналяпти, бирпас уни шод этай, тан уйини шу сув билан обод этай!

LX ЙИГИРМАНЧИ МАҚОЛАТ

Мақсаднинг ўталгани ҳақида; агарчи бу латиф сўзлар мажмуаси шундай бир тўпламки, нозик маъноли сўзлардан иборат тухфалар билан тўла ва нозик маъноли сўзлар тўплами шундай кемаки, фойдали инжулар унда хилма-хилдир; лекин табъ дарёсидан соҳилга энг олдин келгани нарсаларнинг энг қимматилари бўлади ва зеҳн шабистонидан ҳам энг олдин жислава зуҳур этган келинчаклар бўлади, шунга кўра бу тўпламни салтанат боғчасининг олдинги гули ва халифалик чаманининг қад кўтарган нозли сарви бўлмиши сulton Бадиuzzамон баҳодир, ҳаёти давомли бўлсин, оёғига нисор қилинди ҳамда унга никохлаб берилди, токи бу насиҳатлар унинг дилида ўрнашиб қолсин ва бу жавҳарларни қулогига оссин

Оlamda нимаики мавжуд бўлса, ҳаммасининг сири ичида, ўртасидадир. Қаерда уларнинг ҳар бирининг моҳияти зоҳир бўлса, унинг аслида унга хос хусусиятлар ҳам яширинган бўлади. Қуёшнинг хосияти нур бериш, қиздиришдир; дурнинг яхшилари булутнинг уруғларидир. Ягона гавҳар ҳам коннинг фарзандидир; анбарнинг энг софи эса денгизнинг фарзандидир. Инсон ўрнини босадиган инсондир; шоҳники шоҳ, хонники хондир.

Соф кўнгул шоҳни кондек кўрган одам шахзодани бу коннинг гавҳари деб билсин. Гарчи бу коннинг ичида шоҳона дурлар қўп бўлса ҳам, ҳаммасини парвардигор ўзи мартабада тож эгаси қилсин: уларнинг ҳар бири мисоли бир қуёш бўлиб, осмонни тўн ўрнида кийиб юрсин.

Лекин уларнинг ичида ягона бир гавҳар бор. У мартабада ҳаммасидан юқоридир. Балки, у хавф-хатарсизликнинг сабабчиси Жамшиддек қадрли ҳукмдор Бадиuzzамондир. Табиатининг покизалиги билан у фариштанинг ўзи. Бу қадар пок сифатларга эга бўлган одам бошқа йўқ. Унинг асли инсон бўлса ҳам сифатлари фариштани; ҳатто аслини, ҳам, сифатини ҳам фаришта дейиш мумкин. У соф латофатнинг ўзидан яратилган бўлиб, туриш-турмуши жаҳон халқига Худонинг раҳмини намойиш қилишдир.

Сенинг тўғрингда сўзлаш, мақташ қийин. Ҳар қандай нотиқ ҳам васфингда гунг ва лол. Сенда шунча юмшоқлик ва улуғворлик борки, мендай одамнинг мадхидан орқилишинг мумкин. Қуёш одамларнинг ҳар қандай васфидан юқоридир. Унинг нурини инсон нима деб мақташи мумкин?! «Оби ҳаёт одамларга жон беради» - дейиш оби ҳаёт учун етарли таъриф эмас. Ойни ёруғ, осмонни баланд дейиш табъи баланд одамларга ёқадиган гап эмас. Мадх билан сени мақташ мумкин бўлмагандан кейин, мен бошқа томондан хизматингни қилайн.

Хабаринг борки, ҳукмдор шоҳга қўп маҳфий нарсалар яхши маълумдир. Дунёда эртага нима

¹⁶⁰ Сulton Ҳусайн Бойқаро дейилмоқчи.

ишилар бўлса, у ўз фикр қудрати билан бугун билиб туради. Эртага эмас, индинга бўладиган ишилар дафтарини ҳам бир-бир ўқиб, у узокни, ҳамма кунларни билади. Унинг сирли хаёлотидаги юз минг суратлар хотира кўзгусида жилва кўрсатади. Шунча етуклиги билан у:

- Кўнглингга қандай яхши иш келса, олдимга келиб, бирма-бир айт, яхши эшитмаган бўлсан, бошқатдан айт! - деган менга.

Шоҳгаки сўзимнинг эътибори бор экан, сенга ҳам насиҳат қиласам ўринлидир.

Шуни билгинки, умр вафосиздир, давлат ва мартаба ҳам бақосиз. Дунёда баҳт ва баҳтсизлик тушдай бир нарсадир. Кўзни юмиб очгунча ҳаммаси ўтиб кетади. Бу дунёнинг биносини хароб деб тушиин; унда нима кўринса, сароб бил. Жумла жаҳон мутлақ фонийдир; мутлақ доимиисини истасанг, у Худонинг ўзидир.

Инсон жисми уйининг биринчи нусхасини чизган ўша; унга рух бериб, оловчи ҳам ўша. Оламда инсон тирик экан, унга муносиб иш - Худо билан бўлишдир. Кимки Худони эслашдан огоҳ эмас экан, билки, у шоҳ бўлса ҳам гадодан пас.дир. Бирор гадо бўлса ҳам, лекин Тангрини унутмаган бўлса, икки жанон подшоҳлиги унивидир.

Бу саҳифада нимаики ёзилаётган бўлса, ҳаммасини тақдирнинг қалами ёзмоқда. Олдингда кўнгилсиз ко п ишилар юз берса, нолиш қилма, бу Худодандир. Ғалаба қозонсанг, буни билагихг кучидан деб билма; бу ғалабани ғалаба берувчидан деб бил. Шоҳлигингга эътибор қилма; Худонинг ғазабига, Иутфига эътибор кил. Кўргин, фил минган қўшин бир лаҳзада қалдирғочлар хужуми билан қирилиб кетган¹⁶¹. Кошона манзиллар йўқ бўлди, уларнинг хар бирини битта куш бузди. Ёки, эсла, Заххок қандай азобларни тортди! Бойликни эса худо Фаридунга насиб этди. Заххокнинг қаҳридан йиртқич шер ҳам қўрқарди. Лекин унинг бошини сигир сутини ичган бола олди¹⁶².

Халқингга жисм ва рухни сен бермагансан. Уларга зафар ақл ва имон эшигидан келади. Уларга ажойиб бу неъматлар Худодан бўлади. Уларнинг ризқларига у сени сабабчи қилган. У сени сабабчи қилиш билан баҳтиёр этти. Акс холда одамларга улуш беришга сенга қаердан ихтиёр бўларди. Шундай экан - баъзи нодонлар сенинг фармонингга бўйсунмас эканлар, бунга бошлиқ бўлишнинг қонуни бўлиб, ҳаммасига (ўша бўйинча) жазо хавфи бор.

Сенга Худо тожу таҳтни марҳамат қилди, қўп баҳт ва иқбол баҳш этди. Оламни хукминнга бўйсундириб, халқ қаддини амрингга эгди. Сен агар унинг шунча яхшилигига шукр қилмасанг, Худо нима амр этган бўлса, уни бажармасанг, ғафлат ва мағрурлик кўрсатиб, буйруғига дастёрик этмасанг, унинг қаҳри келиши мумкинми ё йўқми? - Айт! Мен бунга жавоб бергунча, ўзинг жавоб бериб қўя қол. Унинг ғазабининг қаттиқ шамоли келса, нима қиласан? Мамлакат унинг мамлакатидир. Сен қаёққа кетасан?

Унга қарши бузғунчилик қилиб, исён қўтармоқчи бўлсанг қўтар, агар буни ундан яшира олсанг. У холда халқ олдида хижолатлик юз беради. Яратувчи буни кўрса, қандай бўларкан? Ўз ишиларингдаки халқдан уялар экансан, бу Худога маълум бўлса, у вактда нима бўлади?

Асл мақсадни кўзламоқчи бўлсанг, Муҳаммаднинг шариати йўлини тут. Шоҳ нажот уйидан паноҳ истар экан, ушбу йўл у уйга олиб борувчи асосий йўлдир. Агар қаламнинг қадами сатр йўлидан четга чиқиб кетса, хат ҳам эгри возилади. Шариар йўлини ўзингга шиор қил, адолат билан мамлакатингга қувват бер. Шоҳ ишини адолат билан юргизса, адолат унинг вайронга мамлакатини ҳам обод қилиб юборади. Баъзан динсиз одил подшоҳлар уни обод қилади-ю, золим мусулмон уни барбод этади. Шоҳ адолат билан даврон сурса, унинг (у дунёда) сирот кўпригидан ўтиши осон бўлади. Ким ипнинг устида юришни орзу қилса, адолати тўғри бўлса, юради. Мақсадга етиш учун тўғри бўл, адолат билан иш тут. Ўқда ҳам тўғрилик бўлмаса, уча олмайди.

¹⁶¹ «Куръон»даги бир воқеага ишора қилинмоқда.

¹⁶² Бунда золим Заххок бошини, Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳикоя қилинишича, ундан яширин ҳолда сирот катта бўлган Фаридун олгани эслатилмоқда.

«Адл» сўзи уч ҳарф билан ёзилади. Лекин унинг ҳар биттаси ўзгача мазмунга эга. Унинг «айн»и ёндирувчи қуёш бўлиб, зулмнинг қора шомини пок қиласи. «Дол»и эса давлат ва диннинг тожи бўлиб, дин ва давлат аҳллари доим унга муҳтождирлар. Охиридаги «лом»ини хурларнинг сочи деб бил; иззат ва шараф қушларига эса уни тузоқ деб бил. Тожни кий, қуёш билан кўзингни ёрит, охиридаги маҳкам ипни қўлингта тут. Мазлумнинг шикоят сўзлари ҳар қанча чўзилса ҳам узоқ умр кўришни истасанг, малол келмасдан эшил. Адолат истовчи зулм ўтидан фифон қилса,adolatining соясидан унга паноҳ бер. У сояда уни қайғуда қўйма; шамънинг тагини унга қоронғи қилма. Мазлумнинг сўзи тўғри бўлиб чиқдими, энди золим ўзингга тегишли одам бўлса ҳам, юзига борма. Унинг нафси давомли айшни истадими, демак, у сенга гуноҳ орттириб, ўз мақсадини хосил этмоқчи бўлган. У хазина устида ётиб, илоннинг баҳраланишини истайди. Ваҳоланки ундан заҳардан бошқа «баҳраланиш»ни кутиш мумкин эмас. Унинг орзусини ўйлаб, ўзинг азоб чекма. Тавба қилдириб, уни текшириб тур.

Гуноҳнинг хирмони қанча катта бўлмасин, оху пушаймон уни шамолга учирив юборади. Гуноҳ ўти қанча қаттиқ ёнмасин, узр кўз ёшларининг суви уни ўчирмай қўймайди. Лутфу карам қанча ёқимли бўлмасин, қахру сиёсатнинг ҳам ўз ўрни бор. Оламдаги ҳамма одам бирдай яхши эмас; ҳар кимнинг ҳамма иши маъқул бўла бермайди. Яхши билан ёмонга баробар яхшилик қилиш ёмонга кўп, яхшига кам яхшилик қилиш демақдир. Лутфмг шабадаси билан одамни хурсанд эт. Шу билан бирга жазо тиғини ҳам ўткир тут. Қанчадан-қанча касаллар қанд билан тузалади, лекин бир қанчаларига заҳаргина фойда қиласи. Малҳам билан мадда очилмаса, ништар билан ундаги йиринг олиб ташланади. Зирапча бармоқнинг учи билан чиқмаса, бадан игна воситасида ундан кутулади. Шунинг учун замон шоҳи фикр қилиб, яхшига яхши, ёмонга ёмон бўлиши керак. Бу иккаласини у бир хилда баҳоласа, мамлакатининг ичидаги қўзғолон кўтарилади.

Бирорни тезда кўтариб юборма ҳамда озгина айби учун пастлатиб ҳам қўйма. Ким гумбазнинг учига чиқмоқчи бўлса, чиқиши ва тушиш учун маҳсус зина бор. Кимки зинадан ташқарига қадам қўйса, унга йиқилиш, ранж, алам хавфи бор. Бола савод чиқаришда хижога қарамай ўқийди. Сен унинг зеру забарга эътибор беришини қузат. Ҳар кимни одам десанг, одам бўлиб чиқа бермайди; кўринишда бир хил бўлса ҳам, феълда бир хил эмас. Шамъ билан муз сумалаги худди кўчатга ўхшайди; аслида бунинг бошоғи ўт, уники сувдир. Кимни ўзингга маҳрам қилмоқчи бўлсанг, яхши синамасдан уни ўзингга ҳамдам қилма. Билмасдан уни яхши кўриб, яхши гапирма; билганингдан кейин эса пушаймон еб қолма. Тушингда сенга парига ўхшаб, хурлардан ортиқ бўлиб кўринган одам ўнгингда, фахм этсанг, шайтон бўлиб чикиши мумкин. Озгина айб учун қаттиқ азоб берма; ўлдириш ва жазолашда тезлик қилма. Қатл этиши бир оз кечикиб бўлса, ҳечқиси йўқ, ўлгандан кейин эса уни сўз билан тирилтира олмайсан. Сув юзидағи пуфак пуфласанг ёрилади; шундай экан, пуфак ясаш билан шуғулланиш керакми?

Жазолаш вақтида афв этиши яхши бўлса ҳам, лекин бу ишда фаросат ҳам керак. Гувоҳлар бир одамнинг гуноҳини исботлаган эса-да, шариатда ёлғон гувоҳлик берганлар оз бўлганми? Ёлғон гапиришга ўрганган одам рост гапирса ҳам, унга ишонма. Ростгўй одам ҳеч қачон ёлғон гапиришга интилмайди; ёлғонга одатланган қанча уринмасин, рост гапира олмайди. Тун билан тонг ўзаро мутаносибдир. Тонгнинг бошланиши ёлғон бўлса ҳам, охири тўғридир.

Кин ва адованат йўлини тутиб, бирорнинг айби учун бошқани гуноҳкор этма. Кўйчибон бўлсанг, бу нафасда эътиборли бўл; ҳар қўйни ўз оёғидан ос. Хаёлингга яхши бир буйруқ келса, уни маслахатсиз амалга оширишга ошиқма. Таъбингдаги завқинг соғлом экан, одамларнинг гапининг тагидаги фасодини билишга ҳаракат қил. Ўз фикрингга кўп ишона берма. Ишончли кишилар фикридан фойдалан. Шоҳ ўз айтганини қила берса, фикрли кишиларнинг оғзига қулф солган бўлади.

Таваккал қилмаса юриш суст бўлса ҳам, маслахатсиз, дабдурустдан таваккал қилма. Кенгаш вақтида бахс юз берса, хафа бўлма. Шу билан бирга жуда узун кенгашнинг ҳам кераги йўқ.

Мўлжалланган ишингга кучинг етса, уни бир нафас ҳам вақтидан ўтказма. Боғдаги гулнинг жилваси сахар вақтидадир; кеч қолсанг, уни болалар териб олган бўлади.

Ўз ишингга қанча берилмагин, уни Тангри иши билан қўшиб олиб бор. Одил насиҳатчи беғараз бўлади; билиб қўй, бундай одамнинг баҳоси йўқ. У хато қилса, уни дўстлик билан тузат. Хато қилмаслик Тангригагина хос.

Уруш куни душманга юзланганда қоида билан олдин сафларни туз. Жангда хатосиз, аниқ хужум қил; билки, кишининг ўлими тақдирига боғлиқ. Ажал шомида киши уйида ётмайди; умри бўлса гўрга тушиб ўлтирмайди. Алам қилиб турганда икки қадам орқага юргунча, ҳаракат қил, олға қараб бир қадам бос. Гарчи зафар Худонинг марҳаматидан бўлса ҳам, ҳаракатни бунинг мўтабар сабабларидан деб бил.

Сен сипоҳ тортиб, шундай ҳаракат қилки- халқнинг дуоси сени ўз панохига олсин. Шунга интилки, жанг юз берганда халқнинг оҳ шабадаси кўзингга чангни урмасин. Ўчли душманнинг мингта ўки халқнинг бир оҳ ўқичалик ярадор қилолмайди. Жангда бегона одамларни енгсанг, бунинг шукронасига уларни ўлдиришга ҳаракат қилма.

Бу номада мен нималарни ёзган бўлсам, ҳаммасига шоҳ¹⁶³нинг ишлари мен учун қўлланма бўлди. Агар ишда шоҳга ўхшаш бўлсанг, «Бола отанинг кўринишидир», - дегани бўлади. Унинг қадами бўйича қадам боссанг, йўлда кўп ранжу пушаймонлик кўрмайсан. Болани мурид, отани эса пир деб бил; ҳар ишида унинг буйруғининг таъсири бўлади. Бахт ва қариб юришни истасанг, бу пир олдида ҳеч айб иш қилма.

LXI

*Хожса Муҳаммад Порсадан ҳаж аҳли дуо қилишини сўрагани ва ўғли Хожса Абу Наср (отаси)
Хожса Муҳаммад Порсонинг илтимоси билан дуо қилгани*

Пок Хожа жаноблари Аллоҳ йўлида «Қудсия» ва «Фасл ул-хитоб» деган асарларини ёзганлар. Осмон монанд гумбазда у кишининг кавушларининг излари қолган бўлиб у кишининг лақаби «Порсо»¹⁶⁴ эканлиги бежиз эмас.

Гарчи ўzlари аср ягонаси бўлсалар у кишининг ўғли кимсан - Хожа Абу Наср эди. Тасаввуф йўли - факрда отаси покларнинг подшоси - покиза табиати бўлса, бу покиза табиат подшонинг ўғли эди.

Кунларнинг бирида Муҳаммад Порсо Маккага борадиган бўлиб қолди. Хожа Абу Наср ҳам шу ишга жазм қилди. Отаси йўлбошлиқ тараддутида бўлса ўғли унга энг яқин сирдош маҳрам бўлди. У чўлда кетаётib, бир қадам босса, бу ҳам унга эргашиб, изма-из, қадам-бақадам бораарди. Бир неча кун давомида улар чоини босиб ўтиб, (ниҳоят) мақсад манзилига ҳам етиб бордилар.

Келган халқ ҳаж қилишнинг асосий қоидаларини тўла бажариб, тавоф қилиш орқали яхши-ёмон муршид соликлар, ҳатто келомаганлар ўрнида фаришталар ҳам олий мақомларга эришдилар. (Тасаввуф йўлини тутган) фонийлар ҳам, қолган амалдорлар ҳам ўз тилакларини билдиришиб, Аллоҳ қошида уларнинг барча тилаклари мустажоб бўлди.

Халқнинг (кўнглидаги) илтижоларини адо этиш ва барча келганларни дуо қилишлик учун шунча одамларнинг ичидан муносиб бир кишини излашар экан, Хожа Порсога ёзма ишора бўлди. Бу вазифани бажариш Хожа Порсо устида тўхтар экан, у эса Хожа Абу Насрга мурожаат қилди ва деди:

- У мендан устун! Бу юқори вазифага менга қараганда у лойикроқдир! (Ҳаж) йўлида

¹⁶³ Шоҳ - Султон Ҳусайн Бойкаро.

¹⁶⁴ Порсо - художўй.

кимнинг бирон раҳбари бўлмас экан, ҳар (хил) қўлга қараб адашиш мумкин. Бу сафарда менга бирон раҳнамо йўқ эди. Тангри уни менга раҳнамо қилди. Олдин менинг ишим уни парвариш қилиш бўлган эди. Менинг тарбиямга қараб иш тутадиган бўлди. Йўл мاشаққатлари мени вахимага солган эди. Йўл қийинчилигини (Аллоҳ) унга осон қилди. Йўлдаги нотинчликлар менга зарар келтирса, унга бу тариқат йўлида роҳат ва хузур бағишилади. Мен (йўл-йўлакай) ўзим учун, унинг учун ташвиш чеккан бўлсам, у ўзини ҳам, мени ҳам Аллоҳга топшириб, барча ташвишлардан холи бўлди.

У шундай деб, ўғлини кўрсатар экан, унга қарши узр айтишга имконият қолмаган эди. Отаси шамъ сингари қўзидан ёшлар тўкиб, ичидан ёнаётган (қари) чинордек дуога қўлини очди, раҳмат айтиб, одатга кўра кечиришларига истак билдириди. Хожа эса қўзида ёш билан омин қилди. Унинг сўнгги дуоси шундай бўлди:

- Эй Худо, сени паноҳ қилиб, уятга қолган холда дейман: «Мен қандай тилак билдириш расмини ўрнига қўя олмаган бўлсам, унинг қилган оминини зоеъ этмасанг бўлгани!»

Ота дейишга лойиқ кишининг саъй-ҳаракати билан ўғлининг иши шу даражага етди.

Эй Худо, ўша қилган омин ва дуоларинг ҳурмати ҳамда Ота ва Ўғилнинг ҳурмати! Сен бу ота билан ўғилни доим давлат ва дин тахтида узоқ тутгайсен! Унинг бошқа ўғилларини, унинг ўғиллари бунинг иниларини ҳам ҳурматга сазовор этгайсен! Бутун олам уларнинг ихтиёрида бўлиб, олам ҳалқи ичida шайху шахриёр ҳам шулардир.

Шоҳни дуо килиш билан сўз ҳам тугади. Энди Навоийнинг тилаги шаробдир.

Соқий, қадаҳда бодани олиб кел, уни менга хоҳ шоҳ тутсин, хоҳ шаҳзода, фарқи йўқ. Эртаю кеч маст бўлай. Қачонгача риё билан порсо бўламан!

LXII

Ожизлик ва синиқлик тупроғларининг сариқ ранг сомонига пешона терини тўкиб, сомонли лой тайёрлаб, бу фақирлик қулбасини юз оҳ ва ўртаниши билан суваб тамомламоқ; киприкнинг синиқ игнасига кўз ёшининг узун итини ўтказиб, юз тикик ва тикик билан ямаини тугалламоқ; бундай тузатувчиликдан хижсолат бўлиб, узр ҳужрасига кирмоқ, бу тикувчилик учун узр сўраб, хижсолат ёқасига яширинмоқ, Тангрининг ободонлик эҳсонидан афв масканини тиламоқ ва марҳамати хазинасидан мурувват сарпосини истамоқ

Мендек ошуфтаҳол, шайдойи одам бу орзуни¹⁶⁵ хаёлимга келтирганимда, бир неча кун яширин ранж чекдим; оби ҳаёт истаб, жонимни қийнадим. Китоб ёзиш учун қалам йўниб, қалам учун қоғозларни тайёрладим. Саҳифа бўйлаб қаламим нақшлар чизиб, овозини най овозидек баланд этди. Най куйлаб қандай авжга чиқса, менинг қаламим ўз куйини ундан ҳам ошириб юборди. Най овозини эшитиб, сўфийлар тўдаси зикрга тушиб кетганлари сингари, бу қамиш қаламим овози кесак уйларга, ҳатто тўққиз осмон гумбазига ҳам етиб борди, одамзод орасига ғавғолар солди. Малаклар орасида ҳам шовқинлар кўтарилди. Одамзод эшитиб, дарди ошиб, дард билан ёқасини чок-чок қилди. Малаклар эшитгач, жонсиз бўлиб, ярадор бўлган қуш каби қанотлари осилиб қолди. Унинг куйидан хуш бўлса ҳам, нохуш бўлса ҳам, барибир, мамлакат ҳам, малаклар ҳам хаяжондадир.

Энди зебо юзли бир гулруҳ¹⁶⁶ хат ва хол билан нақшланган ва суратланган экан, осмон пардозчиси ўз ишини тамомлагач, у ўн тўрт кунлик ойдек тўлалиги ила намоён бўлди. Шуъласидан шарқу ғарб ёришиб, еру кўкка яна тўполон тушди. Чарх котибининг қалами синиб, уни сиёҳдоннинг остига ташлаб қўйди. Осмон хазиначиси олдимга келиб, қуёш билан бирга

¹⁶⁵ Бу орзу - «Ҳайрат ул-аброр» достонини ёзиш.

¹⁶⁶ Зебо юзли гулруҳ - «Ҳайрат ул-аброр» дейилмоқчи.

бошимдан айлана бошлади. Бошимдан сочиш учун жони билан бирга тўққиз дастурхон юлдузни нақд келтирди. Малаклар устидан пуллар, нақд дурру гавҳарларни сочди. Менинг хурматимни қилиб у гард сингари ердан кўтарилди, бошимдан айланиб, оёғимни ўпди.

Олдимга юзлаб бойликни қатор қилиб, ҳаммасини оёғим остига сочқи этди. Бошим устидан конидан келтирган лаълларни сочди; олдимга Уммонидан дурларни тўқди.

Бу ҳайратда мен фикрлаб қолдим; ҳатто бу фикрлашда ҳайрон бўлиб қолдим. Ушбу варакларни менинг қаламим (пешонамдаги) ёзиғлар каби қорайтирган экан, улар бу қадар иззатга арзимайдилар, балки бу иззатнинг мингдан бирига лойиқ эмас. Улар, у айтгандай, ёмон ҳам эмас. Яхшидирлар, лекин мақтагундай эмас. Маъноси яхши бўлса, таркиби йўқ; кўриниши ёқимли бўлса, тартиби йўқ.

Уларни ёзишга кўнгул кетгандан кейин ўн байт ҳам ёзмай, кўнгул қоронғилаши. Чунки бошимда қиласиган ишим кўп эди. Баш қашишга ҳам вақтим йўқ эди. Осмон варафи тун қорасини зирних¹⁶⁷ билан ювган вақтдан бошлаб, ҳар томонга тонг нур сочиб, тоза супурги билан кеча қоронғилигини супура бошлади. Тун ўзининг анбар сепилган латтасини яшираркан, тонг ўзининг зарли байроғини тикди. Бу байроқ энди ўзини йўқлик мамлакатининг байроғи деб эълон қилгунга қадар, шорн қорага қизил рангни қўшиб, нур ҳарфларини қорайтиргунга қадар, осмон юлдузларини зохир этиб, қора чойшабини дурлар билан безагунга қадар мен шу орада эзилиб, халқнинг жабру жафосига гирифтор бўламан. Халқнинг етказган азобидан бир дам менга тинчлик йўқ; одамларнинг жабридан бир нафас оромим йўқ. Бу хастанинг ғамли уйига (арз билан) келган одамнинг кетиш ёдидан бутунлай кўтарилиб қолади. Бир гуруҳи кетиб улгурмасдан, албатта бошқа икки гуруҳи кириб келади. Улар бузилган кўнглимга ўт ёқиб, эрталабдан-кечгача жонимни оладилар.

Менга улар шундай ишларни буюришадики, бажариш осон эмас; уни бажаришнинг сира имкони йўқ. Узр айтсам, ҳаммаларига қаттиқ ботади; яхши гапирсам, аччиқлари келади. Уларга осмонларча хайру эхсон кўрсатсанг ҳам, ҳар осмонни улар бир хашакча кўришади. Кимнинг кўзини тамагирлик катта қилиб очган бўлса, бир қатра ҳам, бутун бир дарё ҳам унга бари бирдир. Берганингни олиб, яна норозилик ҳам изҳор қиласи. Кўп берган бўлсанг ҳам оз дейди. Ҳар бири ўзича сўз сўзлаш иштиёқида; ўзича сўз сўзлаш билан бирга юзта нияти бор. Бирорнинг Рустамча кучи, Хотами Тойича ҳиммати, қўлида Қоруннинг бойлигича бойлиги бўлса ҳам уларни рози қилиш қийин.

Менда бу нарсаларнинг биронтаси йўқ. Заифлик уйида дард билан ҳамнафасман. Шунча ғаму меҳнатим бўла туриб, мен уларга эхтиёт билан савол-жавоб қиласман. Табиий касаллигимнинг ўзи ҳам бир сари, улар билан муомала қилиш ҳам бир сари бўлиб, куни билан томоғим қуригани қуриган. Кечаси эса уйқум қочиб, фароғатсизман. Кундузи бўлса яна аҳвол шу; кеч кирди дегунча, яна ўша хол.

Кимнингки вақти шу хилда танг бўлгач, яхши шеър ёзишга унинг қачон имкони бўлади? Бу яратган назмим энг соф дур даражасида бўлмаса, мен бу ёзганим учун кечирим сўрашга ҳақлиман. Вақтимнинг иплари қисқа бўлиб, мен уни кўнглим хоҳлагандек уза олмадим. У шу хилда яратилгандан кейин унга ортиқча мартабажпердан бўлади. У қандай қилиб эл орасига хой-хуй солади-ю, қандай қилиб ҳамма томонга узундан-узоқ довруғи кетади!

Менга етарли имкон бўлганда, бир кеча-кундуз давомида нафас меҳнатдан кутулиб, дам олиб, кўнглимдагидек осойиш топганимда, хилват бир гўшада ўлтириб, таъбим фақат фикрлаш билан банд бўлганда, дурдона назм яратиш билангина шуғулланиб, хаёл денгизизда ғаввослик қилганимда, унда юрганимча юриб, у денгиздан хоҳлаганимча олганимда эди, бу соҳани тушунган одамлар ундан назм дегани қандай бўлиши кераклигини билиб олган бўлишарди. Ҳаётда энг муҳим бир нарсадан-ку, чўнтак куруқ қолган эди; ижод соҳасидаги орзу

¹⁶⁷ Зирних - олтингугурт билан маргимуш аралашмаси.

амалга ошмаса, айби йўқ.

Шу хилда мен бу навони¹⁶⁸ куйлаб турарканман, бир пок фикрли оқил ногаҳ менга деди:

- Эй қалами ожизлик сиёхига ботирилиб, инсоф ҳатига бошини қўйган одам! Сенинг заифлигингга Худонинг ўзи қувват беради. Инсофинг кўринишларига юз оғаринлар бўлсин. Сен баён қилиб битган нарса шуни кўрсатадики, сен бундан ҳам яхши ёза оласан. Ўзинг айтгандек юқори қилиб, истаганингдек ёқимли этиб ёзганингда, унга бозор бундан ҳам катта, бутун олам унга харидор бўлган бўлур эди! Шундай бўлса ҳам, у жаҳон бўйлаб савдода; овозаси бутун борлиқни тўлдирган. Бу жаҳоннинг безаги ундан, денгиз ва кондаги гавҳарлар зийнати ҳам ундан. Шоҳнинг отидан у шарофат топди; чунки саховат қуёши ҳам Худонинг сояси бўлмиш подшоҳ оти туфайли юз беради. Унинг асл зоти шарофат денгизини ташкил этган бўлиб, бу денгиздаги гавҳар эса унинг номидир.

- Эй номигаadolat тангаси зарб қилинган, зотига ҳукмдорлик хутбаси ўқилган шоҳ!¹⁶⁹ Сендан уялиб, осмон халқа шаклига кирди; сенинг номинг қуёшнинг узугига битилган. Сенинг мадхингни ёзиш учун мен кимман?! Бу - бир зарра осмондан жой олгани билан тенгдир. Қатра ўзининг қатралиқ даражасини билиши керак. У ўз борлигини денгиз билан тенг тутмаслиги лозим. Бирор ишни бажариш кимнингдир тақдирида бор экан, унга киришмасдан бошқа иложи йўқ. Ўтга парвона ўзини девонавор урмасдан тура олмайди-ку! Телбанинг ҳам болалар отган тошдан ярадор бўлмаслигининг чораси йўқ-ку.

Менинг ҳиссамга шеър ёзиш тушгандан буён жоним ўша ўт, ўша тошдан кийналгандай кийналади. Мен у билан шуғулланиб, на фойда кўраман, на уни тарк эта оламан. Гоҳо хаёлимга шундай фикр келади: умрни қийновчи бу бир қанча дағдаға шеър деб аталиб, уни ёзишдан фойда йўқдир: уни кўп ёзиш - зиёндан бошқа нарса эмас. Кимки бирғазални чиройли қилиб ёзса, уни ёртушунади, таъб эгаси тушунади, холос. Шеърдаги чин бошдан-оёқ бемаънилик бўлиб, қизиғи шуки, унинг яхшиси ёлғон ҳисобланади. Кимга умрида у билан шуғулланиш юз берган бўлса, у минг йил яшаган эса-да, умри зое кетган бўлади.

Жуда соз бўлардики, фақирлик қадамини босиб, фано қўчасида фақирлик жомини кўтариб ичиб, бу дунё ишларига оз майл қилсан, у дунёнинг узун йўлини яхши тутсам. У йўлда шарбат ичишни истарканман, юрагимнинг қони менга шарбат бўлса, фароғат топишим учун пул керак экан, танимдаги яра-чақалар танга бўлса; устимдаги чанглар баҳтиёрлик кийими, икки оёғим сайр этишим учун йўловчи бўлса; соя учун чодир қидириб ўлтирмасам, отимни ҳеч қаерга боғламай йўрғалатиб кетаверсам; бу сайдра ҳар бир қадамим юз ёғочга¹⁷⁰ тенг бўлса, бошимдаги тўзғиган соchlарим менга шараф тожи бўлса; яланг оёғим остидаги тиконлар фақирлик занжиримга мих бўлиб хизмат қилса; бошимга теккан ҳар тошдан ёриқлар пайдо бўлиб, хурсандчилигим бошимнинг ўша жойидан чиқиб турса; қонли қўз ёшларимнинг шоҳона дурлари барча фано қушларига дон бўлса; у қушлар шу дон билан айланишиб, жисмидаги ипдан унга илинса; ғам ханжари кўксимни ёриб, жисмим уйидан дард ахлига муқаддас жой тайёрласа; юрган сари оёқларим қабариб, қадамимга бу қабариқлардан юзлаб тиник гавҳарлар сочилса; ёки йўл бўйлаб тўкилган қўз ёшларим қонли оёғимнинг тагига дур бўлиб ёпишса; яраларимдан оққан қонлар қатра-қатра бўлиб, дард ва бало даштларини лолазор қилса; оҳим ўтининг учқунлари чарх уриб, япроғини ел совурган лолаларнинг япроғи ўрнига ҳар учқуни япроғ, ўчган қурумлари эса унга доғ бўлса; азоб-уқубатдан жисмим чарчаб, йўлда бир нафас дам олишни истаб қолсан, йъл устидаги битон тоғ етагини топиб, устимга осмон этагини ёпсада, уйқуга баш қўймоқчи бўлганимда бирон қоя тош менга қаттиқ болиш бўлса-да, ер юзидағи тупроғ тўшагим бўлиб, гавдам унга соядек чўзилса; юришдан толган иккита оёғимни Фарход билан Мажнун қўйнига олса, чунки қалбимда уларнинг ишқининг юзтаси; бузилган кўнглумда

¹⁶⁸ Бу наво - «Ҳайрат ул-аброр» достони кўзда тутилади.

¹⁶⁹ Бунда Ҳусайн Бойқаро назарда тутилган.

¹⁷⁰ Ёғоч - масофа ўлчови - 7-8 км.

уларнидан минг хисса ортиқ дард бўлса ҳам, мен бирорга буни фош этмадим, нола чекиб, висол талашмадим; иккаласи ҳам бу холимни кўриб ҳайрон қолишса: ўзларининг ишқидан эса хижолат бўлишса; ишқда устун эканимни тушуниб, униси ҳам, буниси ҳам менга тан беришса; ишқ менинг мартабамни шундай юксак, ишқнинг дарди кўнглумни шу қадар кенг қилиб, ер билан осмон менга баробар бўлиб, осмоннинг очиқ гулшани эса зиндан бўлиб қолса; ҳимматим шундай авжга чиқканда, этагимни қоқсам: унинг чангларини малаклар қўзларига суртишса; (орзу қилганимни) кўз билан кўра олиш кечаси келганда, малаклар қушларга айланниб қолса; қушлар ҳам эмас, ҳар томонда учган кўршапалакларга айланса; юлдузлар ва осмон эса (оддий) кўкнори ва унинг уруғларига ўхшаб қолса, дедим-да, ибрат кўзини кенг очдим: бор ҳам бир, йўқ ҳам; бору йўқни тенг кўрдим. Борлик ва йўқликдан мен худди Сайид Ҳасан Ардашердек ўтишни истадим. Кўнглим шундай юксак мақомни орзу қилди. Лекин нафсга эса (бу дунё) лаззатлари орзу бўлди. Ҳиммат шодлик ери -жаннатга қараб учиб кетди; нафс эса мени жаханнам чоҳига судради. Нафснинг юзи малакниги ўхшаса ҳам, ўзи яширин; унда дев билан шайтон иккаласи бирлашиб, жуфт бўлган. Иккаласи жуфт бўлиб қўя қолмасдан, ҳар нафасда ўзларидақаларнинг юзтасини туғдириб туради. Кимки ичдан пишган бўлса, дев билан шайтон жаҳон ичida жаҳон тургандек бўлади. Ичida юз мақр ва хийла бошланса, шунча шайтон ва деви фитна кўтаради. Улар менга қанча истакларни раво кўришмасин, қизифи шуки, ҳаммаси ўзимда бор.

Худо ҳаки, эй кўнгул, инсоф қил; диндан факат нафсина чиқариши мумкин. Бу нафснинг кўлида мен афформан, шунча балоларга гирифторман. Зоҳиран вақтимнинг ўтиши ёмондан-ёмон; ички аҳволим эса ундан ҳам баттар. Қайғули дилимни эслаб йиғлар эканман, кўнглумнинг ўзи ҳам фарёдимдан хабар олмайди. Фараз қилайлик, кўз ёшимдан соф дengиз ясад, кўксимни тешиб ундан кема қилсан ҳам, гавдам кемадек суза олмайди. Чунки менинг лангарим гуноҳ тоғидандир. Ташқи кўринишидан одамга ўхшайман; жисмимнинг сурати ҳам инсон сифатида. Мазмунга келганда одамгарчиликдан йироқман. Одамгарчилик билан менинг ўртамда минг ийлилк хижрон бор.

Лекин софдил одамлар бир ерга йиғилганда эса ўзимни шамъдек равshan ва тўғри кўрсатаман. Кўнглумда юзта илон бир-бирига чирмашиб ётиби; нотинчлик шамолидан кўзғолон кўтаришяпти. Мен шундайманки, «Мен!» демаганим яхшироқ; яхшилар мен -ёмондан узоқ бўлсани дуруст. Ичим-н ташим зулматда; қизиқки, кўнглум ҳам шуни тилайди.

Шундай экан, одамлардан ким мени авлиё деб, тоат ва ибодатга берилган деб тушунарди? Ҳаммалари мени ғамгин ошиқ деб, кўнгли, кўзи эса пок деб атайдилар. Қаттиқ ҳаракат қилиб, йиғидан кўзимни тия оламан. Аммо иш кўнгулни қўлга олишга келганда нима қилишим мумкин? Худо ўзи карам қилиб, бу ишларда қўлимдан ушламаса, ох, менинг холимга юз марта ох!

Ҳаётим даврини эслар эканман, уятга қолмайдиган бир иш қилганимни эслолмайман. Барча ишим қаламни қора қилиш, уни билан хат ёзиш бўлди. Қалам тилимдан ҳам хирароқ бўлиб, ёзган хатларим юзимдан ҳам қорароқ бўлди. Иккиси ҳам Худонинг раҳмат дengизига тушмаса, бошқа қаерда уларнинг қораси кетиши мумкин?

Эй Тангри, агар сўзим чўзилган бўлса, қилган гуноҳим бундан ҳам кўпdir. Бу ёзганим яхши бўлса, сўроқ вақтида раҳм эт; ёмон бўлса, демак, ўзимнинг ҳам бошдан-оёғим ёмон. Ёмон нарсамни, раҳм этиб, яхши қил, яхши бўлса уни қабул айла. Унга боққан эл кўзига ҳам жилва бериб, уни яхши кўрсат; халқнинг кўнглига уни ёқимли эт. Гуноҳим ҳар қанча қаватма-қават бўлса ҳам, сенинг раҳматинг олдида улар йўқдайдир. Яхшилигим камлигидан мен қанча кўрқсан, сен карам қилгин, чунки сен сахийсан.

LXIII

Оёзи-тойиб кетиб косадаги ошни шоҳнинг косадек бошига тўкиб юборган ва олижсаноб шоҳ олдида ўз ошини тиширган бир қул ҳикояси

Сахий бир подшоҳ бор эди. Сахийлигидан халқи уни хурмат қилар эди. Унинг бир қули бор эди, хизмат даражаси баковуллик эди.

Кунлардан бир куни унинг базмида овқат вақтида, подшоҳнинг ҳам иштахаси яхши бўлиб турганда, фалокат босиб, фалокат унинг оёғига тош урди: иссиқ ошни подшоҳнинг бошига тўкиб юборди. Одамлар:

- Подшоҳ энди уни ўлдиради. Гуноҳига лойик жазо шудир! - дейиши.

Шоҳ эса қулнинг хафалигини кўриб, кечирди ҳам озод қилиб юборди. Вазир деди:

- Эй сахийликда бегараз шоҳ, унга тиғдан бошқа нарса лойик эмас эди-ку? Шоҳ эса завқ қилиб, лутф билан деди:

- Хижолат ўзи уни ўлдириб бўлди. Ҳеч ким ўлган ўликни бошқатдан ўлдирмаган; бошига эсажазо тифин тортмаган. Халқ ичида ким энг гуноҳкор бўлса, ўша афв ва инояътга энг кўп сазовордир.

Эй Худо, шундай сахий шоҳларнинг юз минги эшигинг йўлагининг тупроғидирлар. Менинг. гуноҳим ҳар қанча кўп бўлганда ҳам, шукрки, сендеқ менинг Худойим бор. Хижолат торта бериб, жоним қолмади. Менга эҳсон қилсанг ўринлидир. Мен гарчи лутфу карамингга лойик бўлмасам ҳам, лекин улардан бутунлай ноумид ҳам эмасман.

Менга сендан эҳсон сўрашни ким қўйибди? Еҳсонинг бир денгиз бўлса, унинг бир қатраси менга етарли.

Шукрки, эҳсонинг мададкор бўлиб, дафтарим ўзининг охирги варақларини ҳам топди. Аслида яхшиларнинг ҳайратланганини кўриб, номини «Ҳайрат ул-аббор» деб қўйдим. Ёзилиш тарихининг маъноси чиройли бўлиб, у саккиз юз саксон саккизинчи йил эди¹⁷¹.

Ким ўқиса ёки кўчириб ёзса, дуо билан рухимни шод қилса, Тангри ишини мурод-мақсадига олиб бориб, рухини жаннатда шод этсин!

Энди, Навоий, шукrona майини ич; қанча тўла бўлса, ҳаммасини ич!

Эй соқий, қадаҳни олиб кел! Йўқ, хато қилдим, тўла хуми билан келтир! Уни мен кўп-кўп олиб, шимирай, кўп-кўп ичиб, бир дам ўзимни унутай.

¹⁷¹ Милодий 1483-йилга тўғри келади.